

Lolland Falster 2002

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2002 – 90. årgang

Redaktør: Heidi Pfeffer

Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo

© 2002 Lolland-Falsters Historiske Samfund

ISBN 87-91059-03-8

Indholdsfortegnelse

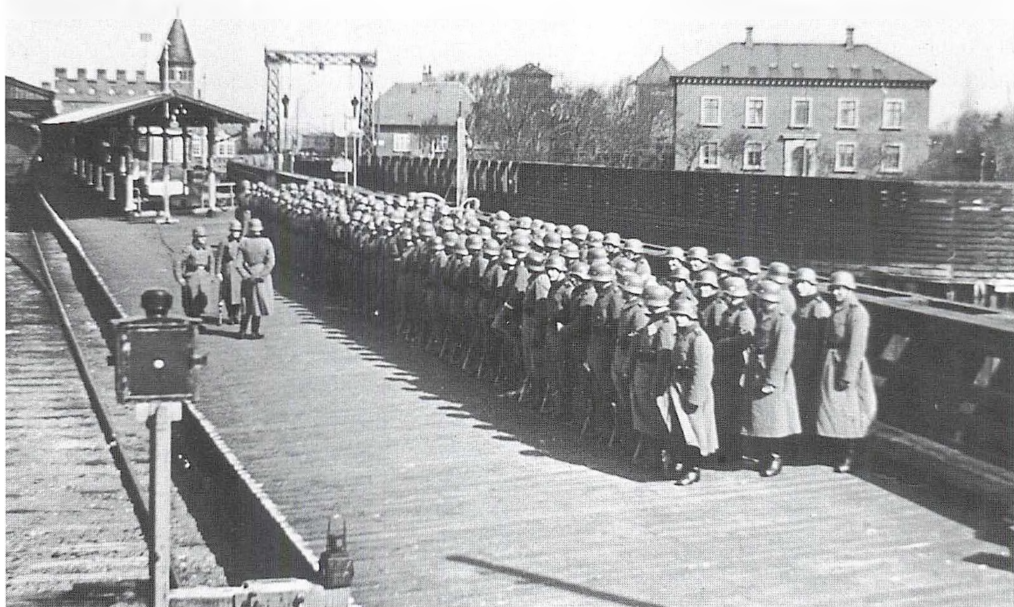
<i>Helge Hagemann</i> Besættelsen af Falster den 9. april 1940	5
<i>Helle W. Horsnæs og Henrik Schilling</i> En tidlig romersk mønt fra Kohave ved Halsted	22
<i>Erik Mandrup-Poulsen</i> Ravnsborg Var Ravnsborg resultatet af Johan den Mildes byggelyst?	29
<i>Grethe Thomsen</i> En beretning om en gård på Nordvest-Falster over 115 år og 3 generationer, 2. del	33
<i>Benni Bødker</i> Retsbetjent på Lolland	59
<i>Margot Hansen og Jørn Møller</i> Isolation af børn på Nykøbing Sygehus i 1920'erne og 1930'erne	76
<i>Charlotte S. H. Jensen</i> En skabet kærlingeby!	82
<i>Peter Bering</i> Klokkestolen i Hunseby kirke	86
<i>Liselotte Mygh</i> 2001 - "Alle tiders vand" - eller det var lige vand på Falsters Minders mølle	94
<i>Anne Elmer</i> Kilder til visdom, moral og fornuft . . .	100
<i>Birgitte Borby Hansen, Verner Grendel og Anne Elmer</i> De falsterske købstæders vandforsyning i ældre tid	107
<i>K. E. Watz</i> Lolland-Falster i bogverdenen	127
<i>Birthe Lippert, Birgit Sten Jensen, Ina Antonsen og Johannes Nørgaard Petersen</i> Det skete i 2002. Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag	131
<i>Johannes Nørgaard Petersen</i> Årsberetning 2002	137
Lolland-Falsters Historiske Samfund .	139
Love for Lolland-Falsters Historiske Samfund	140
Person- og stedregister	141

Besættelsen af Falster den 9. april 1940

Af Helge Hagemann

Den 9. april 1940 var Lolland-Falster den eneste landsdel, hvor der ikke fandtes danske militærenheder til beskyttelse af området i tilfælde af en eventuel besættelse. Den nærmeste danske militærforlægning var garnisonen i Vordingborg, med undtagelse af Masnedøfortet og Haarbøllebatteriet på Møn, som lå ubemandede hen, bortset fra en fortmester og et par værnepligti-

ge. Som det er beskrevet i utallige beretninger, officielle og officciøse dokumenter, kunne hverken den danske regering, den danske generalkommando eller militære kommandanter rundt om i Danmark den 8. april være uvidende om, at Danmarks situation var højst alvorlig, og at den Tyske Værnemagts besættelse af Danmark kunne blive en realitet i løbet af timer, højst dage.

Tyske tropper opstillet på Gedser Station d. 9. april 1940. Foto: Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv.

Advarslerne var i en løbende strøm kommet til Danmark i de første dage af april 1940. Mistanken om, at der forelå en underhåndsaf tale mellem den danske regering og Tyskland om, at Danmark kun proforma skulle modsætte sig en besættelse, rumler fortsat i visse kredse. En mistanke, som næppe vil ophøre, førend samtlige arkiver bliver åbnet for offentligheden.

En dansk ingeniøroberst¹, som den 9. april gjorde tjeneste i Kolding, har i en senere beretning gjort sig spekulative overvejelser over, hvorfor den daværende danske kommandant for Vordingborg kaserne, oberst Harrel, ikke sendte nogle af sine militære enheder, som bl.a. omfattede ingeniørtropper, til Gedser natten mellem den 8. april og 9. april for at forhindre en eventuel tysk landgang på Falster via Gedser havn. Den danske kommandant bliver temmelig hårdt, men næppe ganske berettiget hængt ud for sin passivitet:

”Han måtte vide - om ikke andet gennem presse og radio - at en spændt situation forelå den 8/4. Ved hans enheder var der den 8/4 forhøjet beredskab, og der var udleveret skarp ammunition til mandskabet. Han kunne på eget initiativ have sendt en motoriseret patrulje til Gedser eller andre truede steder, og han kunne endvidere have ladet broklapperne på Masnedsundbroen hæve, hvorved han havde sikret sig mod overraskelse ad landevejen. Han rådede selv over de fornødne ingeniørenheder til at ødelægge (spærre) Gedser Havn, Storstrømsbroen og Masnedsundbroen; hvis han havde smidt den tyske parlamentær ud i stedet for at forhandle, havde han kunnet kæmpe i ca. 1 time.”

Et noget mere nuanceret billede tegnes af denne regimentsoberst i en senere afhandling²:

”Forsvaret af Vest - og Sydsjælland paa hvilede 5. regiment i Vordingborg, hvis chef var oberst V. O. Harrel (...) Obersten

havde en halv snes kompagnier under sig (...) og trods de iøjnefaldende muligheder for at stoppe fjenden netop omkring flaskehalsen ved Storstrømsbroen og Masnedsbroen kom det overhovedet ikke til kamp i området.(...) Oberst Harrel rettede i maj et meget voldsomt angreb på general Prior, (*Prior var øverstbefalende chef for hæren og chef for generalkommandoen. Forfatterens anmærkning*) og på chefen for generalstaben, generalmajor E. Gørtz... Kritikken gik blandt andet på, at 5. regiment var blevet yderst slet underrettet om fjendens bevægelser den 9. april om morgenen. Dette var ikke helt forkert (...) Da oberst Harrel fortsatte sine angreb paa generalerne Prior og Gørtz, som han nok mente, burde gaa af hurtigst muligt, efter det der var sket den 9. april, endte det med, at obersten selv måtte søge sin afsked i begyndelsen af 1942, da han fyldte 60”.

(Der var tale om en tvungen afsked, da oberster normalt først gik af, når de fyldte 62. Det var en ”straf”, fordi han havde kritiseret sine overordnede, noget man ikke dengang så på med milde øjne og næppe heller gør i dag. *Forfatterens anm.*) Men ejendommeligt nok må en lokalhistoriker mere end 60 år senere takke denne oberst for at have bidraget til, at begivenhederne på Lolland-Falster den 9. april er bedre dokumenteret og belyst end de øvrige steder i landet, hvor de tyske besættelsestropper trængte ind i Danmark. Begivenhederne på Falster den 9. april om morgenen er beskrevet nøje i den Parlamentariske Kommissions beretninger og udredninger³ samt i dokumenter, som har ligget gemt og glemt i Rigsarkivet, indtil undertegnede fik adgang til disse normalt ikke tilgængelige arkiver.

Som ovenfor nævnt lå Lolland-Falster militært set ubeskyttet hen. Men Falster havde en ikke ubetydelig strategisk betydning, så-

fremt Danmark skulle blive angrebet af den store nabo i syd. Hvis tyskerne ville landsætte tropper i Danmark, var Gedser havn et af de naturlige og hensigtsmæssige steder at ilandsætte tropperne. Men det forudsatte naturligvis, at de tyske tropper hurtigst muligt kunne få kontrol med Storstrømsbroen og Masnedøbroen. Da Tyskland i begyndelsen af 1940 påbegyndte planlægningen af den såkaldte "Weserübung", besættelsen af først og fremmest Norge, men også Danmark, indgik det i planlægningen for "Weserübung Süd" (Danmark), at de tyske tropper ved et overrumplingsangreb skulle landsættes i København (som var hovedformålet med besættelsen af øerne), Korsør og Gedser. I den indledende planlægningsfase opererede den tyske generalstab faktisk kun med en besættelse eller en befrielse, som tyskerne selv kaldte det af Jylland, idet hovedformålet var kontrol med og brug af Ålborg lufthavn til felttoget mod Norge. Danmark havde gennem 30'erne kæmpet for sin neutralitetspolitik for at holde landet ude fra en europæisk storkonflikt i håbet om, at miraklet fra den 1. verdenskrig kunne gentage sig, hvor Danmark gik fri af krigens rædsler. Men tunge uvejrskyer havde længe trukket op, og den 8. april kunne den danske befolkning i Nationaltidende læse følgende artikel af den berømte Berliner-korrespondent, Jacob Kronika:

"Truslen mod Nordens fred.

Foruroligende Udvikling gennem det sidste Døgn. Tyskland rejser Tvivl om Sverige og Norges Neutralitet.

Paany har mørke Skyer trukket sig sammen om Norden. En fuldkommen nøgtern vurdering af Øjeblikkets storpolitiske Fakta tillige med Iagttagelsen af bestemte Fremtoninger tvinger til den Konstatering, at Freden i Norden atter en gang er i yderste fare, Skæbnens Hjul er øjensynlig alle-

Tysk krigsmateriel ombord på D/F Danmark i Gedser d. 9. april 1940. Foto: Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv.

rede sat i Gang. Om et døgn eller mindre kan der være skabt en helt ny Situation i Skandinavien."

Den 8. april om formiddagen gav Generalkommandoen samtlige danske hærenheder, også Vordingborg regiment, ordre til "højeste alarmberedskab", dvs. en ordre om at kunne gå i kamp øjeblikkeligt. Dette alarmberedskab blev aflæst om aftenen ved ca. 8-tiden af Generalkommandoen med en befaling om, at der indførtes "forhøjet beredskab". Men både den øverstbefalende general Prior og chefen for generalstaben generalmajor E. Gørtz må – hvor ejendommeligt det end kan forekomme – have følt sig så beroliget, at de hen under aften tog hjem til deres private boliger. Prior til sin bolig i Kastellet og Gørtz til Klampenborg³. I en skrivelse af 9. juli

1940 til Krigsministeriet redegør Gørtz for sine gøremål den 8. april og om morgenen d. 9. april:⁶

”...Generalstabschefen (*han taler om sig selv. Forf. Anm.*) var Natten den 8-9 April i sit Hjem i Klampenborg og ikke paa sit Kontor (...) Omkring kl. 21 begav jeg mig til Møde i Sundhedsstyrelsen for at træffe Aftaler om Gennemførelsen af en helt ny Lazaretordning ved Mobilisering (...og) ca. kl. 23,15 vendte jeg tilbage til Generalstaben, hvor jeg af Efterretningssektionen orienteredes om de senest modtagne Meldinger, hvor der ikke forelaa noget nyt (...) Ca. kl. 0,30 ankom jeg til mit Hjem (...) Ca. kl. 4,35 ringede Chefen for Efterretningssektionen på ny og meldte, at tyske Tropper havde overskredet Grænsen ved Krusaa. (...) Jeg meddelte, at jeg regnede med at være inde (i Generalstaben) på Kontoret kl. ca. 5,15 (...) Da General Prior var underrettet af Krigsministeriet, gav jeg ham ikke nu Meddelelse om Grænseoverskridelsen og Landgangen i Korsør, men skyndte mig at fuldføre min Paaklædning for at være klar, saa snart Vognen ankom.”

Dette utrolige problemkompleks – en fremmed magts besættelse af Danmark og den korrekte påklædning - må for generalstabschefen have været et byrdefuldt dilemma. Men her blev han hjulpet af skæbnen. Vognen, der skulle hente ham, var 20 minutter forsinket. Det kan undre en civilist som undertegnede, at der ikke holdt en bil parat permanent i den højspændte situation, Danmark var i. Men læseren må tilskrive det forfatterens manglende militærkundskab. Her overlader vi igen ordet til generalstabschefen:

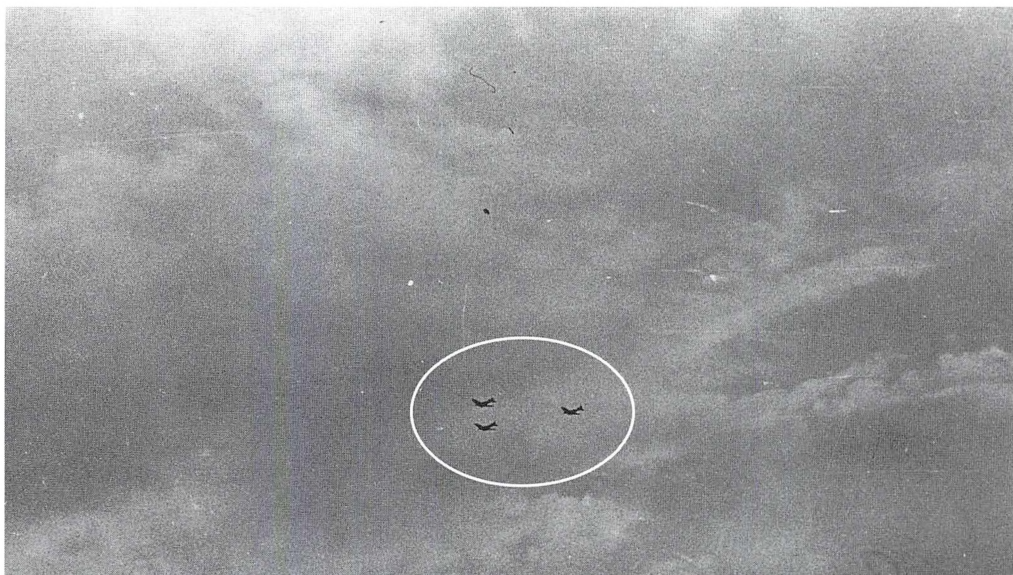
”Et par Minutter før kl. 5,00 var jeg færdig til at tage af Sted. Vognen ankom imidlertid for sent, saaledes at jeg kom af Sted med godt 20 Minutters Forsinkelse. Jeg kørte ad Kystvejen og Østerbrogade med stærkeste Fart til Byen og kørte ved Østerport

Station overraskende – og ubevæbnet – ind i den tyske Besættelse under saadanne Forhold, at det var udelukket at komme bort.”

Her forlader vi København, generalstaben, krigsministeriet og begivenhederne i denne by og koncentrerer os om besættelsen af Falster og Lolland den 9. april 1940. Fik føromtalt oberst Harrel ikke vist mod og mandshjerte i kamp den 9. april, viste han efter besættelsesdagen en civil courage, som må siges at være usædvanlig i militære kredse. Den 16. maj 1940 skriver han til generalstabschefen og indleder sin skrivelse med følgende:⁷

”Jeg meddeler herved Hr. Generalen, at jeg under en Samtale med Chefen for Generalkommandoen (*Prior*) den 15. ds. har udtalt, at hvis den danske Hær igen skal kunne bygges op – under Forudsætning af at Landet igen bliver frit – vil det ikke kunne ske under den nuværende Hærledelse, der ganske mangler Tillid i Hæren, hvorfor det var nødvendigt for Hærens eventuelle Fremtids Skyld, at Chefen for Generalkommandoen og Chefen for Generalstaben tog deres Afsked.”(...)

”Trods den truende Situation ved Grænsen og til Trods for at Østersøen ikke længere var spærret af Is, sørgede Generalstaben ikke for den ringeste Observation paa de Steder, hvor Fjenden kunde sejle lige ind (en enkelt Mand er nævnt ved Gedser, men han virkede altsaa ikke, formentlig fordi Begrebet Sabotør ikke synes at være medtaget i Generalstabens Overvejelser) ja, havde end ikke saa megen Observation i Landet, at en fjendtlig Kolonne blev meldt en eneste Gang – under 40-50 Km Kørsel ad Landevejen gennem dansk Land - en dog vistnok enestaaende Mangel paa Organisation for nogen Generalstab i noget Land. Heller ikke Forbindelse med Statsbanerne synes Generalstaben at have haft – Vordingborg Station har kl. 4,15 af-

Tyske bombefly over Nykøbing F. d. 9. april 1940. Foto: Falsters Egnshistoriske Arkiv.

lyttet en Samtale med Nykøbing F., og Togkontoret i København om de tyske Troppers Landgang.” (...)

”Havde vi kl. 4-4,15 fået Meddelelsen kunne vi have staaet klar, inden Fjenden naaede frem, og inden Faldskærmstropperne gik ned. Vordingborggruppen kunne uden Vanskelighed have hindret Fjenden i at komme over Storstrømsbroen. (...) Generalstaben har – endda bortset fra sin Mangel på Organisation af Efterretnings-tjenesten på Falster og Sjælland – ved paa ny at have svigtet sin Pligt til at underrette os om Forholdene hos Fjenden, bedraget os vor Ret til at kæmpe for vort Land. Det endelige Resultat var ikke blevet ændret, men Landet var da blevet erobret og ikke fejtvogivet.”

Og så kørte sagen med beskyldninger og modbeskyldninger og med en stribe af skrivelser og undersøgelser om besættelsen af Falster. En sag, som vi næppe no-

gensinde havde hørt om i detaljer, hvis ikke den Parlamentariske Kommission havde taget den op så sent som i 1950, hvor den behandlede og undersøgte forholdene om besættelsen af Falster. Så vidt jeg kan bedømme som jurist og historiker er besættelsen af Falster blotlagt ned til enkeltheder, som undertiden kan forekomme en smule komiske. Men samtidig giver undersøgelsen et helt enestående billede nærmest minut for minut af de begivenheder, der udspillede sig på ”en landevej”, vejen fra Gedser til Vordingborg en kølig forårs-morgen i april 1940. Interessen i den Parlamentariske Kommission var en følge af en række artikler som pludselig dukkede op i 1949 i dagspressen:⁸ Information 28. nov. 1949: ”Nye oplysninger om 9. april: Telefonerne i Gedser blev afbrudt allerede 8. april, klokken 23, Gik tyskerne allerede i land ved 2-tiden på Sydfalster?”. Nationaltidende 29. nov. 1949 : ”9. april-spørgsmål der kræver undersøgelse. Er det rigtigt, at

landgangen på Falster fandt sted væsentligt før grænseoverskridelsen i Sønderjylland? Er det rigtigt, at statsbanerne i København blev underrettet af tjenestemænd på Falster uden at lade beskeden gå videre til militære instanser? Er det rigtigt, at telefonledningerne tværs over Sydfalster blev overklippet den 8. april kl. 23?"

Disse temmelig prekære og ubesvarede spørgsmål nødsagede den Parlamentariske Kommission til endnu en gang at foretage en undersøgelse af, hvad der var foregået på Falster den 9. april om morgenen. Oberst Harrel og regimentet eller rettere 19. bataljon blev først kl. 5.20 orienteret om, at der var nedkastet tyske faldskærms-tropper over Masnedø, og først kl. 5.36 fik han fra generalkommandoen oplysning om, at tyskerne også var landsat i Gedser og rykkede nordpå. Kl. 5.45 indfandt en tysk parlamentar sig hos obersten sendt af sin tyske overordnede oberst Buck,⁸ der var ansvarlig for landsætningen af de tyske tropper i Gedser Havn. Den tyske parlamentar gjorde oberst Harrel opmærksom på, at det var formålsløst at kæmpe, da den danske regering allerede havde kapitulert. Der var fra tysk side tale om lidt bluff, og oberst Harrel var ikke sikker på, at det var sandt, så han ringede til krigsministeriet få minutter over 6 for at få dette bekræftet. Ved denne opringning blev han den første danske regimentschef, som fik at vide, at regeringen og kongen netop havde imødekommet de tyske krav og dermed de facto kapitulert. De øvrige regimenter blev først orienteret ca. 6.45. Kulminationen på pressebevågenheden blev en mildt sagt temmelig vidtløftig artikelserie i det for længst hedengangne dagblad "Lolland-Falsters Stiftstidende" fra den 24. februar 1950 til 9. marts 1950. Forfatteren til serien, Carl Østen, beskrives af avisen som en gammel Gedserbo og medarbejder ved

avisen. Og spændende beretninger kunne denne medarbejder, 10 år efter begivenhederne, baseret på interviews, give læserne:

"Det bedste og mest autentiske øjenvide til landsætningen af de tyske tropper er togbetjent Karl V. Petersen: "Som sædvanlig havde vi ved 3.30-tiden denne 9. april-morgen begyndt at rangere vogne ombord i "Danmark" (...) da jeg sammen med et par matroser får øje på toplanteren på et skib, som står havnen ind." Mecklenburg viste det sig senere at være. (...) Styrmanden forlangte i et bestemt tonefald at få "svinget" (et redskab til at få broklapperne på plads. Forfatterens anmærkning), noget der aldrig er hændt før. Hans krav er mig stadig lige gådefuldt. Men da jeg så pludselig lige ser, at han har en revolver i hånden, og da man er vant til at adlyde en overordnet, selvom denne i dette tilfælde var en tysk færgemand på Gedser station, smider jeg ærgerligt og tvivlende svinget hen på motorkassen. (...) Medens jeg endnu står tvivlende, går han ind på midten af klappen og blinker med en lommelampe ind mod færgen. I næsten samme øjeblik vrimlede det på klappen med tyske soldater, som var bevæbnede med geværer og håndgranater. Nogle var endda forsynet med revolver i hånd, klar til at skyde. Soldaterne havde så stærk fart på, at de første snublede over en langs med klappen liggende trosse, som de ikke kunne se i mørket. Som en flok løsslupne kreaturer styrte de forbi mig søgende forskellige veje ind til stationen. Jeg råber til styrmanden: "Hvad er dette for noget? I må jo ikke holde manøvrer her." Hans svar var blot et hvent, satanisk grin. Så løber jeg hen til stationskontoret for at underrette den vagthavende overassistent, men tyskerne var kommet mig i forkøbet. De havde da besat kontoret, hvor de straks havde aftaget alle høretragter af hver eneste telefon. Derpå iler jeg tilbage til rangérpladsen, hvor jeg

Tyske tropper forlader Gedser via Stationsvejen april 1940.

Foto: Skelby-Gedser-by-Gedser Lokalhistoriske Arkiv.

drøfter med rangérlederen hvad alt dette dog skal betyde. At det var indledningen til vort lands besættelse stod os ærlig talt ikke helt klart på dette tidspunkt. Så hurtigt var begivenhederne faldet slag i slag. Vi havde ikke stået og talt sammen ret mange sekunder, før en marinebefalingsmand og to menige landsoldater kom og beordrede os til at følge med dem. De førte os om til og ind i kontoret, hvor vi blev sat under bevogtning sammen med overassistenten. (...) Rundt om os vrimlede det med soldater, så man skulle tro, at Hitler havde sendt en hel armé for indtagelsen af det vigtige knudepunkt Gedser. Ligeledes vrimlede det med motorcykler der med deres vedvarende infernalske larm gjorde det hele mere enerverende. Inde på kontoret havde en stor tyk officer taget ophold. Han var i øvrigt lang tid efter 9. april garnisoneret i Gedser, af hvis beboere han fik kælenavnet ”Mel og Gryn”. Her på kontoret fik vi så lejlighed til at læse det noksom bekendte ”Oprob”(...) Efter en times forløb blev vi ført ind i fællesklassens ventesal, hvor i forvejen under bevogtning befandt sig hele ”Danmarks” besætning samt en tolder og

en kriminalbetjent, kort sagt hele det fungerende personel. (...) Kl. godt 7 hævdes vores arrest og vi fik lov til at gå hjem. Vi så nu, at ”Mecklenburg” var afgået og den anden tyske færge ”Schwerin” ligge i lejet. Med den var ankommet yderligere tropper samt militære vogne. (...) Undervejs hjem, hvor hele Gedserns befolkning stod og drøftede overfaldet passerede vi stærkt bevæbnede vagtposter, som havde taget opstilling ved så at sige hvert eneste gadehjørne.”

Dette var et uddrag af artiklen den 24. februar, men endnu større dramatik udfolder der sig i Stiftstidende den 27. februar 1950, hvor forfatteren Carl Østen bringer et interview med en købmand S. V. Hendriksen:

”Jeg vågnede denne april-morgen ved at høre støvletramp på gaden, altså Langgade og den gade, der er hovedfærdssåren til og fra Gedser, og åbnede vinduet i et kvistværelse, der er beliggende på 1. sal, for nærmere at konstatere, hvad der var i vejen. Klokken var da ca. 4.15. Udenfor min ejendom kunne jeg da skimte en skikkelse,

*De tyske tropper er nået til udkanten af Gedser, hvor de krydser jernbaneoverskæringen april 1940.
Foto: Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv.*

hvis silhuet tydede på en militærperson. Det var jo endnu nat, men vejret var ret sigtbart. Jeg råbte ham an og spurgte, om han var dansker. Intet svar. Så spurgte jeg på tysk, hvorved jeg fik et mut "Ja" til svar. Da vidste jeg omtrent, hvad der var sket. *(Undertegnede er ikke ansvarlig for, at den tyske soldat ikke, hvad der jo ville have været mere logisk, svarede "Nein" på spørgsmålet om han var dansker. Det ansvar påhviler artiklens forfatter Carl Østen. Forfatterens anmærkning)* Vort land var blevet besat. Til min kone, som nu var vågnet, sagde jeg : "Nu er det sket" Og i samme sekund for jeg nedenfor for at alarmere telefoncentralen, idet jeg som gammel soldat huskede, at i et tilfælde som dette var det ens pligt at underrette nærme-

ste central, som altid havde en alarmringsordre hængende, i hvert fald den gang, da jeg lå inde ved militæret. Medens jeg står ved telefonen og afventer centralens svar, er min kone kommet ned i den mod gaden vendende stue, hvor hun ubetænksomt tænder lyset for oprullede gardiner. Straks bliver der buldret på yderdøren, medens en lige så buldrende stemme på tysk opfordrer til at lukke op. Dette efterkommes af min kone, og ind vælter en befalingsmand og 2-3 soldater, som da de ser mig ved telefonen, kommanderer mig til at lægge røret på samtidig med, at anføreren sætter mig sin pistol for brystet, og de andre lader deres geværbajonetter pege mod min mave. Dernæst beordrer de mig i en brusk tone til at vise dem vej hen til tele-

foncentralen. Selvom jeg taler tysk og således forstod hvert eneste ord, som de sagde, var deres ord såmænd overflødige i denne situation. Men jeg måtte dog protestere, da de straks ville slæbe mig med sig. For jeg var kun iført pyjamas. Befalingsmanden rækker mig så noget tøj, som hænger over en stol. Det er ikke mit, men min søns. Efter indvending herimod får jeg så endelig lov til at få mine egne bukser og jakke på. Min kone har imidlertid givet sig til at græde, og det er en ringe trøst for hende, at befalingsmanden forsøger at berolige hende med, at jeg snart vil komme tilbage. Og da vi kommer udenfor, er der ikke noget, der hedder almindelig gang, nej, jeg bliver tvunget til at løbe. Heldigvis lå og ligger centralen ikke langt fra min bopæl. Udviklingen, som den nu følger, må centralen kunne berette om. Så ville tyskerne have mig til at vise dem vej hen til politistationen, der her i Gedser kun var en landbetjents bolig, og den lå i nærheden af centralen. Også derhen skal jeg løbe. Men under kraftig påberåbelse af, at mine kræfter – jeg var jo chokeret – ikke kan holde hertil, får jeg så lov til at gå hele vejen. Det er politibetjentens kone, som kommer til døren, da jeg ringer på, og da hun får at vide, hvad der er på færde, vil hun ikke lukke op, ikke før jeg får forklaret hende, at det ikke nytter at stritte imod. Tyskerne braser med ind, og i køkkenet kommer politibetjent Andreasen yderligere til. Jeg, som her blev utilpas, forlangte at komme hjem straks, hvilket bare resulterede i, at en af tyskerne tog en på komfuret stående kaffekande for at ville hælde noget kaffe i mig. Jeg vægrede mig ved at modtage noget af hans hånd. Ydermere forlangte han nu, at jeg skulle vise vej til næste, nærmest liggende telefoncentral, altså den i Gedesby. Jeg forklarede tyskeren, at det kunne jeg ikke, eftersom den lå 3 km borte. ”Gut”, vi kan sætte Dem bag på en motor-

cykle, sagde han så. Men til sidst må han vel have forstået mine vedvarende protester, for under eskorte af en soldat og med påbud om ikke at lukke min yderdør før efter nærmere tilladelse, får jeg så endelig lov til at slippe hjem. Efter tilbagekomsten stillede soldaten sig op som vagt udenfor min dør, og klokken var vel henad 8, før afspærringen af mit hjem blev ophævet. At der ville ske noget ekstraordinært, havde jeg instinktivt følt et par dage før, og jeg sagde derfor til nogle venner, da vi drøftede de politiske forhold: *”Jeg er overbevist om, at der vil ske noget inden en uge”*. Det slog altså til! Men lidet anede jeg, at netop min person skulle blive en skakbrik i det tyske besættelsesspil.

Vi Gedser-beboere havde i øvrigt i sommeren forud undret os over det store kontingent tyske turister, som viede Gedser deres interesse, ikke mindst fotografisk. Et par år før havde jeg selv oplevet et tilfælde med mig en ukendt mand, som inde på min grund stod og tegnede noget, mit hus kunne det synes. Og da jeg så spurgte ham, hvad han lavede, svarede han mig ikke, men fjernede sig omgående. Det er min og manges antagelse, at når tyskerne så hurtigt og stille kunne besætte Gedser, skyldes det den årsag, at de havde fået lavet sig et udmærket og detaljeret kort over Gedser. Og af en tolder har jeg fået at vide, at han blandt de tyske fortrøpper den 9. april genkendte personer, som han kort forinden embedsmæssigt havde haft med at gøre som civile rejsende, der ifølge deres pas havde bestillinger som købmænd, ingeniører osv. I øvrigt havde vi den 9. april en liggende dansk gæst, som den 5. over Warnemünde var ankommet fra Tyskland, og som kunne berette, at toget, hun var med, førte et enormt opbud af militær med sig. Det var altså begyndelsen på besættelsen. I fortsættelse af det jeg har fortalt, vil følgende træk give et godt bevis på tysk men-

Tyske soldater holder hvil ved Skelby skole d. 9. april 1940. Foto: Skelby-Gedesby-Gedser Lokallistoriske Arkiv.

talitet. En 3 ugers tid efter denne sørgelige 9. april-dag kommer en tysk underkorporal ind i min butik og spørger mig nok så glædestrålende, om jeg ikke kendte ham. Det gjorde jeg ikke og ville heller ikke have vedgået det, om jeg havde. Jo, han var da den befalingsmand, der havde bedt mig vise ham vej til centralen. Han troede vist, at det for mig havde været en særlig ære! Som jeg personligt kom til at mærke tyskernes entre, kom jeg til at mærke deres sortie. Det sidste var nær blevet det værste! Den 8. maj 1945, medens der her i havnen endnu lå en 40-50 tyske marinefartøjer, kom 5 marinere ind i min butik og forlangte en tube tandpasta, som jeg hverken ville eller skulle sælge til dem, Nå, men så kunne jeg selv vælge. En af dem sætter så som

en trussel et maskingevær op på min disk, hvorefter en anden sætter patroner i. Jeg skal indrømme, at jeg ikke var glad ved situationen, men jeg strammede mig op til at skælde dem læsterligt ud, endda på tysk, samt bandede, hvad jeg ikke plejer at gøre. Men det hjalp ikke spor, end ikke, da jeg truede dem med modstandsbevægelsen. "Den bryder vi os ikke om", svarede de frækt. Efterhånden var jeg vistnok blevet ligbleg, da tyskerne ikke synes at ville fortrække, selv da min søn kom til. Men til mit held trådte pludselig nogle frihedskæmpere, der var blevet alarmeret af folk udefra, ind og afvæbnede marinerne. Denne hændelse tog sådan på mig, at jeg i lang tid derefter følte mig chokeret, og af frygt for deres hævn tog jeg, endskønt fri-

hedsbevægelsen havde tilbudt at sætte vagt udenfor min forretning, på en længere cykeltur”.

Således lød købmand Hendriksens beretning, der for tidspunktets vedkommende den 9. april støtter formodningen om, at de soldater, han kom i forbindelse med, var de med færgen ankomne (Carl Østen).

Om end de to beretninger kan forekomme lidt vel broderede og farvede, og måske afslører mere om stemningen og holdningerne i 1950, end hvad der var virkeligheden den 9. april 1940, kan det ikke ganske udelukkes, at der faktisk er tale om de måske to første civile danske øjenvidner, som blev konfronteret med besættelsesmagten. Tilsvarende beretninger findes mig bekendt ikke fra de øvrige områder, hvor de tyske besættelsestropper trængte ind i landet.

Nærværende artikel bygger på de undersøgelser og aktstykker, som blev forelagt for den Parlamentariske Kommission i 1949/50. Endvidere bygger artiklen på de aktstykker jeg fandt i Rigsarkivet, bl.a. den nedenfor trykte redegørelse eller indberetning til rigspolitichefen fra politimesteren i Nykøbing Falster. (Samtlige politimestre landet over havde fået ordre om at lave en sådan indberetning om begivenhederne den 9. april). Som historisk kilde anser jeg den for mere pålidelig end resultatet af nogle af de undersøgelser, som den Parlamentariske Kommission lod iværksætte ca. 10 år efter besættelsessommeren. Samtidig giver indberetningen et udmærket billede af besættelsestroppers fremrykning hen over Falster den 9. april om morgenen og viser med al tydelighed, hvorledes det officielle Danmark eller ordensmagten reagerede på - må man formode - det helt uventede møde med fjendtlige tropper på dansk jord. Ikke just en dagligdags begivenhed.

Tyske soldater på Gedservej på vej mod Nykøbing d. 9. april 1940. Foto: Falsters Egns Historiske Arkiv.

Vi skal for Falsters vedkommende helt tilbage til 1658, hvor Karl 10. Gustav af Sverige gik hen over isen og Lolland og op over Falster, for at finde en tilsvarende situation.

Politimesteren i Nykøbing Falster skrev følgende:

”I Anledning af Hr. Rigspolitichefens Skrivelse af 13. juni d.A. skal jeg med hensyn til de vigtigste Begivenheder, der fandt sted på Besættelsesdagen den 9. April 1940 og de nærmest følgende Dage meddele følgende: Den tyske Færge ventedes paa normal Tur til Gedser den 9. April om Morgenen kl. 6-61/2, men begge de tyske færger ankom til Gedser allerede Kl. ca. 4,15 med Tropper, som straks gik i Land. Jernbanestationen besattes og Statstelefonledningerne samt Statsbanernes udenbys Ledninger blev overklippet. Den lokale Telefoncentral blev besat. Militærets Transporter nordpaa begyndte ca. Kl. 4,30-4,45. Ved Færgernes Anløb i Gedser mødte Toldassistent Larsen, der havde Vagt paa Jernbanestationen, men han blev sat under militær Bevogtning. Kriminalbetjent Scharling, der var paa Kriminalpolitiets Kontor for at afvente

Soldaterne på vej igennem Nykøbing d. 9. april 1940. Foto: Falsters Egnshistoriske Arkiv.

Færge, gik ved Færgernes Anløb ud fra Kontoret, men blev paa Perronen ligeledes sat under militær Bevogtning. Denne fandt Sted paa Kontoret, og den direkte Bevogtning hævedes efter ca. 11/2 times Forløb.

Scharling samt Kriminalbetjentene Sørensen og Lund, der kom til Stede ca. Kl. 6, maatte til Militæret afgive deres Kontornøgler. Kontoret blev ikke taget i Brug af nogen. Landbetjent Andreassen blev sat under bevogtning i sit Hjem. Begge de tyske Færger fortsatte den 9. April og de følgende Dage med Militærtransporter, og den danske Færge blev også taget i Brug hertil. De første tyske Militærflyvemaskiner fløj over Nykøbing F. den 9. April Kl. ca. 5. morgen. De første af de i Gedser ilandsatte tyske Tropper naaede i Panserbiler Nykøbing F. Kl. 5,20-5,30 og fortsatte straks igennem Byen ad Hovedvej 2 i Retning mod Storstrømsbroen. Den 9. April Kl. ca. 5,20 meddeltes det telefonisk fra Nykøbing Falster Elektricitetsværk, der ligger umiddelbart ved Hovedvej 2 til Nykøbing F. Politistation, at tyske Tropper i Panserbiler rykkede gennem Byen kom-

Tropperne er nu nået til Brogade-Frisegade i Nykøbing d. 9. april 1940. Foto: Falsters Egnshistoriske Arkiv.

I Østergade i Nykøbing punkterede en tysk soldats cykel d. 9. april 1940. Foto: Falsters Egnshistoriske Arkiv.

mende fra Gedser. Den vagthavende Politibetjent Schou underrettede straks telefonisk Politimester Jørgensen, Politifuldmægtig Brix og Politiasistent Ringborg. Politistationen underrettede endvidere straks telefonisk Generalkommandoen i København og forespurgte, om Politiet havde noget at foretage sig, hvortil der blev svaret, at de tyske Tropper ogsaa rykkede ind i Landet ad andre Veje, og at der intet var at foretage fra Politiets Side. Politimester Jørgensen samlede straks Politistyrken paa Politistationen. En besættelse af Nykøbing F. Politistation eller Politikontor af den tyske Værnemagt har ikke fundet sted den 9. April eller senere. Den 9. April Kl. 6 om Morgenen indfandt en tysk Røde-Kors Motorcykle sig ved Nykøbing F. Jernbanestation. Stationsforstan-

der Petersen og Overassistent West var til Stede. Motorcyklens Fører forlangte overfor Stationsforstander Petersen et Lokale stillet til Raadighed som Sygestue. Stationsforstanderen anviste ham 2den Klasses Ventosal, Og Motorcyklen forlod herefter Jernbanestationen og vendte ikke tilbage dertil. Lokalet blev ikke taget i Brug af den tyske Værnemagt, og senere paa Dagen tog Stationsforstanderen igen Lokalet i Brug som Ventosal. De tyske Tropper foretog ingen Besættelse af Nykøbing F. Jernbanestation den 9. April eller senere. Den 9. April Kl. ca. 7 Morgen indfandt 2 tyske Soldater sig paa Nykøbing F. Postkontor. Tilstede var Postkontrollør Knudsen. Soldaterne ønskede en stedkendt Person som Ledsager, der kunde vise dem Telefoncentralens og Telegrafstationens Beliggenhed.

Postkontrollør Knudsen medgav dem Postbud Taras Johannes Andreas Andersen som Vejviser. Sammen med denne begav de to tyske Soldater sig til Telefoncentralen i Østergade. Tilstede var en Telefonforstanderinde og nogle Telefondamer; kort efter kom Telefondirektør Møller til Stede. De tyske Militæres ophold paa Telefoncentralen varede ca. en halv Time; de tyske Soldater forlangte straks alle Samtaler saavel indenbys som udenbys standset, men frigav dem umiddelbart efter, da de erfarede, at Statstelefontaler ikke blev ekspederet over denne Central, men over Statstelegrafens. Centralens Personale forsøgte paa Soldaternes Forlangende at etablere Telefonforbindelse med Gedser, hvilket dog mislykkedes. I øvrigt skete intet under Soldaternes Ophold paa Telefoncentralen, og de forlod denne sammen med deres Vejviser. En Besættelse af Nykøbing F. Postkontor eller Telefoncentralen af den tyske Værnemagt har ikke fundet sted den 9. April eller senere. Paa Telegrafbygningen indfandt de nævnte to tyske Soldater sig med deres Vejviser Kl. ca. 8 Morgen. Her var Telegrafkontrollør Sich til stede. De tyske militære forlangte Telefonforbindelse med Gedser etableret, hvilket mislykkedes for Telegrafstationens Personale, idet Statens Luftledning, der løb langs med Jernbanelinien, var ødelagt af den tyske Værnemagt, og Statstelegrafens to underjordiske Kabler over Gedser til Warnemünde ikke kunne benyttes til at etablere lokal Forbindelse med Gedser. Hele dagen den 9. April og de følgende Dage aflagde tyske Militærpersoner utallige Besøg paa Telegrafstationen, men en egentlig Besættelse af denne med en fast Kontrolvagt har ikke fundet Sted den 9. April eller senere. Den 9. April lidt før Kl. 7 ankom to tyske Militærpersoner til Fods til Overbetjent Johannsens Bopæl i Orehoved; de var bevæbnet med Karabin og Pistol. Overbetjent Johan-

sen, som i Forvejen af Overbetjent Jacobsen, Stubbekøbing, telefonisk var underrettet om, at den tyske Værnemagt var rykket ind over Gedser, maatte aflevere sine Vaaben, hvorefter de tyske Soldater forlangte, at Johansen, der har Motorvogn, skulle køre for dem; de opgav ikke, hvorhen Johansen skulle køre for dem – blot over Storstrømsbroen. Johansen kørte dem nu ad Hovedvej 2 over Storstrømsbroen mod Vordingborg. Overalt paa Vejen var der tæt optaget af tyske Militærpersoner (Fodfolk, Cyklister, Hestekøretøjer og Masser af Motorkørekøjer). For hver Ende af Storstrømsbroen var Hagekorsflaget ophængt på Lygtestandere og det samme var Tilfældet på Masnedøfortet. I Terrænet omkring Fortet laa en stor Mængde Faldskærme, som tyske Soldater var i Færd med at sammenrulle. Under Køreturen blev den af Johansen førte Motorvogn stadig overfløjet af tyske Flyvemaskiner, der antageligt ledsagede de forskellige Troppeafdelinger. Da Johannsens Motorvogn naaede frem til i Nærheden af Vordingborg By, mødte den et modgaaende tysk Militærautomobil, og Johansen fik Besked om at standse. Den ene af de tyske Soldater, som Johansen kørte for, stod ud og havde en konference med en Officer fra den modgaaende Bil. Kort efter fik Johansen Ordre til at vende og køre tilbage til Orehoved By. De to Soldater fulgte med tilbage. Ved Ankomsten til Orehoved afleverede Soldaterne to Dannebrogflag, som de havde nedtaget hos et Par af Byens Beboere (Flagene var om Morgenen blevet hejst i Anledning af et Jubilæum). Begge Steder gav Soldaterne Undskyldninger for det passerede. Soldaterne stod af Johannsens Automobil i Orehoved og afleverede til Johansen de Vaaben, som de havde taget i Forvaring. De tog høfligt Afsked med Johansen og undskyldte overfor ham det passerede. Storstrømsbroen blev straks den 9. April sat

under militær Bevogtning, og der blev opstillet Luftskyts. Paa Falstersiden blev der på Taget af Restaurant "Falstria" opstillet Luftskyts. Alle Landeveje paa Nordfalster blev den 9. April og de nærmest paafølgende Dage bevogtet af den tyske Værnemagt, og Motorcykle-Patrouiller kørte omkring paa Nordfalster. Al Færdsel paa Hovedvej 2 og over Storstrømsbroen blev den 9. April og de nærmest paafølgende Dage fuldstændig forbudt, ligesom Togtrafikken over Storstrømsbroen blev standset. Der foregik store Troppetransporter kommende sydfra Gedser ad Hovedvej 2 over Storstrømsbroen saavel Dag som Nat. Efter et par Dages Forløb blev der aabnet for almindelig Færdsel over Storstrømsbroen dog saaledes, at Trafikanterne blev kontrolleret af den tyske Værnemagt ved Opkørselen til Broen af tyske Soldater. Forholdet mellem den tyske Værnemagt og Befolkningen paa Falster er foregaaet paa bedste Maade og uden Gnidninger af nogen som helst Art, og der har ikke fundet Opløb eller Demonstrationer Sted, Sign. Aage H. Jørgensen."

Konklusion

Skal man forsøge at lave en opsummering af begivenhederne ud fra kommissionens undersøgelser, som omfattede ca. 80 bilag, bestående af skrivelser, rapporter, afhøringer af vidner m.v. og ud fra aktstykkerne i Rigsarkivet, slår det en, for det første, hvor nøje besættelsen var planlagt og blev gennemført, og dernæst, at alt forløb uden udveksling af et eneste skud. Men hvad der nok forundrer undertegnede mest er, at Vordingborg kaserne og/eller Generalkommandoen ikke blev alarmeret kort efter kl. 4.15, hvor de tyske besættelsestropper gik i land i Gedser. Det var også problemet for oberst Harrel. Hvis han var blevet varslet i tide, kunne han have nået at sende tropper i hvert fald til Masnedøbroen og sprængt

Kaptajn V. O. Nissen på færgen D/F Danmarks kommandobro, overvåget af tyske soldater d. 10. april 1940.

Foto: Skelby-Gedesby-Gedser Lokallhistoriske Arkiv.

denne i luften. Det havde jo klart forsinket tyskernes videre fremmarch på Sjælland. Om det havde gjort en synderlig forskel skal jeg ikke dømme om. For oberst Harrel gjorde det en forskel: "Så havde vi ikke fejlt overgivet landet til fjenden, men idet mindste vist, at vi havde viljen til at kæmpe." Rent faktisk blev det såkaldte "Togkontor" i statsbanerne adviseret. Togkontoret lå i København. Og der forelå klare instrukser om, at dette kontor i tilfælde af et fjendtligt angreb øjeblikkeligt skulle give melding herom til Generalkommandoen. Men dette skete ikke. Oberst Harrel og hans skæbne inspirerede indirekte til denne artikel. En ærekær mand og en person fra en svunden tid. Hans kamp for at få ret i, at han berettiget havde følt sig svigtet af Generalsta-

ben, kan i dag forekomme lidt anakronistisk, og sammenligningen med Oberst Hackel fra "Matador" ligger lige for, men det ville være uretfærdigt. Oberst Harrel var en mand, som på sin professions vegne som professionel soldat følte sig dybt krænket og skamfuld over, at Danmark i den grad lod sig overrumple den 9. april. Og han stod ikke helt alene med sit synspunkt. I hele den lidt groteske polemik mellem obersten og generalkommandoen/staben fik han støtte – om end ikke fuldhjertet – fra en lidt usædvanlig kant, nemlig fra hærens øverste juridiske ekspert, generalauditør Victor Pürchel. I en af sagens utallige skrivelser fremhæver Pürchel følgende:

"Ved Afgørelsen af den her foreliggende Sag vil det være af Betydning at faa oplyst, hvorvidt det meget ønskelige Samarbejde mellem Statsbanernes Personale og de militære Myndigheder har svigtet under Begivenhederne den 9. April d.A. om Morgen. Garnisonskommandanten i Vordingborg har med Rette følt sig forbavset over, at en Kolonne fremmede Tropper kunde lande i Gedser og derfra køre ad Landevejen til Vordingborg, uden nogen som helst Underretning tilgik ham som den Landingsstedet nærmeste militære Chef. Han har i den Anledning henvendt sig til Jern-

banestationen i Vordingborg og derfra modtaget vedlagte Skrivelse med Bilag I, den vagthavende Assistent's Skildring af Begivenhederne, som han oplevede dem. Af skildringen fremgaar, at han har haft den naturlige Indskydelse at vilde underrette Garnisonskommandanten, men er blevet afholdt derfra af Togkontoret."

Denne artikel har forhåbentlig løftet lidt af sløret for begivenhederne i forbindelse med besættelsen af Falster den 9. april 1940, men der er stadig store arkiver, som hverken forskere eller privatpersoner endnu har fået adgang til. Om vi nogen sinde kommer til at kende sandheden til bunds, vil kun tiden vise.

Helge Hagemann er født 1941, cand.jur. 1968, exam.art. i historie 1994. Har været ansat i den offentlige forvaltning i stat og kommune og som lektor ved Socialpædagogisk Højskole. Har i 1996 og 1997 skrevet artikler til Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog, og er forfatter til bogen "Under tvang – minerydning ved den jyske vestkyst 1945", Akademisk Forlag 1998.

Noter

- ¹ A. R. Jørgensen. "9. april, De spildte muligheds dag", Gyldendal 1980, side 152
- ² Anders Bjørnvad , Hjemmehæren, Det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster, 1940-45. Licentiatafhandling, Odense Universitetsforlag 1988, side 15-17
- ³ Efter besættelsen, Danmark og Tyskland havde jo ikke i folkeretlig henseende formelt været i krig, nedsatte Folketinget en række Parlamentariske Kommissioner, til blandt andet at undersøge, hvad der var foregået den 9. april. Den første kommission, som tog spørgsmålet op om den 9. april blev nedsat den 19. december 1945. Denne kommission blev fulgt op af en ny kommission nedsat den 8. januar 1948. Denne nye kommission afgav sin betænkning i 1951. Denne artikel bygger specielt på de akter og undersøgelser, som kan findes i betænkning III med tilhørende referater og aktstykker. Kommissariatet for kommissionen af 8. januar 1948 lyder i uddrag "...", at undersøge samtlige forhold, hvis klarlæggelse kommissionen anser for nødvendig til bedømmelse af, hvorvidt der er grundlag for at drage ministre og andre særlige ansvarlige til ansvar i anledning af deres embedsvirksomhed under den tyske besættelse, at foretage de undersøgelser, som kommissionen finder påkrævede, med hensyn til politisk virksomhed under besættelsen.
-Kommissionen skal endvidere, såfremt den måtte skønne ,at de under den 15. juni 1945 og 19. december 1945 nedsatte parlamentariske kommissioner tilvejebragte forhold vedrørende Danmarks besættelse den 9. april 1940 kan og bør suppleres på væsentlige punkter, have til opgave at foretage de derved fornødne undersøgelser... og afgive beretning til folketinget angående de foretagne undersøgelser..."
- ⁴ Walter Hubatsch, "Weserübung", Göttingen, 1960,
Hans-Martin Ottmer, Weserübung, München 1994
Peter Foersom, Folketidende, 10. april 2000
- ⁵ Politikens Danmarkshistorie, bind 14, side 55, 1972. Gørtz'bolig angives til Ryvangen, men er rettelig Klampenborg.
- ⁶ Betænkning til folketinget afgivet af den af tinget under 15. juni 1945 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45, III, Bilag I, side 360.
- ⁷ samme, side 343
- ⁸ Avisarkivet, Det Kgl. Bibliotek

En tidlig romersk mønt fra Kohave ved Halsted

af Helle W. Horsnæs og Henrik Schilling

Der er efterhånden fundet over 3000 romerske denarer i Danmark, og tallet stiger år for år. Hovedparten af dem er mønter, der er slået i perioden mellem 69 og 192 e.Kr., men det hører til sjældenhederne, at der bliver fundet denarer fra den republikanske periode, dvs. mønter som er præget

i tiden før kejser Augustus i 27 f.Kr. blev enehersker.

En sådan republikansk denar fremkom i foråret 2002 ved Kohave på det vestlige Lolland, ikke langt fra Nakskov. Mønten blev fundet af amatørarkæologen Thor Holmboe¹, som var ude med sin metaldektektor. Der blev imidlertid ikke brug for den, da denaren lå synlig på overfladen. Trods en ihærdig afsøgning med detektoren fandt Thor Holmboe ikke flere mønter, og det må derfor udelukkes at der skulle være tale om en denarskat. En sådan har vi stadig til gode på Lolland-Falster. Mønter blev jævnligt medgivet som gravgave, og det kan ikke udelukkes at den stammer fra en grav. Imidlertid fandt Thor Holmboe ikke keramik eller andre former for typiske gravgaver, og det må udelukkes at der er tale om en opløjet grav. Så indtil videre må denaren fortolkes som en tilfældigt tabt genstand.

Den lille sølv mønt er temmelig slidt, men det har ikke desto mindre været muligt at bestemme mønttypen². På forsiden er der to ansigter, der vender hver sin vej (fig.1). Det er den romerske gud Janus

Fig. 1. Øverst denaren fra Kohave, forsiden. Nederst denar af samme type i Den Kgl. Mønt- og Medaille Samling.

med det dobbelte ansigt, der kunne kigge både frem og tilbage. På bagsiden ser der ud til at stå to figurer, men kigger man nærmere efter viser det sig at figuren til venstre er et trofæ (fig.2). Det er et træstativ, hvorpå romerne ophængte erobrede våben – i dette tilfælde ses i midten en rustning og herover en hjelm, mens trofæet i højre og venstre "hånd" bærer henholdsvis et kort sværd og et lille, aflangt skjold. På hver side af trofæet er en genstand som mest af alt ligner et dragehovede, og det er disse to genstande, der fortæller hvor slaget har stået. Det er i begge tilfælde en carnyx, en gallisk krigstrompet.³

Figuren til højre forestiller gudinden Roma, altså en personifikation af bystaten Rom, og hun er ved at sætte en sejrskrans på trofæet. Det er ikke lige til at se på den nyfundne mønt, men med hjælp fra en anden og mindre slidt mønt bliver billederne lettere at forstå. Det bliver også muligt at læse de indskrifter, som nu er forsvundet fra den nye mønt. Gudinden ROMAs navn står bagved hende. I det lille felt nedenunder billedfremstillingen står der PHILI, mens der på forsiden har stået M FOVRI L F. Indskriften fortæller, hvem der som en af de tre årlige møntembedsmænd, "tres viri monetalis", har haft ansvaret for prægningen af denne mønt. Forsidens indskrift er en forkortelse for "Marcus Furius, søn af Lucius", mens bagsiden giver os hans tilnavn "Philus". Furius er navnet på en af de kendte gammelromerske patricierslægter, og fra den gren af familien som bærer efternavnet Philus kendes også flere af medlemmerne. Marcus Furius Philus, der har stået for udmøntningen af denne denar, kendes dog kun fra mønterne. Stillingen som møntembedsmand var en af de første i en romersk adelsmands embedskarriere, og det er da muligt at Marcus aldrig nåede meget længere. Til gengæld kan det være, at hans far Lucius er identisk med den Lu-

Fig. 2. Øverst denaren fra Kohave, bagsiden. Nederst Denar af samme type i Den Kgl. Mønt- og Medaille Samling.

cus Furius Philus, der nåede statens højeste embede, consulatet, i 136 f.Kr. Det kunne godt passe med dateringen af denne mønttype. Sammensætningen af de fund mønttypen indgår i indenfor det romerske område viser, at den må være præget o. 120-110 f.Kr.⁴

Det var i denne periode af republikken almindeligt at møntembedsmændene benyttede deres embede til at reklamere lidt for slægtens stolte forfædre, og dermed naturligtvis for sig selv. Bagsidens fremstil-

ling refererer sandsynligvis til Publius Furius Philus.⁵ Han kunne i 223 f.Kr. fejre triumf efter en sejr over Gallere og Ligurere sammen med sin medconsul C. Flaminius. Godt 100 år senere havde denne triumf fået fornyet aktualitet, da romerske feltherrer igen i 121 f.Kr. besejrede to galliske folkeslag, denne gang Allobroger, der boede i området omkring det nuværende Narbonne, og Arverni, i det nuværende Auvergne.⁶

Republikanske mønter i Danmark

Lucius Furius Philus' denar hører til blandt de meget almindelige republikanske typer, men som nævnt er republikanske mønter højst usædvanlige i danske fund. Der kendes i dag 27 republikanske mønter fra Danmark hvoraf de allerfleste, i alt 19, stammer fra et enkelt skattefund fra Ginderup i Nordjylland.⁷ Ginderupskatten var nedgravet i et jernalderhus, og indeholdt i alt 25 romerske denarer, præget i perioden mellem 120 f.Kr. og 74 e.Kr. Skatten kan under ingen omstændigheder været gravet ned før end år 74 e.Kr., men præcist hvor længe derefter, det er sket, kan vi ikke sige så meget om. De resterende fund af republikanske mønter er, udover mønten fra Kohave, 6 denarer fra Sønderjylland,⁸ Sjælland⁹ og Falster¹⁰ samt en quinar – en lille sølvmønt med værdi som 1/2 denar – fundet på Djursland.¹¹

Men hvornår kom de republikanske denarer til Danmark? Omstændighederne ved fundet af arkæologisk materiale kan ofte give et fingerpeg om hvornår genstandene er endt i jorden.

Man kan ikke uden videre gå ud fra, at en mønt slået ca. 100 år før vor tidsregnings begyndelse også kom hertil så tidligt. Kohave-mønten blev fundet i pløjelaget, hvor genstandene kan være blevet omrodet flere gange. Vi må derfor søge oplysninger om andre tilsvarende mønter, og ser

man f.eks. på fundene fra den romerske by Pompeji i Syditalien, der blev ødelagt ved Vesuvus voldsomme vulkanudbrud i 79 e.Kr., så viser det sig, at der faktisk stadig var forholdsvis mange republikanske mønter i omløb, da byen blev ødelagt. Det samme billede får vi af sammensætningen af fundet fra Ginderup, hvor den yngste mønt som nævnt er slået i 74 e.Kr. – mens den republikanske denar fra Dankirke i Sønderjylland er fundet i en hustomt, der dateres i det 1. årh. e.Kr.¹² Det er ikke muligt at afgøre hvornår nogen af de øvrige republikanske denarer fra Danmark er kommet i jorden.

Andre romermønter fra Sydhavsøerne

De mange romerske mønter der er fundet på Sydøstfyn er sandsynligvis kommet til Danmark fra Sydøsteuropa via Vistula-flodens udmunding i det nuværende Polen. Derfor skulle man umiddelbart vente at der var fundet flere mønter andre steder på Danmarks sydvendte kyster. Men det er ikke tilfældet. Det fynske øhav er næsten fundtomt når det gælder romerske mønter, og på Lolland og Falster er der kun fundet en håndfuld romerske mønter.¹³ Af disse er nogle tydeligvis først kommet til Danmark for nyligt – det gælder typer, som næsten aldrig forekommer i arkæologiske sammenhænge, men til gengæld er almindelige som moderne souvenirs fra Middelhavsområdet, eller moderne efterligninger af berømte mønttyper. Når de er sorteret ud, er der kun 7 romerske mønter tilbage:

1. en republikansk og en kejsertidsdenar (se note 9).
2. to kejsertidsdenarer, slået af henholdsvis Vespasian i 69-70 e.Kr. og Trajan i 98-99 e.Kr., fundet på Hans Jensen Steens mark i Erikstrup i 1880, i øvrigt en mark, hvor der allerede i 1860 er blevet fundet en spiralarmring af guld.¹⁴

3. en denar slået af Antoninus Pius (reg. 138-161 e.Kr.) for datteren Faustina d. Y., fundet på en mark ved Søllested. Fra samme mark stammer også en 2-skilling fra 1657.¹⁵
4. en sesterts (bronzemønt) slået under Marcus Aurelius (i 163-164 e.Kr.), som er fundet ved pløjning vest for Holeby Kirke, ikke langt fra et sted hvor der er fundet en germanertid guldring.¹⁶
5. En efterligning af en senromersk guld-mønt, der sandsynligvis er fremstillet i slutningen af 300-tallet e.Kr. Mønten blev fundet i 1929, da der skulle graves en roekule til Strangegården i Sundby.¹⁷

Materialet er naturligvis alt for lille til at kunne benyttes til statistiske undersøgelser. Men det er slående, at der trods det lille antal fund, er en række typer, som er usædvanlige i danske fund. Det gælder ikke blot de to republikanske denarer, men også guld- og bronzemønterne.

De største mængder af romerske mønter fra Danmark er fundet indenfor to relativt begrænsede områder: Gudmeområdet på Sydøstfyn og Bornholm. Ingen af disse steder er der hidtil, trods intens arkæologisk arbejdsindsats, fundet mønter fra republikken eller fra den tidlige kejsertid.¹⁸ Det kunne tyde på, at de allerældste romerske mønter kom til Danmark ad andre veje eller på andre tidspunkter end de store mængder af mønter fra 100-tallet e.Kr og senere. Vi kan gætte på at de tidligste romerske mønter kom til Danmark enkeltvis ligesom andre eksotiske romerske genstande, og de måske er nået hertil ad landvejen gennem Nordtyskland og Sønderjylland.

Lolland i det 1. og 2. århundrede efter Kristus

Omkring Kristi fødsel opstod de første kontakter mellem Romerriget og det nuværende danske område, og i løbet af de

følgende godt 500 år blev samkvemmet med Romerriget udbygget til at omfatte både personlige kontakter og udbredte handelsforbindelser. Lolland var med fra begyndelsen, og en række fund af romersk producerede varer i lollandske grave viser meget tætte kontakter enten til Romerriget eller til frænder på kontinentet, som havde kontakt med romerne. Denne kontakt vidner om Lollands betydning som en økonomisk og politisk faktor i det 1. og 2. århundrede. Højkonjunktoren varede imidlertid ikke ved og i det 3. århundrede e.Kr. forsvandt romersk producerede varer fra de lollandske grave. Magten blev forskubbet til Sjælland - nærmere betegnet Stevns.

Fra Lolland kendes 5 gravpladser eller enkeltgrave med romersk import såsom bronzekar, glasbægre og sølvbægre, og tre af disse lokaliteter befinder sig inden for en afstand af mindre end 10 km fra fundstedet for Kohavedenaren. Det drejer sig om gravpladsen ved Juellinge med tre kvindegrave udstyret med bronzekar og glasbægre,¹⁹ gravpladsen ved Hoby med tre romerske bronzekar anvendt som urner og den velkendte jordfæstegrav med Hobybægrene.²⁰ Den tredje lokalitet er Munkehøjgård vest for Munkeby, der omfatter fire grave med importsager.²¹ På den baggrund er det ikke tilfældigt at denaren fra Kohave er fundet netop i dette hjørne af Lolland med så stærke kontakter til Kontinentet og Romerriget. Lolland oplevede sit højdepunkt i 1. og 2. århundrede og dermed passer en tidlig denar meget fint ind i billedet.

I disse år prioriterer Lolland-Falsters Stiftsmuseum udforskningen af romersk jernalder og især det 1. og 2. århundrede e.Kr. Der er efterretninger om fund af jernalderkeramik nær gravpladsen ved Munkehøjgård, som kunne antyde tilstedeværelsen af en boplads i forbindelse med gravpladsen.²²

Fig. 3. Hus med bevaret lergulv i Hoby. Øverste stolperække er husets sydvæg. De store stolpehuller umiddelbart under og i forgrunden er tagbærende stolper. Midt i billedet i forgrunden ses den stenbrolagte indgang og umiddelbart til højre for indgangen nær udgravningsskanten ses et helt lerkar i kulturlaget.

I Hoby har Stiftsmuseet og Nationalmuseet gennemført prøveundersøgelser på en enestående velbevaret boplads beliggende blot 300 m fra Hobygraven.²³ Resultaterne fra undersøgelserne er meget foreløbige, men de er tilstrækkelige til at tegne en skitse af bebyggelsen. Pladsen kan dateres til tiden omkring Kristi fødsel (1. årh. før og 1. årh. e.Kr.). Det betyder at bopladsen er samtidig med graven og dermed er det meget sandsynligt, at det var her den gravlagte levede sit liv. Bopladsens areal på mindre en 2 ha. antyder, at der ikke er tale om en landsby, men om en enkeltliggende gård. Andre nyere undersøgelser på Lol-

land tyder på, at de enkeltliggende gårde var det udprægede bebyggelsesmønster på Lolland i romersk jernalder.²⁴ Bevaringsforholdene er så gode at husenes lergulve og stenbrolagte indgang er bevaret og affaldslagene er rige på knogler og keramik (fig.3). Indtil videre har prøvegravningerne afsløret godt 10 huse, som har indgået i bebyggelsens forskellige faser. De har dog ikke alle stået samtidig, og et enkelt af husene synes endog at skulle dateres til vikingetiden. Fundmængden er stor og består primært af hjemligt produceret keramik og knogler. Der er ikke fundet romerske importvarer endnu på bopladsen, men

små genstande såsom denarer kan meget vel ligge gemt i affaldslagene usynlige for metaldetektoren. Netop denarerne vil få meget høj prioritet i de videre undersøgelser. Det komplette romerske drikkeservice i Hobygraven er usædvanligt og vidner om direkte personlige kontakter mellem en magtfuld høvding i Hoby og personer i romerriget. Fremtidige fund af denarer på bopladsen i Hoby kan være nøglen til at forklare kontaktens karakter og intensitet samt i sidste ende afsløre hvorfra, hvordan, hvornår og hvorfor sølvbægrene kom til Hoby. Meget taler for at der ligger en stormandsgård i Hoby og venter på at blive undersøgt. Udgravningerne på bopladsen ved Hoby er først lige begyndt og for første gang i Nordeuropa har arkæologerne mulighed for at undersøge en boplads tilhørende samfundets absolutte elite. Dermed får vi muligvis at vide om "Hobyhøvdingen" levede lige så standsmæssigt som han blev begravet.

Afslutning

Det er naturligvis vanskeligt at fortolke en enkelt mønt, der er fundet løst i pløjelaget. Men når man betragter de øvrige fund er det ikke umuligt at forestille sig, at denne

mønt er en del af en lille gruppe eksotiske og dyrebare genstande, som har tilhørt en af Lollands rige og internationalt orienterede høvdinger. Lolland havde en central betydning for kontakten mellem romerriget og det nuværende Danmark i det 1. århundrede e.Kr., og på den baggrund er denaren fra Kohave ikke så usædvanlig. Selvom den virker uanseelig sammenlignet med de øvrige romerske fund fra Lolland, understreger den områdets vigtighed og ansporer til yderligere udforskning.

Helle W. Horsnæs: Mag.art. og ph.d. i klassisk arkæologi. Ansat som museumsinspektør på Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet. Varetager arbejdet med samlingens antikke mønter fra Middelhavsområdet, herunder bearbejdelsen af de mange fund af romerske mønter der bliver gjort i Danmark.

Henrik Schilling: Cand. mag. i forhistorisk arkæologi med speciale i ældre stenalder. Ansat som museumsinspektør på Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Arbejder med romersk jernalder og vikingetid på Lolland.

Noter

- ¹ Der skal rettes en stor tak til Thor Holmboe for hans ihærdighed og kompetente feltarbejde.
- ² Registreret i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling som inventar nr. FP 6480: type Crawford Roman Republican Coinage (1974), 281; Sydenham *The Roman Republican Coinage* 529; BMC 555.
- ³ Albrehtsen, P. Høeg. Carnyx. En keltisk krigstrompet som møntmotiv og romersk sejrstrøfæ. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* No. 5 (1987), pp. 102-123.
- ⁴ Senest har Crawford (1974) foreslået, at mønten er præget i 119 f.Kr.
- ⁵ Som foreslået af Grueber i BMC (1910) og af S.L. Cesano: I fasti della Repubblica Romana sulla moneta di Roma, *Studi di Numismatica* I, II, 1942, 105-262, spec. pp. 163-164.
- ⁶ Crawford (1974) foreslog, at det var denne sejr, mønten skulle referere til. Jeg ser ingen grund til at møntemandsmanden ikke skulle benytte en aktuel begivenhed til også at fejre sin egen forfaders tilsvarende sejr.
- ⁷ Gudmund Hatt: Jernalderbopladsen ved Ginderup i Thy, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1935, 37ff.; J. Balling: De romerske Møntfund fra Jylland, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1962, 6-9 no. 2.

- ⁸ FP 1819 fundet i en kartoffelmark ved Ulhøj nord for Vester Vedsted, cf. *Numismatisk Forenings Medlemsblad* XIV, 1935, 170 (heri er mønten dog fejlbestemt); FP 3224.1 er fundet i Dankirke i forbindelse med Nationalmuseets udgravninger i 1965-71, se A. Kromann: Recent Roman Coin Finds from Denmark, Supplement to Breitenstein and Balling, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1983-84, 64-70 nr. 9.1-38.
- ⁹ FP 2437, fundet ca. 1880 nær Græsted, se A. Kromann: Recent Roman Coin Finds from Denmark, Supplement to Breitenstein and Balling, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1983-84, 103 nr. 28; FP 1095 fundet i Birkede Mose, se N. Breitenstein: De romerske Møntfund fra den sjællandske Øgruppe, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1946, 29 nr. 3 og n. 51; FP 4681 fundet i forbindelse med Roskilde Museums udgravninger i Lejre, se Kromann i U. Lund Hansen: *Himlingøje* 1995, p. 349 nr. 1.
- ¹⁰ FP 468.1, der blev indleveret i 1882 sammen med en denar slået under M. Aurelius (161-180 e.Kr.) og en skilling fra 1536, uden nærmere fundoplysninger end "Falster".
- ¹¹ FP 1452 (Nationalmuseet, Danmarks Oldtid inv. nr. C17847) sandsynligvis fundet nær Thorsager, cf. J. Balling: De romerske Møntfund fra Jylland, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1962, 10 nr. 51.
- ¹² Hansen, H.J.: Dankirke. Jernalderboplads og rigdomscenter. Oversigt over udgravningerne 1965-1970, *KUML* 1988-89 (1990), 201-247, spec. 223-228.
- ¹³ Eneste undtagelse er FP 110, en samtidig "barbarisk" imitation af en Probus guldmønt (slutningen af 200-tallet e.Kr.), der er fundet i Vornæs Skov på Tåsinge, cf. N. Breitenstein, De romerske Møntfund udenfor Gudme Herred, *NNÅ* 1943, 9-10 nr. XV.
- ¹⁴ Nationalmuseet, Danmarks Oldtid inv. nr. C3660-1 og 19250, cf. N. Breitenstein: De romerske Møntfund fra den sjællandske Øgruppe, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1946, 8-9 nr. 3.
- ¹⁵ FP 3052.1-2, cf. A. Kromann: Recent Roman Coin Finds from Denmark, Supplement to Breitenstein and Balling, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1983-84, 106 nr. 35.
- ¹⁶ Mønten blev aldrig indleveret til et museum, og kendes i dag kun fra beskrivelserne.
- ¹⁷ FP 1733, cf. N. Breitenstein: De romerske Møntfund fra den sjællandske Øgruppe, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1946, 21 nr. 34.
- ¹⁸ Mønter slået under de første kejsere (fra Augustus til Claudius, ca. 27 f.Kr. til 54 e.kr.) er hovedsagelig fundet i Jylland; blandt Neros mønter (54-68 e.Kr.) er der 6 fundet i Jylland, 5 på Fyn (alle på Lundeberg-pladsen nær Gudme) og 1 på Bornholm.
- ¹⁹ Müller S.: Juellinge-fundet og den romerske periode. *Nordiske Fortidsminder* II. bind. 1 hæfte, København.
- ²⁰ Johansen K. Friis.: Hobyfundet. *Nordiske Fortidsminder* II. bind. 1 hæfte, København.
- ²¹ Hansen U. Lund: Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien. *Nordiske Fortidsminder* Serie B Bd. 10, København, s.403.
- ²² Mundtligt meddelt af Peter Vang Petersen, Nationalmuseet
- ²³ LFS 25 og LFS 60
- ²⁴ Havmosegård jf. LFS j.nr. 58, Skovstræde LFS j.nr. 91

Ravnsborg

Var Ravnsborg resultatet af Johan den Mildes byggelyst?

Af Erik Mandrup-Poulsen

Dette er historien om en nytolkning af en gammel udgravning. Den kaster nyt lys over en udgravnings resultater, faktisk kuldkaster den de oprindelige hovedteser, selvom alle elementerne i nytolkningen er givet af den oprindelige udgraver. Man kan sige at det er et stykke skrivebords arkæologi.

Grunden til at jeg interesser mig for Ravnsborg er, at det er en skøn plet at besøge. Den ligger helt ud til den Nordlollandske kyst omgivet af enge og længere væk af bakker. Fra toppen af den 18 m høje borgbanke er der en vid udsigt over Smålandshavet, der på gode dage når helt til Vordingborg. I 1998 var jeg lærer på Daghøjskolen Lolland-Falster, hvor vi lavede en model af borgen, fik nogle af fundene hjem fra Nationalmuseet og lavede en lille udstilling på Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Det blev gennem læsning af C. M. Smidt's artikler, hans notesbøger, gennemsyn af fotos og ikke mindst gennemsyn af de mange tegninger, at jeg fik øjnene op for, hvor meget han tog fejl i sine artikler. C. M. Smidt er den eneste der har udgravet Ravnsborg. Det gjorde han i 1913 – 16 og igen 1926-29. Til sin hjælp havde han fire - fem mand,¹ som vel sagtens var interesserede, men i hvert fald var uudannede og disse folk besøgte han med ujævne mellemrum. Det giver sig også udtryk i notesbøgerne, som springer i tid og

hvor det indimellem er svært at finde ud af om tingene er skrevet på datoen eller er føjet til senere. Han udgav to kortfattede artikler, en „foreløbig“ i Lolland-Falsters Historiske Samfund 1916“, dels en „endelig“ i ”Fra nationalmuseets arbejdsmark 1926”. (Datoen på fig. 8 er dog oktober 1928!)²

1335 (eller 1334) skulle være det år Johan den Milde grundlagde Ravnsborg. Kilderne er Cornelius Hamsfort og Arild Huitfeldt begge fra 2 halvdel af 1500-tallet.³ Startdateringer foretaget i middelalderen havde nok en anden betydning end i dag, f. eks. kan borgen være genopbygget efter en brand eller i et andet materiale, eksempelvis fra træ til sten. Smidt hævder at der ikke er fundet ting der entydigt er ældre end 1335, men spørgsmålet er om han ikke gravede netop de lag som præsenterede den periode, og dermed bevægede sig i en cirkelslutning. Endelig må man generelt hævde, at kun omtrentlige dateringer på middelalderlige bygninger som regel (undtaget visse dendrokronologiske dateringer) kan foretages. Smidt ser Ravnsborg i et snævert perspektiv, nemlig som tvangsborg, som forsvarsværk, som aktiv i en fremmed herskers undertvingelse af Lolland, som trædesten for den fremmedes ambitioner på Sjælland og i Skåne. Men borgen var først fremmest et lenshovedsæ-

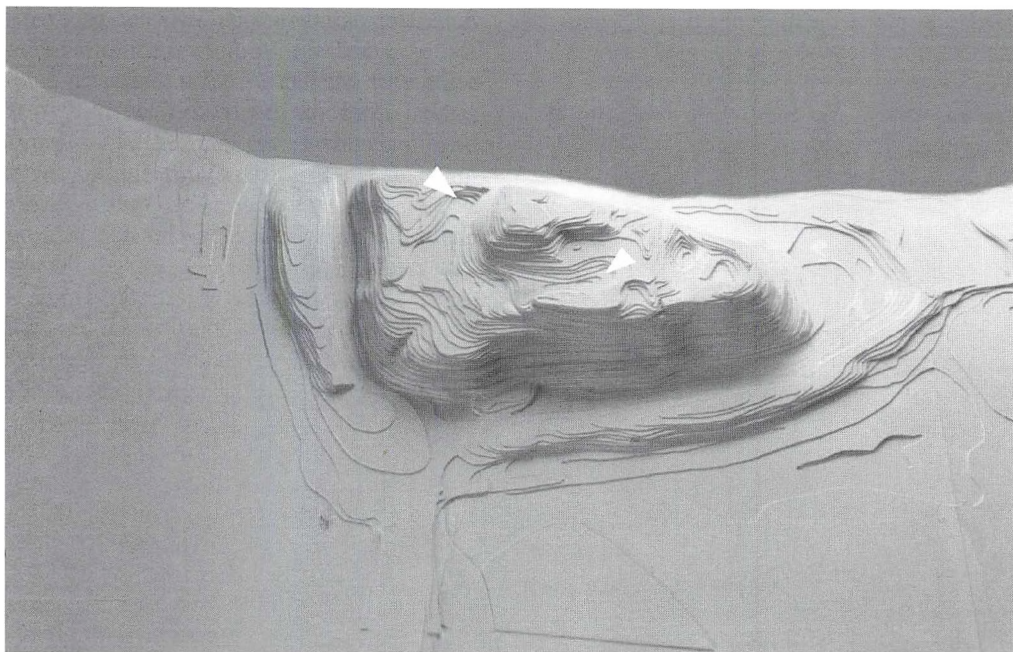
Ravnsborg set fra syd-vest.

de, dernæst borg. Den var det ene af to hovedlen på Lolland, det andet var Aalholm. En side af sagen som Smith overhovedet ikke kommer ind på i sin sidste artikel og kun berører i sin første artikel. Endelig var der hans måde at grave på – han gravede næsten uden reference til stragtografi. Altså at nogen ting kommer før nogen andre, og at det viser sig i jordlagene når man graver. Han gravede uden tidsmæssig sammenhæng, dvs. han var ikke er i stand til at sætte lag på de ting han fandt, hverken små eller store. I den forbindelse skal det også nævnes at det ikke er muligt andet end i grove træk at finde ud af hvor og hvor dybt gravningen har været, eftersom Smidt ikke har angivet det på sine planer eller i sine noter.

Denne optagethed af tidspunktet, sådan som jeg ser det, giver sig udtryk i at borgen

beskrives som tre borggårde, en nordre, en midter/hovedgård, og en søndre.⁴ Til trods for, at det kun er to, nemlig nordre og midterste, der er indenfor murene. Søndre mur der er imellem midter/hovedgård og søndre gård har oven i købet en port, der på et eller andet tidspunkt lukkes. Men "Søndergård" indeholder bygningsrester, og må derfor tælles med for at tiden kan holdes. Det centrale og højeste punkt på borgen mener Smith har båret et stort muret tårn - der er bare ingen rester af det. Der er tre sten på den centrale plads, som nok har været syldsten. Den af Smith hævdede støttepille er tre sten med mørtelrester! Når man tager i betragtning hvor dybe fundamenter de andre mure har, har der ikke stået, eller været påbegyndt et muret tårn.

Endelig kan man tage det nordøstre tårn. Det aftegner sig som en vinkel af syldsten, der støder op til nordmuren og østmuren.

Rekonstruktion af borgbanken set fra vest, som den står efter C. M. Smith's udgravning. De hvide trekanter angiver hvor de to voldgrave antages at begynde.

Hverken i nordmuren eller østmuren er der forbandt, og man kan undre sig over at vinkelen er ryddet for munkesten, mens murene står med 5-6 skifter. Man kunne forestille sig at tårnet var træbygget, men der mangler stadig fastgørelse til murene. "Tårnet" har været i to udgaver.

Når man ser på anlægget med friske øjne bliver det klart, at det højeste punkt (midtergården) er det oprindelige centrum. Ser man på grundplanen⁵ og det tilhørende snit A –B ser man en kraftig slugt i Nordgården. En gennemgang af tegningerne bringer en mere detaljeret udgave af det samme snit for dagen. Her fremstår profilen for nordgårdens vedkommende som værende profilen for en voldgrav. Den er 10-11 meter bred, 3 – 4 meter dyb og er tydeligvis mennesketildannet. Selvom profilen ikke er meget detaljeret, viser det tre perioder af forfald. Tager vi de andre

indicier, at slugten fortsætter mod vest, at Smidt gravede et ca. 2 meter dybt hul lige syd for midtergårdens stenbrolægning uden at nå bunden, at stenbrolægningen i midtergården har sat sig en meter, betyder det, at vi her antydningvis kan postulere en nordvoldgrav og en vestvoldgrav, som er ældre end munkestensbyggeriet.

På alle væsentlige punkter fejlforklode Smidt sit materiale. Ideen om borgen opført som et hele er faldet og giver plads til en langt mere dynamisk udvikling, som måske strækker sig fra før 1335 og frem til måske anden halvdel af 1500-tallet, og som er blevet bygget om i små etaper. Man kan efterfølgende spekulere på om Nord-øst tårnet kom før muren. Om Herremandshuset og vestmuren var før det egentlige munkestens byggeri. Om munkestens tårnet kom før nordmuren. Om nord-

gården kom før sydmuren. En af de måder man kunne komme i gang med borgen i dag, er at eftergrave. Dvs. at oprense de grøfter som C.M. Smith gravede, for af den vej at få ny viden.

Erik Mandrup-Poulsen har studeret historie og arkæologi, og har i årene fra 1971-1978 hver sommer deltaget i udgravninger. I 1995-1996 var han projektansvarlig for "Lollands Projektet" på "Hejrede vold", under Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Fra december 2001 ansat på Lolland-Falsters Stiftsmuseum i flexjob grundet en blodprop i hovedet.

Noter

- ¹ Der henvises til det materiale som C. M. Smidt har efterladt på Nationalmuseet under Ravensborg, Lollands Nørre Herred, Birket sogn, bestående af tegninger, fotografier, notesbøger og fund. Der henvises til artiklerne i „Lolland-Falsters Historiske Samfund 1916“ og „Fra Nationalmuseet Arbejds-mark 1926“
- ³ Hamsfort og Huitfeldt har sandsynligvis haft den samme grundkilde, og Huitfeldt har sandsynligvis hentet sin kilde hos Hamsfort.
- ⁴ Der henvises til Planche 1, med forklaringer.
- ⁵ Der henviser til fig. 8 og 9 i „Fra National Museets Arbejdsmark 1926“.

En beretning om en gård på Nordvest-Falster over 115 år og 3 generationer

2. del

Af Grethe Thomsen

På Lolland-Falsters Stiftsmuseum blev der i sommeren 2000 afleveret et usædvanligt manuskript. Det er skrevet af Grethe Thomsen, Sundby, Stadager sogn på Nordvest-Falster, der omhyggeligt har nedskrevet hvad hun husker om sin slægts virke på den gård, hvor hun stadig bor. Da beretningen strækker sig over 115 år, har det været nødvendigt at bringe den i to afsnit. Det første kunne læses i årbogen 2001 og omhandler primært de 2 ældste generationer på gården. Sidste afsnit bringes her og omhandler den sidste generation på gården, bl.a. forfatteren selv. Teksten gengives lettere forkortet, men i Grethe Thomsens eget fortællende sprog. (Red.)

Svend Aage Andersen 1917-1983. Min bror.

”Svend Aage Andersen blev født d.22-3-1917 her på gården. De første 10 år af hans liv kan jeg af gode grunde ikke huske noget om, så jeg må nøjes med hvad jeg har fået fortalt. Han var ikke ret gammel, da han blev meget syg, vistnok af lungebetændelse. Dengang var der vel ikke rigtig noget at gøre ved det, uden at pakke ham ind i vat og uldne trøjer, og det gjorde mor, indtil han blev så voksen at han selv ville bestemme. Når han så skulle holde sig inde i varmen måtte han finde på noget at lave der, så han lærte sig selv at læse, ved at læse fortællingerne i ”Ugens Nyheder”, og de var endda trykt med ”de krøllede bogstaver”, som vi kaldte dem. Det sagde mor i al fald at han gjorde! Jeg tror nu nok, at når mor var gået ud til sit arbejde, så

lærte mormor ham det, som hun senere lærte mig det.

Ude i marken var der en mergelgrav vi kaldte sivvandingen, fordi der voksede dunhamre i den. En dag havde mor taget et par af dem med hjem til ham at lege med. Dem pillede han dunene af og ”vaskede” sin bamse med dem; da mor kom hjem hang den til tørre på nøglen i buffeten. Det var ikke nemt at få dem af igen, og det havde været godt med en støvsuger. Han lærte også tidligt klokken at kende. En aften var lærer Guldhøj på besøg. Det var blevet lidt langt hen på aftenen og Guldhøj begyndte at snakke om, at de snart skulle se at komme hjem. Så kom det fra Svend Aage: ”Ja, vil I hjem denne dag, så skal I til at skynde jer”. Svend Aage var 6½ år ældre end jeg, så da jeg blev gammel nok til at lege, havde han fået andre interesser

Svend Aage med sin lillesøster Grethe, artiklens forfatter.

end at lege med lillesøster. Han var vel også præget af at han ofte var syg og lå i sengen. Det han bedst kunne dér var jo at læse, så det gjorde han meget. Var han oppe savede han noget med løvsav. Vi holdt "Familie Journalen", og i den var der af og til anvisninger på forskellige ting man kunne lave af krydsfiner ved hjælp af en løvsav, så der blev produceret mange sjove og mærkelige ting ved spisebordet.

Som alle andre søskende kunne vi heller ikke altid enes. Jeg kan huske engang, jeg var vel 4-5 år. Han havde drillet mig, og jeg røg på ham, og fik ham ned på gulvet. Far sad herinde i stuen, og han heppede på mig "Det er rigtigt! Ned med ham". Mor var ude i køkkenet, og pludselig åbnede hun døren, og der sad jeg ovenpå hendes dreng, ups! Jeg kan ikke huske mere om det. Da jeg blev omkring 5 år måtte jeg

være oppasser for ham, når han lå i sengen. Det var ikke altid lige sjovt. Far havde købt "Salmonsens Konversations Leksikon", som var i 25 bind. Det var nogle store tunge bøger på ca. 1000 sider. De stod på 2 hylder i mors dækketøjsskab. Når Svend Aage lå i sengen ville han gerne læse i dem. Jeg kunne jo ikke læse hvad der stod på dem, og på den måde komme med det ønskede bind. Men jeg havde lært at tælle lidt, og så fik han en genial idé. Jeg måtte bære dem ind til ham et efter et, så han kunne skrive bind nr. og indhold op. Når han skulle have nogle oplysninger om et eller andet, så han på sit papir, og så kunne bestillingen f.eks. lyde: nr. 3 på øverste hylde fra kakkellovnen, eller nr. 5 på nederste hylde fra væggen. Når jeg sad og legede med mit eget legetøj var det irriterende, at han hele tiden skulle have noget. Når jeg så var for treven til at komme, blev han sur og kaldte på mor. Så måtte hun ind og mægle. Det blev til, at han skulle spørge pænt, og så skulle jeg give ham hvad han ville have. Han lå i sengen og var blevet meget langhåret, det hang ned i øjnene og irriterede ham. Far ville ikke klippe ham, de var bange for at han så kom til at fryse på hovedet og blive mere syg. Så spurgte han mig pænt om at give ham mors håndspejl der lå på toiletbordet, og så hendes saks. Jeg kan endnu se ham for mig, som han sad i sengen med spejlet i venstre hånd og saksen i højre, tungen i den ene mundvig og prøvede at klippe pandehåret. Det skubbede sig selvfølgelig for saksen, så han så forfærdelig ud, men han havde jo spurgt pænt, og så skulle jeg jo give ham det. Da far kom ind til aften og havde fået sin aftensmad blev knægten klippet.

Ud at fotografere med Svend Aage

Svend Aage kunne være flink til at gøre som hans mor havde sagt til ham. Han var

Svend Aages 4. klasse på Sundby skole fotograferet i 1930 sammen med 1. klasse. Svend Aage ses i bagerste række som den eneste med kasket.

i skole den sommerdag i 1930, da der skulle tages et skolebillede af 1. og 4. classes elever plus lærer og lærerinde. Han stillede op med sin kasket på hovedet, og hverken lærer eller fotograf kunne formå ham til at lægge den, for hans mor havde sagt, at han skulle tage den på, når han gik ud. Derimod var han ikke altid tilfreds med hendes køb af tøj til ham. Engang han lå i sengen kom hun hjem med en pullover til ham. Den var med rullekrave og en kort lynlås. Han gav sig til at vræle, da han fik den, og ville ikke gå med den. Nej, han brugte skjorte, vest og jakke. Men da han ikke ville have den, blev den gemt til jeg kunne passe den. Den var dejlig varm når jeg om efteråret skulle ud at hjælpe i marken. Han havde også fået et par pludderbukser, dem måtte jeg også slide. Dem ville han vist heller ikke gå med, han ville

have lange benklæder, og ikke alt det moderne pjat. Han skulle egentlig være konfirmeret i foråret 1931, men mor ville ikke have ham til at gå til præst om vinteren. I stedet gik han så om sommeren og fortsatte også med at gå i skole til efterårskonfirmationen i oktober. Svend Aage fik et fotografiapparat til sin fødselsdag i 1931. Det var et "Kodak" til 6x9 cm billeder. Han må også have fået så han selv kunne lave kopier efter negativerne. Dengang var det dagslys-papir man lavede dem på. Jeg har stadig mange billeder fra 1931-32-33 der er klare og tydelige, og har holdt farven fint. For at få glans på billederne blev de, når de var fremkaldt og skyllet godt, med en gummirulle sat op på en blankpoleret metalplade.

Det næste var at vi – for nu var jeg rigtig med i det - fik et forstørrelsesapparat. Så

nu kunne vi rigtig lave billeder, store som små. Vi holdt samtidig op med at lave med glans på, i stedet brugte vi noget mat papir, for det kunne jeg farvelægge på. Til at begynde med brugte jeg almindelige farveblyanter, senere fik jeg nogle rigtige farver til fotos. Omkring 1948 købte vi så et brugt "Super Baldina", 24x36mm. Til det købte vi film i metermål og rullede så selv på spoler. Nu blev der rigtig knipset, men det kostede jo så et nyt forstørrelsesapparat. I sommeren 1949 var Svend Aage med på en tur til Nordnorge. Den var arrangeret af "Norges Ungdomslag", og gik ud på at unge ryddede op efter tyskernes afbrænding af skove og beboelser. Nogle ryddede op og andre plantede ny skov. I 1950 var jeg på sommerlejr i Sverige, og i 1951 var jeg sammen med 35 andre på en "Studie- og Ferietur" for landmænd til Frankrig. På alle tre ture blev der taget mange billeder. Efter hjemkomsten lavede vi prøvebilleder, som i et album blev sendt rundt til alle deltagere på turen, så de kunne bestille kopi af dem de ønskede. Jeg mener at det blev tæt på et firecifret tal fra alle tre ture. Da jeg rejste til Jylland i 1953, delte vi fotoudstyret så vi hver især kunne fortsætte.

Nogle år senere gik vi begge over til at tage lysbilleder, og dermed var det stort set slut med at bruge forstørrelsesapparaterne. Da så det blev almindeligt med farvefilm til papirbilleder, var det helt slut med at lave billeder selv.

Efter konfirmationen

Da Svend Aage var konfirmeret ville han være landmand, så han startede herhjemme til maj 1932, da Preben Schnipper var rejst. Han skulle så også lære at malke, så bevæbnet med en malkeskammel og en spand satte han sig ved en ko, der var let at malke. Da han var færdig hældte han mælken i mejerispanden, satte spand og skammel og gik sin vej, han skulle ikke malke

mere. Mor undskyldte ham, for han blev svedt af det. Sjovt nok, da jeg skulle til det, blev jeg også sommetider svedt, men jeg måtte bare fortsætte. Han havde egentlig ikke kræfter til at arbejde ved den tids landbrug, men når det var det han ville, var det godt han kunne være herhjemme. Var der noget han ikke havde kræfter til, måtte far tage et nap med, og da jeg var konfirmeret gjorde jeg meget af karlearbejdet. Da han gik ud af skolen, havde jeg 6 $\frac{1}{2}$ år tilbage. Dengang skulle vi endnu lære udenad, og det havde jeg heller ikke noget problem med, men mor satte Svend Aage til at høre mig. Det var det der generede mig mest, bl.a. fordi han var meget kritisk, og så det, at han skulle blive ved at bestemme over mig.

Omkring 1935/36 begyndte han at lære engelsk ved hjælp af et engelsk-kursus i radioen. Han havde et hæfte, og hørte så en udsendelse i radioen. Desværre var det samtidig med at vi spiste til aften, så far, mor og jeg skulle være mere end musestille, så han havde ro til at koncentrere sig om både at høre læreren i radioen, følge med i hæftet og spise sin mad.

I efteråret 1937 begyndte han at cykle til byen en aften om ugen, og sad så herhjemme og skrev noget, men jeg kunne ikke rigtig få at vide hvad det egentlig var. Men så fik jeg fat i en bog der stod ordbog på. Jeg bladrede lidt i den, og så sagde jeg til ham på Esperanto: "Du er en idiot". Så vilde han godt fortælle lidt om det. Da jeg så var blevet konfirmeret fik jeg også lov at komme med ham, når der var møder og fester i foreningen. En dag i 1939/40 kom Svend Aage og jeg over til hestestald-døren, vi skulle i marken med hestene. Men vi kunne ikke lukke døren op, der var noget der holdt imod. Omsider fik vi klinken op, så vi kunne åbne døren en lille smule - og stirre lige ind i et stort tyreøje. Det var Næsgård, der egentlig skulle stå

bundet henne bag i stalden. Den var kommet løs og havde fået næseringen drejet ind over dørhåndtaget. Det var en meget rolig og fredelig tyr, så Svend Aage fik lirket ringen af og så måtte den hen i sin bås igen. Når vi begyndte at tage sukkerroer op, fik køerne et læs frisk top i stalden. Det var gerne Svend Aage og mig der hentede dem. Jeg ved ikke så meget om, hvordan Svend Aage klarede det efter at jeg i november 1953 rejste til Jylland. Til at begynde med kunne far vel nok hjælpe lidt til, og så har han jo måttet have daglejere. Han kom hurtigt af med køerne på grund af kalvekastningen. I stedet begyndte han med høns i noget større stil end mor havde haft, idet han allerede i 1954 byggede et hønsehus på 80 m², og et til i 1959 på 120 m². Til at begynde med købte han små kyllinger, senere gik han over til at få hønniker der var nær æglægning. Mor var glad for at hjælpe ham med at passe dem, dog var der en dag han ikke ville se hende derinde, selvom hun gerne ville. Det var efter at vi var flyttet herover. Der var selvfølgelig selvvand til så mange høns. Men for at de ikke skulle komme til at mangle vand ved evt. strømsvigt, var der en stor tønde som han tappede fuld af vand når han fodrede morgen og aften. En dag havde han desværre glemt at lukke inden han gik. Til middag opdagede han det, men da var adskillige høns døde, og dybstrøelsen var en værre suppedas. Mor ville hen for at se det, men fik meget bestemt besked på at holde sig væk. Svend Aage og min mand Hans havde et stort arbejde med at samle døde høns op, og skifte strøelsen med noget nyt og tørt. Det var godt, at det var ham selv der havde glemt at lukke for vandet.

I 1956 begyndte han at mekanisere, da købte han en grøn Bolinder Munktel. Den er nu på Christianssæde landbrugsmuseum. I sommeren 1999 trak den en selvbinde, der på en mark ved Lidsø høstede

Svend Aage Andersen.

5000 rugneg til Frilandsmuseet i Lyngby, til at takke de gamle huse med. I 1961 havde Svend Aage fået fikset lidt op på stuehuset. Alle vinduer og døre var malet udvendig. I en stue var der sat pap på loftet, og 3 døre, 2 vinduer og fodpanel var malet. Det var også sidst i halvtredserne at Svend Aage skiftede stråtaget på stalden ud med pandeplader. Til den grønne traktor købte han en sideriver, og lige inden vi flyttede her over købte han en frontlæsser til den, mens han selv kunne bestemme. Han havde også købt en brugt Fordson Major traktor. Sammen med vor fætter Poul Rasmussen havde han købt en bugseret mejetærsker. Så det har kunnet ses at der var kommet yngre kræfter til i de 11 år han havde gården alene, med det han byggede og købte maskiner for.

Familien fra Jylland vender hjem

Præcist hvornår Svend Aage begyndte at snakke om vi ville flytte herover og få part

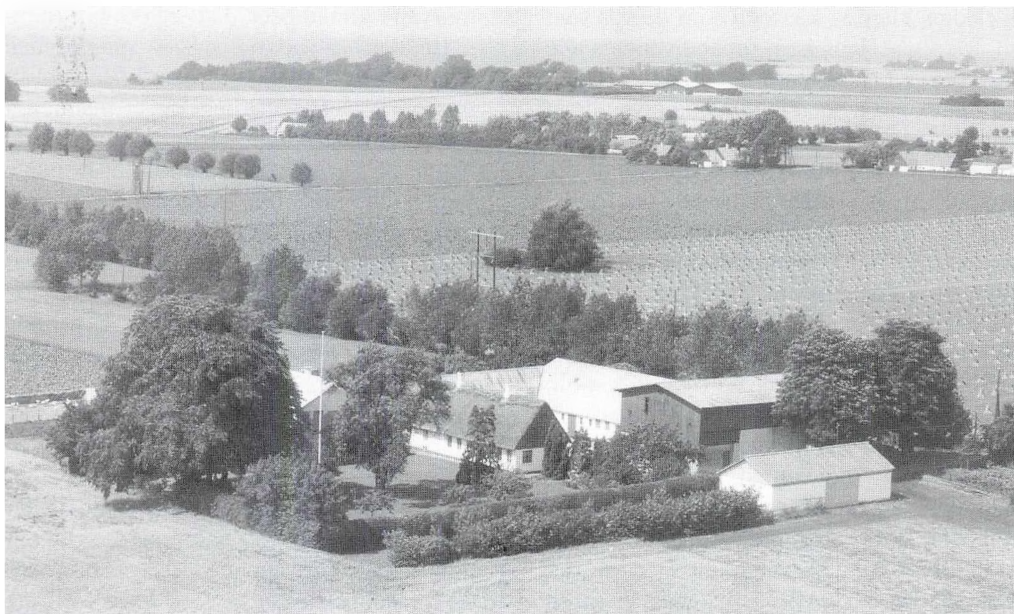
i gården, kan jeg ikke huske, men der havde i al fald længe været skrevet om det. Vor ældste datter havde holdt sommerferie her i adskillige år. Hvis ikke Svend Aage kom med hende, plejede jeg og de 2 små at få et par fridage og hente hende. I 1965 syntes jeg, det var på tide at få bestemt om vi skulle flytte eller ej, så jeg bad Hans rejse over for at hente hende og så få snakket ud med Svend Aage. Så blev jeg hjemme i Jylland og passede gården og de to mindste. De kom så tilbage og fortalte, at vi skulle flytte. Svend Aage har selvfølgelig måttet have en del hjælp af daglejere, og det har vel heller ikke været helt billigt dengang. Derfor har han måske fået den tanke, at hvis vi nu kom og fik halvpart i gården, så kunne vi jo ikke få mere i løn end hvad der kunne blive tilovers.

Vi kom her over en af de sidste dage i september 1965. Det var den lokale vognmand, der flyttede for os. Han havde en anhænger med, men alligevel var der ikke plads, så vi kunne få vore cykler med. Dem sendte vognmanden bagefter med toget. Vi havde da en del møbler, men de fleste af møblerne fra Hans' mor havde Mie fået, og dagligstuemøblerne, som vi havde arvet, lod vi stå. Vi havde en stor fryser, som vi tog med, og så havde vi 5 kreaturer og 2 katte med. Anhængerens fik vi op dagen før, så kunne vi læsse i den, hvad der kunne være, bl.a. vore senge, så den sidste nat sov vi oppe i høet. Næste morgen malkede Hans de køer vi skulle have med, de andre var solgt. Så blev de læsset sammen med resten af indboet. Hans kørte med på lastbilen for at vise vej det sidste stykke, og også for at ankomme sammen med dyrene. Børnene og jeg rejste med toget. Alle vore ting måtte vi sætte ind i laden. Der var noget knebent med plads i huset de første $3\frac{1}{2}$ -4 måneder.

Mor og Svend Aage havde hvert deres værelse, og min datter Anne Gertrud fik

lov at sove hos mormor, som hun gjorde når hun var på ferie. Mors dagligstue med polstrede møbler var rømmet, og der sov Karen, Jens, Hans og jeg. Det var en lille stue på 11,6 m² - deraf var 2,5 m² gennemgang til de andre 2 værelser. Og så var der en stue på 25,5 m² til alle syv at spise og opholde sig i. Toiletet var et lille "Das" med en spand ude ved gavlen, og al personlig hygiejne foregik ved køkkenvasken. Nå, der blev ikke så meget tid til at gå og gnide sig op af hinanden. Stråtaget samt de gamle spær skulle ned, og så skulle begge skorstene også pilles ned. Den slags var Hans godt kendt med, for vi havde lagt fast tag på en del af gården i Jylland. Tømmeret til det nye tag var lavet til og der var også lejet presenninger hvis det skulle blive regnevej. Køerne, som vi havde med, var vant til at gå løse i en indhegning, så det skulle der også laves. Svend Aage kørte over til FDB i Vordingborg og fik nogle jempæle og nogle klokker. Så blev jeg sendt op i Brugsen på Svend Aages cykel efter hegnstråd og splitter til at sætte klokkerne fast på pælene med. De havde kun tråden, og jeg fik en stor, tung rulle over skulderen og trillede hjem på cyklen. Så måtte jeg ned til købmand Truelsen i Guldborg F. "Nej, men prøv Verner, smeden ovre på Lollandssiden". "Nej, ikke på lager, men vi kan få dem med rutebilen til middag".

Der skulle også laves centralvarme fra et oliefy, så der skulle mures en ny skorsten op, men da vi også havde et brændekomfur, der skulle til skorstenen, skulle den være dobbelt. For et fast brændselfyr og et oliefy måtte ikke gå til samme skorsten, sagde Svend Aage. Der var en af murer-svendene der pludselig så meget betænkelig ud, for hjemme hos ham selv havde han begge dele til den samme skorsten. Der var en eller anden der beroligede ham med, at det stod ingen steder skrevet, at de skulle

Lufifoto 1960. Stalden har fået pandeplader i stedet for stråtag.

til hver sin. Vi var meget heldige med vejret, det var tørt og fint til det nye tag var lagt på og gavlen lukket, men da vi vågnede d. 12. november var vi begravet i sne.

Så skulle der laves 3 værelser på loftet, et soveværelse til Hans og mig, et lille værelse til Jens og et lidt større til pigerne. Da Hans og jeg havde købt halvpart i gården, mente vi egentlig, at vi også skulle bestemme lidt. Men det kneb meget for Svend Aage at komme bort fra hans "Vi alene vide", så samarbejdet blev ikke så godt som det burde have været. Det startede allerede da tømrerne var færdige med værelserne, og der så skulle males og tapetseres.

Der var en del træværk der skulle males, blandt andet dørkarme. Til det havde han selv valgt maling, en kedelig grå farve, som vi så måtte lade os nøje med. Tapetet fik vi dog hindret ham i at bestemme. Der gik det meste af januar måned, inden jeg

blev færdig med at gøre værelserne klar til at vi kunne flytte ind. Det var dejligt at få lidt mere albuerum, nu kunne Hans og jeg da få hver vores seng igen. I den lille stue hvor vi sov 4, var der kun plads til den ene af vores senge, så den måtte vi dele.

Det var jo meningen, at når vi kom herover skulle der være en malkekvægbesætning. Kostalden her var gammel og lille. Bygningen skulle være opført i 1877, men var muligvis ældre. Så det var dårlige forhold for de køer vi havde med, og meget dårligere arbejdsforhold for Hans, end han havde i Bindeballe. Det var da også fra starten meningen, at der skulle bygges nyt. Så i 1967 blev der bygget en kostald på 240 m² med plads til 42 kreaturer – stort og småt. Den var han glad for at arbejde i og gå og snakke med køerne. Det skete en gang imellem at han havde et par fridage til besøg hos familie eller til et flerdages landsmøde. Så passede jeg køerne og de

fik deres klap og kærtegn som de var vant til. Men når Hans kom tilbage vendtes alle hoveder hen mod ham og sagde "MUH!" Så måtte han hele vejen ned og give alle et par klap.

Da den stald blev bygget, forsvandt der en ende af den gamle svinestald, så i 1969 blev den gamle staldbygning, der rummede kostald, hestestald, roerum og kalverum, tilsammen 143 m², lavet om til svine-stald. Svend Aage havde forberedt plads til at bygge en garage til sin bil, så den ikke skulle stå i maskinhuset. Vi fik også en bil, da vi havde fået kørekort begge to i sommeren 1966. Selvom Svend Aage mente at vi godt kunne nøjes med at låne hans, når han ikke skulle bruge den. Det var den mindste, skrabede model Renault, så hvis vi skulle samme sted hen alle syv, var der vist overlæs på. I 1972 byggede vi så en dobbelt garage, så bilerne ikke længere skulle stå i maskinhuset. Den 18. juni 1976 købte vi en større traktor, det var en Ford 4000 med styrtøjle, så den kunne ikke komme ind i maskinhuset. Der blev derfor bygget en dobbelt traktorgarage, så der også kunne være en del redskaber. Den var så det sidste der blev bygget efter 1965.

Nye tider på gården

I 1974 døde mor og Svend Aage flyttede ind i hendes stue. Det var et 3 fags værelse i det syd-østlige hjørne af huset. Mod syd ud mod haven var der 3 vinduer á 2 rammer, og i gavlen var der et 3 rammers vindue. Vinduerne ud mod haven trængte til at fornyes, men han ville kun have 2 nye, det nærmest hjørnet skulle mures til. Det gik vi med til, selvom det ikke pyntede på huset. Men da han så også ville have det i gavlen muret til, sagde vi stop. I stedet blændede han det så indvendig med bl.a. en blød masonitplade. Da han var død i 1983 pillede vi det ned, det var meget fugtigt, så tapetet var ødelagt, men træ- og

murværk klarede det, da der kom luft til.

En dag vi sad og spiste, spurgte han Hans, om vi skulle have mere brændstof til traktoren. Det syntes jeg var et mærkeligt spørgsmål, det kunne vi vel ikke undvære. Nå ja, de havde jo snakket om at forpagte jorden ud, igen bag ryggen på mig, jeg mente ellers, at jeg også havde part i gården, det halve af det vi var kommet med var da mit.

Svend Aage havde taget sig af grisene mens Hans passede køerne, men da de blev solgt i 1978, overtog Hans at rense ved dem, så Svend Aage kun fodrede dem morgen og aften. Da der ingen køer var, slap vi for arbejdet med at ensilere roetop-pene, dem fik naboen. Der skulle heller ikke bjerges så meget halm nu, det kun var til at strø ved grisene med; det overskydende fik naboen også. Svend Aage fortsatte da med at køre noget i marken, men han overlod mere og mere til Hans, så han selv fik en hel del fritid til at prøve at forske i slægten.

Man begyndte også ved den tid med at oprette lokalhistoriske arkiver. Den 5. september 1979 var der i rådhusets kantine i Nr. Alslev samlet en flok historieinteresserede. Der blev udpeget 12 medlemmer til et arbejdsudvalg; der var Svend Aage med. Den 11. oktober 1979 stiftedes Nr. Alslev lokalhistoriske arkiv, "Svend Aages arkiv" som jeg kaldte det. Da det var startet tilbragte han megen tid der. Når han havde fodret grisene om morgenen, kom han ind og fik sin morgenmad. Hvis der så ikke var noget han skulle lave i marken, smurte han en madpakke og kørte ud på arkivet eller til biblioteket i Nykøbing, hvor han blandt andet sad og læste i de gamle aviser. Han kom hjem til aften og fodrede grisene. Når han havde spist til middag, havde han noget herhjemme han kunne arbejde med, men ofte kørte han i byen igen til et eller andet møde.

Den 21. juni 1983, da jeg stod og lavede mad, tænkte jeg det var mærkeligt, at jeg ikke havde hørt ham komme hjem. Men da der lidt efter kørte en politibil ind i gården, var jeg klar over hvorfor jeg ikke havde hørt ham. Han havde været i Nykøbing og var kun ca. 5 minutters gang fra sin bil, da han sank om på gaden og var død.

Anne Margrethe Thomsen, født Andersen. Mig selv.

Jeg, Anne Margrethe Andersen, blev født d. 23. november 1923 her på gården. Min bror var således 6½ år inden jeg kom og

Anne Margrethe, eller Grethe som hun altid er blevet kaldt, fotograferet i 1935.

blandede mig. Mor har fortalt, at hun blev meget forbavset da hun blev klar over at jeg var på vej, for far havde sagt, at de ikke skulle have flere børn. Det allerførste jeg

kan huske, skete en uge efter min 3 års fødselsdag. Min morbror Vilhelm kom og tog mig ved hånden, jeg skulle med over i hestestalden og se at min hest var død. Hvor meget jeg forstod, ved jeg ikke, men jeg har aldrig kunnet glemme den store sorte bunke der lå i båsen. Sommeren efter var vi en tur i Stangerup for at besøge mormors søster. Det kan jeg ikke selv huske, men mor har fortalt, at jeg græd hele vejen derud. Så tog tante Grethe mig og forsvandt ud i køkkenet med mig. Hvad hun puttede i mig ved jeg ikke, men en tid efter kom hun tilbage med en glad lille pige og sagde: "Hun var jo bare sulten". Men jeg kan huske, at vi den sommer også var på besøg i Aaderup ved Næstved hos moster Ingeborg og onkel Peder. Mor ville have at jeg skulle ud i haven og lege med de andre børn. Så snart mor og jeg kom ud i haven, kom der en lille Foxterrier springende, sådan et rovdyr havde jeg aldrig set, så jeg fór om bag mor – og så måtte jeg bede om at komme med ind igen. Jeg var i det hele taget meget sky og genert overfor fremmede. Vi kom sjældent nogen steder, så jeg gik herhjemme på gården og så, ud over far, mor, bedste, Svend Aage og postmanden, kun bageren en gang om ugen.

Da jeg fyldte 3 år, havde mor endnu en ung pige. Om efteråret høstede de et meget stort græskar, som pigen skulle bære ind. Da hun så Svend Aage og mig ved et vindue i stuen, ville hun løfte det op så vi bedre kunne se det. Men det smuttede fra hende, og det kostede en ny rude. Det blev ikke syltet, men i stedet lagt på 2 barnestole som Svend Aage havde fået som lille. De var med brede arm- og ryglæn, der lå det godt fast, og så brugte vi græskarret til at ride på.

En elsket morbror

Morbror Vilhelm som jeg altså husker fra jeg var omkring 3 år, var 23 år ældre end

Morbror Vilhelm fotograféret engang i 1930'erne.

jeg, men han var egentlig mere som en storebror for mig end Svend Aage var. Han havde lært til kontrolassistent og havde i mange år plads her på egnen. Når han havde fridage kom han selvfølgelig her, det var hans fødehjem og hans mor boede her til sin død i marts 1939.

Når han var her legede vi meget, hvis der da ikke var noget han skulle hjælpe far med. Jeg har mange minder også fra før jeg begyndte i skolen. Vi havde en gammel grammofon af dem med en stor tragt og håndsving, det var vist en som en anden morbror havde efterladt. Den fik han til at spille, og så dansede vi rundt i stuen. Dansen fik desværre en brat ende, for fjederen knækkede. En sommerdag tog vi på tur. Jeg fik en lille pude til at sidde på, på stangen af hans cykel, og så kørte vi ned i Nordskoven. I et træ på en af højene ned mod engen skar han mine forbogstaver. Derfra cyklede vi ned til færgen og sejlede en tur over til Lolland. Det blev en dejlig søndag eftermiddag for os to. Vi spillede også bold op ad laden, den er ca. 8 m høj. Det gjaldt om hvem der kunne kaste den højest op under udhænget. Men Vilhelm fik for meget sving på, så bolden røg op på

taget, hvorpå den ikke selv kunne trille ned, så han måtte have fat i den lange stige og kravle op over stalden efter den. En dag opdagede vi, at der var en skaderede i toppen af det store gamle gråpæretræ. Den kravlede den også op til, men den var tom. Da jeg blev så stor, at jeg havde begyndt i skolen, fandt han på nye ting. En dag mor som sædvanlig tog sig en middagssøvn, fik han fat i hendes symaskine og lærte mig at sy på den. Vi gik ofte ture i marken og fandt mange ting. Når vi fandt en ukrudtsplante vi ikke kendte navnet på, sagde morbror gerne: "Det er vist en kalktrængs-plante". Jeg har senere fundet ud af at den ene var en Læge - Jordrøg. En dag sad der en lille fugleunge og trykkede sig foran os, han tog den op og vi så på den. Da han satte den ned igen, så vi begge på den, men ingen af os så hvad vej den løb, den var bare væk.

Vinteraftnerne brugte vi meget til at løse "Kryds og Tværs". Der var en masse gamle ugeblade i en puf på loftet. Det var ret svære opgaver, men efterhånden var det ikke ret mange vi måtte give op for. Vi spillede også kort ind imellem, men altid kun os to; Svend Aage deltog ikke i sådan noget. Morbror mente helt bestemt at det kunne lade sig gøre at lave en evighedsmaskine. Han lavede mange sjove ting af diverse gamle sager. De havde et til fælles, der var ingen af dem der gik, og da slet ikke evigt. En dag var far sammen med morbror ved at læske kalk til at kalke huse-ne med. Når kalken læskede dampede den, så nu skulle morbror lave en damper. Han fik fat i en stump gammelt bræt og et lille stykke jernrør. som han stillede på brættet, lidt kalk ned i røret, og så blev damperen søsat i vandingen ved siden af. Den sejlede pænt over til den anden side, men uden røg fra skorstenen, for kalken holdt op med at dampe, da det kom ned i røret. Efter hans mors død i 1939, holdt han op at arbejde

som kontrolassistent, og fik andet arbejde, hvor han ikke havde 2-3 fridage hver måned. Så nu var det kun til højtiderne at han kom her. Omkring 1944/45 rejste han til Roskilde og gik i kompagni med en ejendomshandler, sådan at han tog sig af salg af landbrugsejendomme, for det havde den anden ikke så meget forstand på. I 1947 blev han gift med Jenny der drev et pensionat, så han blev både ægtemand og regnskabsfører.

Den første skoletid

Nå, men vi vender tilbage til min førskoletid. Den sidste pige mor havde var Marie Blom fra Alstrup, "min Marie", hun gav mig en tavle og en griffel. Tavlen havde jeg fyldt med nuller da pastor Bjørn Warring var her ude i april 1927 for at eksaminere Svend Aage, der som så ofte lå i sengen. Han skulle da også se mine nuller. Svend Aage gik i klasse med en pige, Anna, der havde sit hjem på Smalbyvej 1. Hun kom af og til hened, når Svend Aage lå i sengen, og fortalte hvor langt de var kommet i bøgerne i skolen. Når hun var her legede hun og jeg gerne lidt. Jeg var også nede at besøge hende, vistnok inden jeg begyndte i skolen. Hun havde 2 brødre, Henry og Verner og så var der en nabo-dreng, Frank, på besøg, så vi skulle lege "gemme". Anna og jeg gemte os inde i stalden hos geden, den skulle jeg blive hos, mens Anna løb ud og bankede os begge fri. Det var jeg ikke særlig glad for, og da så drengene sagde at det var snyd, jeg skulle selv, så gik Anna og jeg ind og legede med påklædningsdukker. Det var begyndelsen til et langt venskab mellem os. Det sluttede brat da Anna døde i februar 1994.

Far begyndte tidligt at lade mig hjælpe til, og jeg ville også gerne. Men da jeg skulle sprede møg, gik det ikke så godt. Det var ude hvor der nu er køkkenhave. Far havde lagt nogle små bunker, som jeg

så skulle sprede. Jeg vidste godt hvordan det skulle gøres og jeg havde også et lille greb i passende størrelse, sikkert en som far havde købt mens han troede at Svend Aage skulle svinge den. Men det var i nogle hårde klumper, som jeg ikke kunne få delt, så da jeg havde bakset med det en tid, stillede jeg greben og gik ind til mor og sagde: "Jeg bryder mig ikke om det".

Så gik det bedre den sommersøndag da far fandt på, at nu skulle de små kalve på græs. De var vant til at springe løse rundt i en sti, så de blev meget stædige, da det fik et reb om halsen og skulle følge med far. Så jeg måtte hjælpe far ved at skubbe bag på, det var da sjovt men der skulle lægges kræfter i. Jeg opdagede ikke at den blev trængende, så jeg skubbede bare da den løftede halen. Nu var det mor der ikke brød sig om det. Hun havde søndag morgen givet mig en nyvasket, nystrøget blåternet bomuldskjole på, og nu var der en stærkt duftende lysegul plamage ned ad den. Det skete for resten lige ud for køkkendøren.

Gårdens første wc

I 1929 tog far fat på at renovere den vestre længe. Jeg kan ikke rigtig huske hvordan den var, men det har selvfølgelig været bindingsværk ud mod gården. Jeg har en erindring om en tjæret port i hjørnet ind mod stalden. Det passer meget godt med at jeg har hørt noget om en indendørs mødding. I det sydvestlige hjørne var der en hønsesti, den blev ikke rørt, men i det sydøstlige var der et lille rum, hvor far samlede et bræt med et rundt hul i, der var vist også en spand. Der havde altså været WC.

Det første WC jeg kan huske er et lille træhus, der stod ved gavlen af stuehuset. Det må far så have fået lavet inden han begyndte at lave nye svinestier. Det var i brug til vi havde fået lavet toilet og badeværelse i 1967. Der er en lille historie om

det. Det var en nytårsaften, morbror Vilhelm var her, og det var et rigtig grimt vejr med både torden, regn og storm. Han skulle ud på det lille hus inden han gik i seng. Han kendte jo vejen, så han tog ingen lommelygte med. Lidt efter kom han ind igen og så meget forvirret ud. Til sidst fik han da fortalt, at huset var blæst omkuld, og han var trådt op i det. Der blev opført en grundmur i stedet for bindingsværket, men det kan jeg ikke rigtig huske noget om. Men da mureren var ved at lave stier, måtte jeg hjælpe far med at passe ham op. Far skulle op for at hente returmælken, og imedens skulle jeg bære sten ind. Far havde båret en del ind og så skulle jeg bære alle dem ind jeg kunne. Jeg holdt ham ved lige, og han syntes at det var flot klaret, men det var nu dejligt da far kom tilbage og hjalp mig.

Lærer Guldhøj og mobning i skolen

Så nærmede tiden sig at jeg skulle begynde i skolen. Bedste havde lært mig at læse og Svend Aage havde lært mig at regne lidt, så jeg var vel forberedt til at begynde. Men da dagen kom havde mor beordret sengeleje, så jeg kom ikke med den første uge, altså 3 dage. Jeg havde lært at cykle, så da jeg skulle af sted tog far sin cykel og kørte med mig. Han bankede på til første klasse og frk. Hansen kom ud og tog imod. Hun var vant til at første dag havde de en større søskende eller mor med, som så blev og tog dem med hjem igen. Så hun spurgte far, hvordan de skulle få mig sendt hjem. Far svarede, at hun kunne jo lukke døren op, så forsvandt jeg nok. Frk. Hansen skrev en ikke selv ind i skoleprotokollen, det gjorde lærer Guldhøj.

Herhjemme blev jeg jo kaldt Grethe, men da det nærmede sig at jeg skulle i skole, lærte mor mig at skrive og sige Anne Margrethe. Frk. Hansen fik fat i lærer Guldhøj, da der nu var der kommet en elev

til. Han satte sig ved katederet, og jeg måtte op med min koppeattest. Guldhøj spurgte, hvad jeg blev kaldt derhjemme? Mor havde godt nok sagt, at jeg hed Anne Margrethe, men jeg havde også lært at man ikke måtte lyve, så jeg svarede "Grethe", hvorpå han i protokollen skrev "Grethe Andersen". Det hed jeg mine 7 år i Sundby skole både på skrift og mundtlig.

Jeg tror nok at man i dag ville sige, at jeg blev mobbet en hel del i min skoletid. Men det generede mig ikke, jeg var glad for både mine lærerinder og lærer Guldhøj. Men selvfølgelig når Guldhøj fedtede for mig, som de sagde, kunne jeg da også kun være glad. Det var nogle af pigerne der ville drille, hvorimod drengene roste mig, når jeg en enkelt gang bankede en af de værste. Men jeg nød timerne, ikke mindst regnetimerne.

Da jeg gik i skole fra april 1931 til april 1938 var det ikke indført, at alle i klassen skulle følges ad i alle fag. Vi skulle f.eks. ikke følges ad i regning. Da vi boede her ude på marken for os selv, havde jeg ikke lejlighed til at rende og lege med kammeraterne udenfor skoletid. Jeg savnede det ikke, min lille verden var her. Når jeg ikke var i skole, hjalp jeg til både ude og inde med det jeg kunne magte. Fritiden brugte jeg meget til at sy og strikke. Jeg strikkede bl.a. en sweater, som jeg brugte i skole. Jeg regnede også meget hjemme. Det var ikke noget vi skulle, men jeg holdt meget af at arbejde med tal og regne. Mor købte ternede kladdehæfter til mig, som jeg førte de stykker ind i, som jeg havde regnet. Hvert tal pænt i sin tern og streger efter en lineal. Når vi så skulle have regning i klassen, gik jeg op til katederet til lærer Guldhøj og viste ham, hvad jeg havde lavet hjemme, og fik lov at fortsætte. Jeg nåede 4 regnebøger i løbet af de syv år. Den sidste tid i skolen morede jeg mig med et par tillæg bag i bogen. Tillæg 1: Opgaver, givne ved Realaf-

Grethes klassebillede af 2. og 3. klasse på Sundby skole 1933. Til venstre ses lærer Guldhøj, og i anden række ses som nr. 2 fra venstre Grethe selv med fletninger. Lærerinden frk. Hansen står yderst til højre.

gangseksamen. Tillæg II: Opgaver, givne ved Eksamen for Lærerinder. Det hørte præsten ved den sidste eksamen, og fortalte fru en det, da han kom hjem. Den sidste dag vi var til præst, var vi inde i privaten for at drikke kaffe. Da spurgte præstefruen, om jeg skulle være lærerinde.

Frøken Hansen, som var lærerinde, da vi begyndte i skole, døde i julen 1933. Efter nytår måtte vi så være inde hos Guldhøj, til de fik ansat en vikar. Hun hed M. Ringsted og ville gerne være blevet. Men da hun ikke kunne få at vide om hun havde nogle chancer, og det på den tid var svært at få plads som forskolelærerinde, turde hun ikke andet end at slå til og rejse til Overlåde i Jylland, hvor hun kunne få plads. Vi fik så en ny vikar, frøken Clausen. Hendes påklædning gav hende øgenavne blandt eleverne, og lærer Guldhøj kunne ikke

døje hende. Var hun ikke usikker, da hun kom, så blev hun det, og det kom til at gå ud over mig. Jeg var færdig med I. dels regnebog, så hun gav mig lov at fortsætte i II. del. Det kunne en af pigerne ikke tåle, så hun bildte lærerinden ind, at vi ikke måtte begynde på II. del i 2. klasse. Resultatet blev at jeg regnede sidste afdeling "Blandede opgaver III" bestående af 41 stykker, 6 gange. Til sidst kunne jeg skrive stykket op uden at se i bogen. Det varede heldigvis ikke så længe, at jeg mistede lysten til at regne, og så snart jeg kom ind til Guldhøj efter eksamen, var det slut med det pjat.

Mor var lidt slem til at beordre sengeleje, bare jeg kom til at hoste lidt eller nyse et par gange. Hvad skulle jeg så få tiden til at gå med uden at regne? Men så nåede jeg til

procentregning, det var noget nyt. Det kunne min bror da nemt lære mig. ”Du slår en streg – det tal sætter du over strengen – det der under den – og det der over strengen – så ganger du tallene over strengen sammen og dividerer med det under den”. Så længe tallene stod i samme rækkefølge i opgaverne gik det godt, men jeg forstod ikke et pluk af hvad jeg lavede. Da jeg var godt i gang med procentregning, var der et par piger der var ældre end jeg, vi var jo to år-gange sammen i klassen, der skulle til at regne procentregning. Da Guldhøj begyndte at forklare dem det slog jeg ørene ud, og pludselig forstod jeg hvad det egentlig var. En dag var der noget de ikke kunne finde ud af, så den ene kom hen til mig for at få hjælp. Da læreren ikke sagde noget til, at vi hjalp hinanden, så hjalp jeg hende så. Hun hed Egone Holm og var datter af smeden på Vennerslund. Da hun blev voksen, fandt hun en ven der hed Hilmar, til stor glæde for hendes far, for Hilmar var radikal og det var hendes far også. Hilmar var meget politisk interesseret, hans efternavn var Baunsgård, og da han blev statsminister blev Egone så landets førstedame. Egone, der var datter af smeden på Vennerslund og havde gået i Sundby skole med kun 4. klassen. Hvis min bror hørte nogen nævne at hun var fra Sundby, kom det omgående fra ham: ”Hende har Grethe lært at regne procentregning”.

I de år jeg gik i skole rejste der nogle små Tivolier rundt og stillede deres luft-gynger, karruseller og skydetelte op nogle dage rundt ved landsbyerne. Der kunne byens børn og unge så more sig om aftenen. Om dagen foregik der ikke noget, men alligevel ville mine kammerater derhen i middagsfrikvarteret. Jeg blev i skolegården for der foregik jo ikke noget, og vi havde da heller ingen penge med. Da Guldhøj kom og spurgte hvor de andre var, sagde jeg det. Jeg ville ikke lyve for at

dække over dem. Han var ikke længe om at få hentet dem, men hvor var de sure på mig, da han kom drivende med dem som de var en flok får.

Jeg husker ikke hvad der var i vejen, men en dag var Guldhøj sur, og så blev det til kollektiv eftersidning. Da jeg kom hjem var mor sur, for hun havde noget jeg skulle have lavet efter skoletid. I min skoletid var det kun pigerne der havde håndarbejde, og det var kun om sommeren. Det var et par timer en dag om ugen efter at drengene var gået hjem. Det sidste par år jeg gik i skole, lavede frk. Ringsted en udstilling af vore ting, som mødrene så kunne komme og beundre. Hvis der var nogen det kneb for at blive færdig til udstillingsdagen, kunne de også komme den dag den anden klasse havde håndgerning. Mor ville gerne have en lysedug til den pæne stue. Den skulle jeg så brodere den sidste sommer. Det var en noget større opgave end jeg kunne nå på de timer i skolen, så hele sommeren brugte jeg de fleste søndage til at sidde og brodere. Alligevel kneb det med at blive færdig, så kammeraterne blev sure fordi jeg ikke ville komme til ekstra timer, men jeg kunne sy en hel del herhjemme i den tid jeg ellers skulle bruge til at cykle frem og tilbage. Når jeg kom fra skole var der tit noget jeg kunne hjælpe med, og hver anden dag kunne jeg jo være med i mark og stald eller inde hos mor hele dagen.

En slagtedag

Slagteren var bestilt til at komme ved syvtiden om morgenen, derfor stod mor ekstra tidligt op den dag og fyrede op under gruekedlen, så var der varmt vand til at skolde den i når den var slagtet. Så skulle hun over i stalden at malke. Vi havde 2 store trækar i bryggerset. De blev brugt når vi bryggede øl, det gjorde vi selv i mange år på rigtig gammeldags manér. Så blev de brugt, når vi vaskede storvask ca. en gang

Hele familien Andersen samlet på Ålborg banegård i 1934 efter et familiebæseg hos Antons familie.

om måneden, og det mindste kom på slagtedagen ud i gården til at skolde grisen i. Når slagteren havde taget tarmene ud kom de ind på bryggersbordet, så kunne mor begynde at skille dem ad. Ved 9-9½ tiden var slagteren færdig, og grisen hang på en stige til afsvaling, og så var der frokost til alle. Når tarmene var skilt ad skulle de vendes, det syntes mange var et ækelt arbejde. Jeg tror, at jeg kun var 7-8 år da jeg begyndte at hjælpe mor med det, og jeg syntes at det var sjovt. Men efter jeg blev lidt ældre, fik jeg overdraget mere og mere. Mor vidste godt at slagteren havde en nemmere måde at ordne tarme på, end som hun gjorde, så da jeg var 15-16 år bad hun ham lære mig det. Da var jeg begyndt at hjælpe i stalden om morgenen både med at malke, men også fodre og rense. På slagtedagen skulle jeg kun malke, så måtte min far og bror klare resten. Da slagteren havde lært mig at ordne tarmene, lærte

mor mig at partere grisen, og det var så mit faste arbejde her på gården til jeg i november 1953 blev gift, og flyttede til Jylland. Der slagtede vi selvfølgelig også af vore egne grise, som jeg parterede, selvom svigermor knurrede lidt. Derovre lod de nemlig slagteren gøre det. Men jeg kunne da lige så godt gøre det selv, som stå og fortælle ham hvordan den skulle deles efter min mening. Slagteren blev i øvrigt glad, da der var kommet en kone der kunne og ville selv. Det havde han prøvet gennem mange år at lære konerne, men nej om de ville.

Her tilbage på gården fra oktober 1965 fortsatte jeg på samme vis. Den sidste gris blev slagtet i oktober 1994, og de allersidste blev sendt på slagteriet d. 1. juni 1995. Hvor mange grise jeg har parteret ved jeg ikke, men en del er det da blevet til i de år. I min skoletid var vi kun i skole hver anden dag, så vi slagtede altid en dag jeg

havde fri og kunne hjælpe til. Dagen efter kogte mor blodpølsen til middag. Derfor fik jeg i de år jeg gik i skole aldrig nykogt blodpølse – ØV!

De dage jeg ikke var i skole, hjalp jeg til herhjemme med meget forskelligt. Tit satte mor mig til at gøre rent i hønsestien. Det kunne godt lugte lidt stramt, men det gik da. Men engang fik hun en dårlig idé. Høne ved indkørslen var der en trekant hvor vi havde plantet 50 røde Poulsen roser. Der skulle jeg køre møget hen, pakke det omkring dem så frosten ikke kunne skade dem. De var plantet tæt så det kneb og gav nogle rifter, men jeg fik da ordnet det. Da det blev forår viste det sig at ideen havde været meget dårlig. Der havde været spildkorn i møget, så nu måtte jeg til at luge en bygmark op, og det gav mange flere rifter.

Jeg hjalp også far meget, og det ville jeg egentlig helst så kunne jeg blandt andet komme ud med hestene. Den gang var man ikke begyndt at sprøjte ukrudtet væk, nej der blev harvet, luget og radrenset.

Jeg husker en forårsdag far havde sendt mig ud at harve hveden over med ukrudts-harven. Så kom naboen Frederik Jakobsen hen til mig og sagde: ”Det er da noget galt noget du laver, du harver jo hveden op”. Jeg kunne godt se at der blevet revet lidt korn op, men jeg tænkte, at når far havde sagt, at jeg skulle harve det, så var det som det skulle være, så jeg kørte bare videre. Jeg kan ikke huske at Svend Aage har kørt ærinder for far, om det var fordi han ikke ville, eller han i al fald som dreng ikke måtte for mor ved jeg ikke, men da jeg blev en halvstor skolepige begyndte jeg at være bydreng for far. Dengang skulle vi hente mælkepenge en gang om måneden på mejeriet i Øster Kippinge. Bestyrelsen sad og lagde månedens regnskab og rede penge i kuverter. Da jeg kom og bad om pengene til far, betragtede bestyreren mig et par gange fra top til tå, og lukkede ku-

verten. Jeg blev lidt sur, for når far havde betroet mig at hente dem, så kunne jeg ikke lide at han åbenbart syntes at jeg var for lille. Omkring 1938/1939 gik de over til at skrive checks ud. I begyndelsen af 1942 fik jeg også en dårlig behandling dernede. Der var meget sne så det var ikke nemt at cykle. men jeg havde et par ski, så dem tog jeg på til den 5 km lange tur. Da jeg kom derned kom fruene ud i døren og fortalte at der ingen udbetaling var. De leverandører der boede ved vejen havde malkekuskene haft pengene med til, og de andre havde hendes mand ringet til, at pengene blev sendt med posten, farvel. Det var så 10 km på ski i hundekulde, for han havde ikke ringet til os. Mor har 2 gange mens jeg gik i skole sendt mig af sted med en besked, det var jeg nu ikke så glad ved.

Det ene var i 1935 da pastor Høfring var kommet. En eller anden ringede (sognefogedens nummer kunne de jo altid finde) og bad hende sige til præsten, at han skulle huske at sende kirkestatistik ind. Den besked måtte jeg selvfølgelig af sted med, men jeg var meget genert og fløv ved at sige det til ham. Han tog det pænt, og da jeg havde gået til præst og blevet konfirmeret udviklede der sig efterhånden et varmt venskab mellem os. Det andet var til en datter af Kruse, han havde en lille ejendom på Sundby Skovvej. Hun havde vist søgt på en plads, og nu ville de gerne vide om hun ville have den eller ej.

På fuld tid som både karl og pige

I april 1938 blev jeg konfirmeret og gik ud af skolen efter 7. klasse, så nu kunne jeg arbejde på fuld tid som både karl og pige. Det gjorde jeg så, vel ikke mindst som karl. Mor hjalp jeg mest når der var noget særligt som syltning, slagtning, bugning, storvask eller ved havearbejde. Jeg hjalp da også med den daglige husholdning, hvis der ikke var andet. Havde vi vasket stor-

vask kunne der være nogle arbejdsbukser der skulle lappes, sokker der skulle stoppes eller forsvundne knapper der skulle erstattes. Var der mere tid både syede og strikkede jeg meget gerne.

Under krigen 1940/1945 skulle vi aflevere alt rug og hvede, det skulle bruges til brødfabrikation. Vinteren 1941-1942 var meget lang og hård. Jeg kan huske, at midt i april lå der endnu en del sne langs hegne, hvor der havde været store driver. Den store mængde sne og strenge frost bevirkede at større eller mindre dele af mange hvedemarker blev ødelagt. Det blev et problem for kornfirmaerne, der om efteråret havde lavet kontrakt med landmændene om at avle sorts-rent korn til såsæd. Bestyreren af A. Nielsen & Co. i Guldborg, købmand Sophus Petersen kørte rundt for at finde nogle marker der havde overvintret godt. Han kom forbi vor mark på ca. 2 tdl., som der næsten ingen skade var sket på. Den ville han gerne købe, og da vi vidste hvilken sort det var, købte han det som kontrolleret korn. Vi skulle jo alligevel aflevere det, så vi kunne lige så godt sælge det til ham, såkorn blev vist betalt lidt bedre.

Far beskæftigede sig ellers ikke med dyrkning af såsæd eller frø, siden han prøvede i 1918/1919 og måtte betale frøfirmaet 134,28 kr. for fornøjelsen med at arbejde med det. Han måtte også køre frøet til Nr. Alslev og betale fragt for at få det sendt med toget til Nakskov. Hans 13-årige brodersøn fra Aalborg var her på sommerferie det år. Han kom op ovenpå frøsækkene, så kunne han sende ham hjem til Aalborg med det samme. Krigen skabte også store problemer for fodersituationen. I 1939 importerede landet 720.000 tons oliekgager og 330.000 tons korn. Til gengæld var der en eksport af korn på 93.000 tons. Efter d. 9. april 1940 gik denne import omtrent helt i stå. Hvad der lå på lagrene rakte ikke ret

Grethe ved sin konfirmation i 1938.

længe, så der måtte findes på andet. Vi blev opfordret til at skære ned på besætningen, ved bl.a. at sælge de dårligste dyr, så besætningens størrelse blev tilpasset den fodermængde der kunne frembringes her i landet.

Vi havde et stykke med lucerne, som vi slog til staldfoder, når det hen mod høst kneb med at græsmarken kunne give nok genvækst. Var der mere end køerne kunne æde, lavede vi høg af resten. Som proteintilskud kunne vi få lidt fiskemel, blodmel og kød og benmel. Da der kom gang i dyrkning af både spindhør og oliehorn, fik vi en tildeling af hørfrøkager som tilskuds-foder.

Vi såede også sneglebælg i kornet om foråret. Efter høst græssede kreaturerne det af. Det var mest ungdyrene. Hvis malkekøerne fik for meget og for kraftig sneglebælg kunne det give problemer med mælken smag, og mejerierne havde problemer med smørfremstillingen. Ved efterårspløjningen blev resten pløjet ned som grøngødning.

Et af problemerne under hele krigen var jo at finde erstatningen for de varer vi ikke kunne få. Det gjaldt både i stald og mark, men også i høj grad i husholdningen. Når vi skulle til at køre hønseplejede vi at købe en sæk høsalt. Når vi så havde sat et lag hønse, strøede vi lidt salt på, så et lag hønse, så salt osv. Så holdt høtet sig bedre. Men så blev salt til husholdningsbrug rationeret. Mor snuppede en lille halv sæk høsalt der var tilbage, og flyttede det op i spisekammeret. Det var godt nok ikke så rent som det andet, men det var udmærket når der skulle koges kartofler, og så rakte det rationerede bedre til at komme i maden.

Et andet problem var mørklægningen. Det var jo ikke bare beboelsen der skulle mørklægges, men også staldene. Om sommeren var det ikke noget problem, da både morgen- og aftenarbejdet faldt udenfor mørklægningstiden. Det eneste var da, hvis en ko fandt på at kæve om natten. Men om vinteren måtte vi mørklægge både morgen og aften. Der kom mange forslag til hvordan man kunne mørklægge udhuserne. Man kunne f. eks. male staldlamperne blå og vinduerne orange. Vore staldvinduer var ikke større end de kunne dækkes af en salpetersæk. Sækken blev søkkes på en træliste, som blev lagt på 2 søm, et på hver side af vinduet. Om dagen hang den ved siden af vinduet, så dyrene ikke skulle stå i mørke hele dagen.

Da mormor var død i 1939 fik vi lidt mere plads. Der skulle mures en ny østgavl op

og flyttes et par døre inde. Svend Aage var 23 år gammel og jeg 16 år før vi fik hver vort værelse. Indtil da sov vi alle fire i soveværelset. Vi havde hver vor seng, desuden var der mors toiletmøbel og en servante i et værelse på 16,5 m². Den daglige stue, hvor vi alle fire opholdt os var på samme størrelse. I foråret 1940 kunne vi tage vore nye værelser i brug, det var dejligt. Jeg savnede mormor meget da hun var død, men jeg fik en reservebedste, da jeg efter konfirmationen begyndte at holde ferie og cykle over med slagtemad til Marie i Døllefjelde Langet. Vi snakkede så godt sammen, hun fortalte om sine forældre og minder fra barndommen og så selvfølgelig om livet på de herregårde hun havde tjent på. Jeg fortalte om hvad jeg oplevede. I begyndelsen af 1942 snakkede vi en dag om højskole, og inden jeg kom hjem havde jeg besluttet at nu ville jeg på højskole - men hvor? Mor ville helst have mig i nærheden, og far ville helst have mig på husholdningsskole, men ingen af delene havde jeg lyst til. Jeg fik fat i en bog der hed "Lær hvad - men hvor"? Jeg besluttede mig for vinterskole på Danebod på Als - det var for både karle og piger. For at trøste mor lidt, havde jeg også sendt bud efter en plan fra en skole på Sydsjælland, men det var ikke rigtig noget. Kort før skolen skulle begynde faldt der bomber i Sønderjylland. Moster Louise kom en dag over i marken til Svend Aage og ville have, at han skulle få mor til at forbyde mig at tage derud. Men han tav da stille med det. Jeg rejste derned til november, og vi skulle have vore cykler med, så jeg cyklede derned, for at være sikker på at den kom vel frem. Marie og jeg skrev til hinanden, men alligevel var der meget at snakke om da jeg kom hjem. Til oktober 1947 rejste jeg på højskole i Norge, derfra sendte jeg også et par breve, men i januar døde Marie, så havde jeg også mistet min reservebedste.

Grethe, 27 år gammel,
fotograferet omkring
1950.

Jeg var jo bybud for både far og mor. Under krigen var der af og til noget der skulle hentes ud over det sædvanlige. Mange ting blev rationeret så der skulle hentes mærker til det. De blev udleveret i brugsens sal, for uddeleren var i sognerådet. Alt brødkorn skulle vi aflevere, og i stedet fik vi nogle kornmærker til køb af foderkorn. Så måtte jeg af sted efter dem, men de skulle hentes i Vester Kippinge, på en gård ved siden af kirken. Jeg fandt den rette, og da jeg kom ind var der en mormor der ville vide hvor jeg var fra. Da hun fik at vide jeg var fra Sundby gik snakken, for hun havde en søster der boede omme ved Nordskoven. Kornmærkerne skulle jeg aflevere hos kornfirmaet i Guldborg. Hos dem købte vi også kraftfoder til køerne, men det blev lavet af bl.a. importerede sojakager, så det var hurtigt slut da krigen kom. Da der så kom gang i hørvæden herhjemme kunne vi

få hørfrokager, men de var også rationerede. Vi kunne så hente nogle rationeringsmærker i brugsen. I annoncen stod at de skulle afhentes personligt, altså var det far selv der skulle af sted – men nej, dem kunne jeg hente. Han skrev en fuldmagt til mig, den puttede jeg i min lille skuldertaske og så stillede jeg oppe i brugsens sal, hvor uddeler Hansen og Ejlersen fra Nr. Kirkeby sad. Fuldmagten lod jeg blive i tasken – Ejlersen mumlede lidt om ”personligt”, men Hansen slog det hen med at det tog de ikke højtideligt her. Hansen var sikkert klar over, at far havde givet mig noget med, så det blev dem der blev til grin.

Der var mange ting det kom til at knibe med under krigen, bl.a. arbejdstøj. Der blev så indført rationering af det på den måde, at de der brugte arbejdstøj, som landmænd, landarbejdere og forskellige håndværkere, de kunne søge om tilladelse

til at købe et sæt. Jeg var jo meget med i mark og stald, og der plejede jeg ikke at bruge kjole og forklæde. Så tænkte jeg: ”du kan da prøve at søge, der kan da kun ske at du måske får et nej”. Jeg fik så et sæt så jeg kunne klare mig til det kunne købes frit igen. En anden ting det kneb med var garn til selvbinderen, det blev lavet af importerede materialer. Man begyndte så at lave noget af papir, det var ikke ret stærkt. Det hjalp lidt på det, da der blev lavet en lille oliebeholder, som garnet gik igennem inden det kom til bindeapparatet. Det var meget bedre, da man indsamlede de brugte bånd fra negene og spandt nyt garn af dem. Men nu skulle det skæres lige ved knuden og holdes tilbage. Den der lagde i tærskværket havde en pose at putte dem i. Om aftenen havde Svend Aage og jeg så lidt tidsfordriv. Vi tømte posens indhold ud på gulvet inde i stuen, og så sad vi og klippede knuderne af og samlede båndene i små bundter. Men sikken et svineri når aftenens arbejde var forbi, og det flød med knuder, støv og halmstumper på gulvet. Bundterne afleverede vi hvor vi købte garn, de blev så spundet til nyt garn og farvet blå for at vise, at det var genbrugsgarn. Det kunne vi så købe af i forhold til hvor meget vi havde afleveret. Det var godt garn, betydelig bedre end papirgarn.

Det var ikke let med alt det der var rationeret, og der kom mange gode, mindre gode og sjove ideer i bladene om hvad man kunne bruge som erstatning for det manglende. Selvom frihedsbudskabet lød d. 4. maj 1945 i radioen var det absolut ikke slut med rationeringerne. Jeg kan huske, at da Hans og jeg blev gift i 1953 var der en enkelt eller to ting som først lige blev givet fri.

Da jeg havde fået eget værelse ville jeg også gerne have et skab til mit tøj. Jeg målte så op hvor stort det kunne være, og

lavede en tegning til Albert Rasmussen. Da han havde lavet det efter mine mål og tegning, afleverede han det med en bemærkning om, at hvis det ikke kunne være der, så var det min egen skyld. Jeg tog det selvfølgelig med da jeg rejste til Jylland, og Hans og jeg havde vort tøj i det i de 12 år vi boede der. I 1965 kom det så med hjem til Sundby igen. Nu havde Svend Aage overtaget mit gamle værelse, så fik han også skabet.

Jeg var som regel glad for arbejdet i mark og stald, men der er dog et par episoder som jeg ikke tænker tilbage på med særlig megen glæde, dem vil jeg lige tage med. Vi havde en lille ajlebeholder ved enden af svinehuset. Der var blevet lidt meget slam i bunden af den, og det kunne den tids pumper ikke få med op, men far vidste godt hvordan man fik det op. Jeg fik et reb bundet om livet oppe under armene, det holdt far fast i så han kunne trække mig op, hvis jeg blev sløj af dunsterne. Svend Aage fik en spand med et reb i, så han kunne hive pluttet op, når jeg havde skovlet det i spanden. Ammoniakken sved slemt i både øjne og hals, men jeg fik renset den og så var det vel nok dejligt at komme op i den friske luft, og ikke mindre at få sig vasket og få noget rent tøj på. Om sommeren stod køerne på græs i tøjler, og så gik vi ud i marken og malkede dem både morgen og aften. Vi var kommet lidt hen på efteråret men de var ude endnu. Så en morgen vågnede far tidligt ved at regnen styrter ned, så han vækkede os, vi skulle ud og have de køer hentet hjem. Far, Svend Aage og jeg fik nogle frakker og vore gummistøvler på, og gik i buldermørke ud at hente dem. Vi vidste da nogenlunde hvor de skulle være, og da vi kom nærmere kunne vi gå efter lyden, de brød sig ikke om at være på græs mere. Nogle havde fået trukket pælen op, så de stod ikke

Grethe ved sit bryllup 12. november 1953 med Hans Marius Thomsen fra Bindeballe.

pænt på række, men vi fandt dem alle og fik dem godt hjem. Mens vi var i marken havde mor fyret op i komfuret og lavet en kande varm kaffe, det var dejligt for vi var alle tre gennemblødte. Så noget tørt tøj og et par kopper varm kaffe var lige hvad vi trængte til. Mens vi fik det, gik mor over i stalden og begyndte at malke.

Et nyt liv med Hans

Den 12. november 1953 blev Hans og jeg viet i Stadager kirke af pastor Høfring. Min mands fulde navn var Hans Marius Thomsen. Han var født d. 3. april 1916 på "Birkelund" i Bindeballe, Randbøl sogn, søn af Jens Anton Thomsen og Anneken Thomsen. Han var elev på Børkop højskole i vinteren 1937/1938, men ellers havde han været hjemme som karl. Hans far døde i 1942, og så bestyrede Hans gården for sin mor til han overtog den inden vort bryl-

lup, så det var en gårdejer jeg blev gift med. Vi holdt festen i stilhed, kun med den allernærmeste familie og et par gode venner. Dagen efter rejste vi over til vor gård, derfor ville jeg have det i stilhed, så mor ikke skulle have arbejde med at holde kaffegilde for folk der havde vist opmærksomhed.

Da vi kom derover bugnede stuen af gaver fra Hans's familie samt naboer og venner. Der holdt vi så gildet. Der blev indbudt 125 gæster til d. 23. november, som var min 30 års fødselsdag. Familiernes blev bedt til middag, og de unge kom så om aftenen til kaffe. Det var ikke særlig morsomt at være værtinde for så mange, som jeg kun kendte et fåtal af. Men jeg sagde: "Tak for opmærksomheden", når Hans gjorde det. Da vi gik til bords kom Hans's moster Thea, som jeg havde været med til guldbryllup hos året før og sagde, at da

Grethe og Hans Thomsen og deres 3 børn samlet foran gårdens garage i 1967.

Det sidste luftfoto af gården er fra 1990.

min far og mor ikke var der, så ville hun sidde ved siden af mig. Det var dejligt med hende ved min side.

Skuffelser på gården

Mine 12 år i Jylland vedkommer ikke gården her, så fortsættelse følger fra oktober 1965. Jeg kom så tilbage med mand og 3 børn, og nu var det en lidt anden stilling end før årene i Jylland. Da Svend Aage købte gården blev far og mor aftægtsfolk. Far slappede af og lod ham om at drive gården, så nøjedes han med når jeg var på besøg, at brokke sig over den måde Svend Aage drev den på. Mor var jo egentlig også på aftægt, men da Svend Aage ikke var gift blev hun ved at være "kone på gården". Den stilling kunne hun ikke rigtig

give slip på, så det blev ikke rigtig det forhold Hans og jeg havde ventet og håbet på. Vore børn fik heller ikke det gode forhold til deres mormor som jeg havde haft til min. Hun var den eneste af deres bedste-forældre der var levende. Deres farfar var død 9 år før jeg traf Hans, farmor var død da Gertrud var 2 1/2 år. Deres morfar havde de alle set, men de var kun 8, 6 og 4 år da han døde, så det var ikke meget de kunne huske fra de gange vi havde været på besøg herovre. Til at begynde med tog mor sig lidt af madlavningen, men ellers var det mig der stod for husholdningen. Køerne passede Hans, jeg hjalp ham når de skulle lukkes ud på græs og ind igen, og hvis der ellers var problemer, som hvis det kneb for en ko at kælte, så der skulle en "mand"

I 1978 kunne Grethe og Hans fejre sølvbryllup.

mere til at hale. Ja, så var der jo også det, at vi fedede tyrekalvene op til nogle store bamser, som det kunne knibe med at holde bundet. Som regel kunne vi snakke så godt for den, at den kom på plads i båsen igen, kun een gang måtte vi opgive, den havde rendt så meget rundt, at den ikke ville makke ret, så da måtte vi have Falck ud at hjælpe os. Hvis Hans skulle have et par fridage passede jeg køerne imens. Grisene passede Svend Aage.

Vi skulle bruge meget halm til foder til køerne, strøelse til grisene og til at skære hakkelse til dybstrøelse til hønsene. Det hjalp jeg med at bjerge, mest med at få det sat sammen på staldloftet. Vi fik også noget frøgræshalm hos en nabo, som en slags hø. Om efteråret var der så roetoppene som vi ensilerede i to tårnsiloer. Roetoppene blev klippet af med en grønthøster, men skulle så herhjemme med håndkraft fyldes i en transportør, der fyldte det op i siloen, inde i den stod Hans og jævnedet det ud.

Man kunne godt blive træt af sådan et dagsværk, der skulle også ind imellem laves mad til 4 voksne og 3 børn. Var der ikke andet, kunne jeg få meget tid til at gå i den store have. Mor havde i mange år haft køkkenhave ude ved indkørslen. Det var blevet til rigtig god muldjord uden sten, dem havde hun pillet af. Jeg havde den også de første par år, men så skulle Svend Aage have lavet vendeplads derude. I stedet fik jeg så et stykke ude ved hønsehuse- ne. Det var noget han havde haft hønsegård på, det var delt i tre indhegninger så han kunne skifte med dem. Der hvor heg- nene havde stået var der masser af ukrudt: brændenælder, tidsler, senegræs og følfod bl.a., så der var noget at rive i. Mens jeg sled i det, sled Hans med at få oparbejdet en god besætning til at fylde den nye stald. Hans og jeg var meget bundne, da det kun var os der kunne passe køerne, og de skulle jo malkes morgen og aften.

Større frihed med landbrugsvikarer

I begyndelsen af halvfjerdserne blev der lavet en landbrugsvikar-ordning. Den blev vi tilmeldt, så kunne vi få en mand til at passe køerne, hvis vi skulle til en fest eller gerne ville have en fridag. I 1977 fik Hans så ondt i ryggen, at lægen sagde, at han kom til at trappe meget ned. Der var kommet en tilskudsordning for at sætte malkekøerne ud. Den søgte vi om at komme med i og midt i 1978 var der ikke flere malkekøer på gården. Der var lidt ungdyr tilbage, men dem kunne Svend Aage passe sammen med grisene, så i august holdt Hans og jeg vor første rigtige ferie sammen. Vi kørte til Frederikshavn og besøgte min fars familie. Vi boede hos min ene fætter og kørte rundt dels alene, og dels sammen med hans kone. Vi var også en tur i Skagen, det var Hans's første og eneste tur derop. Efter 5 dejlige dage var vi hjemme igen, friske til at tage fat på høsten.

Den tur gav os smag på at holde ferie nu vi havde mulighed for det, så de næste 4 år var vi på tur i 5-6 dage rundt i landet. Vi overnattede tit hos familie eller gamle venner, men også en del på gode, hyggelige vandrerhjem. I 1983 døde Svend Aage til midsommer, så da blev der ikke rigtig tid til sommerferie, men i 1984 var Jens herhjemme, så han kunne passe grisene mens vi kørte rundt på Fyn i 5 dage. Det blev den sidste egentlige ferie, derefter var det kun 2-3 dages besøg til familiefester i Jylland.

I 1978 sagde graveren ved Stadager kirke op til 1. oktober. Stillingen blev slået op, men der kom ikke en eneste ansøger. Hans syntes, at han havde for meget fritid, men han ville ikke søge, hvis det nu blev for meget for ham. Men han tilbød menighedsrådet at han ville prøve, om han kunne klare det. Han fik stillingen og blev meget glad for det. Han havde altid sat en ære i at gøre sit arbejde så godt som muligt, så han nød at holde rent og pænt både inde i kirken og ude på kirkegården. Han fyldte 70 år d. 3. april 1986, og så måtte han ikke mere, så han sagde op til 1. marts. Han slap ikke det arbejde helt, idet han hjalp graveren ved Brarup kirke i 3-4 år med arbejdet på kirkegården i travle perioder.

De første år efter at Hans og jeg var flyttet her over, var det ikke ret meget, at Hans blev betroet at køre med traktorerne i marken. Han fik efterhånden overdraget mere og mere, men det var da først efter Svend Aage var død i 1983, at han måtte til at klare det hele. Da gården er for lille til de dyre specialmaskiner, havde vi en maskinstation til at så roerne og tage dem op, ligesom de mejetærskede kornet og preskede det halm vi skulle bruge til at strø ved grisene med. Fra 1979 havde vi 10 tdl. med lucerne, det høstede sukkerfabrikken og tørrede til grøntpiller. Der blev lagt et nyt stykke ud hvert fjerde år. Det var ret

dyrt i udlæg, men når det så blev delt på 4 år var det ikke så slemt. Den sidste gang vi fik lagt ud var i 1995. Hans havde selv sået kornet som han plejede, men han var træt og vi blev enige om, at når de sidste grise var blevet leveret, ville vi ikke have flere, og så ville vi leje maskinstation til alt markarbejdet. Den 3. maj var Jørn her for at så sukkerroerne og d. 4. maj såede han så det sidste lucerne. Efter høsten i 1997 ville fabrikken ikke aftage lucerne mere. Da Jørn var her og så roer aftalte Hans med ham, at han skulle give et overslag over hvor meget han skulle have for at passe jorden. Det nåede han ikke inden Hans døde d. 25. maj.

Gården drives stadig som landbrug

Nu var jeg så ene om det, men da jeg absolut ikke kunne tænke mig at rejse herfra, aftalte jeg med Jørn, at han skulle tage sig af alt arbejdet i marken, bl.a. hvad der skal til af gødning og sprøjtemidler. Hvad der skal sås af korn og roer snakkede vi om. Jeg tager mig selv af køb og salg af produkterne samt fører det daglige regnskab, som så for hver måned afleveres til Regnskabskontoret. Den ordning har fungeret godt uden gnidninger hidtil. Det giver ikke det store overskud, det kan et så lille landbrug ikke i dagens Danmark, men jeg klarer mig. Der er tit nogle der har spurgt mig, om jeg ikke har forpagtet jorden ud eller solgt den. Det kunne måske give lidt mere, men jeg kan ikke tænke mig at have fremmede til at råde lige udenfor mit havehegn.

Mine bedsteforældre havde lidt omgang med et par familier ovre ved Nordskoven, på den måde at de uden at være bedt, gik over at snakke lidt en aften. Men den slags var helt gået ud efter at far og mor kom til og der også kom nye folk på de andre ejendomme. Da Hans og jeg blev gift i 1953 var der i Bindeballe endnu lidt af det, men

*Grethe Thomsen foran
sin hoveddør i 2000.*

det var omtrent slut også derovre da vi rejste i 1965. Hvis gården var blevet liggende oppe i Sundby, var beretningen nok blevet noget anderledes. Så ville der have været mere samkvem med naboerne, og ikke mindst mellem os børn og vore kammerater, nu var vi kun sammen i den tid vi var i skole. Men jeg kan ikke mindes at vi savnede det, vi fik i stedet nogle interesser som vi kunne dyrke sammen eller alene hver for sig. Det Svend Aage og jeg mest har lavet sammen må være fotografering. De allerførste år bestod mit arbejde mest i at være motiv. Da vi kom til selv at lave kopier og forstørrelser blev det samarbejde. Men at farvelægge sort/hvide kopier var jeg ene om. Svend Aage brugte megen tid på at læse og høre radio. Jeg holdt meget af at gå ture i skoven, og når jeg var alene og gik stille så og hørte jeg mange dyr og fugle. Jeg prøvede også at tage gipsaftryk af dyrespor. Jeg plukkede blomster og tog med hjem og pressede og prøvede at finde ud af hvad de hed på dansk og latin. Jeg kan huske, at jeg også fandt hejrekolonien i Sønderskoven.

Efter et langt liv på gården

Selvom jeg hermed slutter beretningen om slægtens 115 års liv her, håber jeg på at få endnu nogle gode år her hvor jeg er glad for at bo og nyder naturen. Jeg har ikke husdyr af nogen art mere, men alligevel har jeg haft dyr. Jeg vågner tidlig en morgen og ser at der ligger 2 rådyr ude på græsplænen.. De opholdt sig lige udenfor haven endnu 1½ time inden de løb over marken ned mod skoven. Eller den morgen der lå en død (troede jeg) gråand ude midt på plænen, men det var bare et par, fatter var der også, de tog sig en rigtig morgen-slapper. Der er også den gamle fasan kok der tror at han ejer det hele. Han jager rundt med konerne ude i haven, eller kommer spankulerende med hele sit harem på 6 stk. Uglen tuder når jeg kommer hjem en aften. Måren holder de tomme stalde og lofter rene for mus og rotter. Ræven kommer på besøg og graver mus op ude i haven. Så dyreliv mangler ikke, og den slags dyr har den fordel, at de kan klare sig selv, også når jeg får lyst til at rejse nogle dage på ferie.

Retsbetjent på Lolland

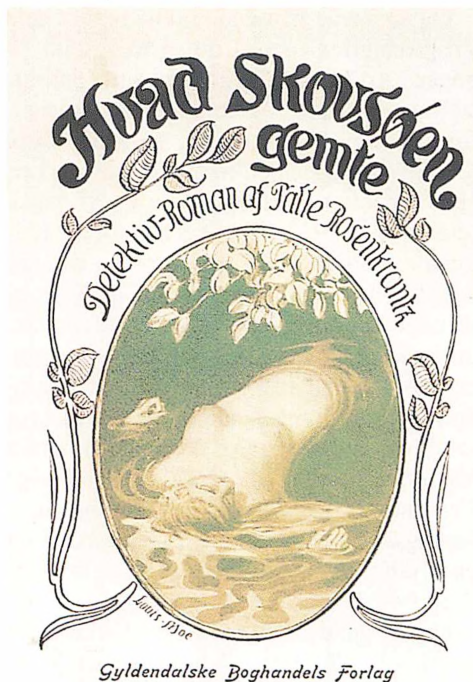
Af Benni Bødker

Danmarks første kriminalforfatter er baron Palle Rosenkrantz (1867-1941). Han fik sine erfaringer med retsvæsenet og sin litterære debut på Lolland i slutningen af 1890'erne.

I oktober 1903 udkom Palle Rosenkrantz' roman *Hvad Skovsøen gemte*.¹ Bag den suggestive titel gemmer sig den spændende historie om, hvordan fundet af et kvindeligt i en nordsjællandsk skovsø sender den unge politiopdager Eigil Holst rundt i Europa i jagten på en morder og kvindeforfører. Romanen bærer undertitlen "Detektiv-Roman", og det var faktisk første gang, at den genrebetegnelse blev anvendt i Danmark. Med denne bog kan den danske kriminalroman fejre sit 100 års jubilæum til næste år.

At det blev baron Palle Rosenkrantz, der skrev den første krimi, er næppe helt tilfældigt. Han havde mere end nogen anden dansk forfatter på den tid de rette forudsætninger. Af uddannelse var han jurist og han havde arbejdet som by- og herredsfuldsmægtig i Rødby og Nakskov i 1890'erne. I tiden før retsreformen i 1919 betød det, at han ikke bare teoretisk havde beskæftiget sig med strafferet, men at han også havde arbejdet i marken som politiopdager.

Senere blev Rosenkrantz levebrødsforfatter og beherskede alle sin tids underholdningsgenrer. Gyldendals tidligere di-

Den dramatiske forside på "Hvad Skovsøen gemte" fra 1903, tegnet af Louis Moe.

rektør Frederik Hegel forklarede i sine erindringer, at "Han skrev bøger af to Grunde. Først fordi han ikke kunde lade være, og dernæst fordi han var nødt til at skaffe sig Indtægter."² Derfor blev det til

en produktion af halsbrækkende omfang. I et interview til *Lollands Tidende* i anledning af sit 40 års jubilæum som forfatter, kunne Rosenkrantz til en undrende journalist fortælle:

”Min Herre... jeg har skrevet 51 Romaner, 52 Skue- og Hørespil, 466 Noveller. Dertil 21 Oversættelser og 50 større eller mindre Afhandlinger. I løbet af 40 Aar. I alt et Par Hundrede Bind. 3-4 lange Rækker her i mit Bogskab. Ikke *fire* af dem vil blive husket efter min Død.”

Og så havde han endda ikke regnet hele sin produktion med. Udover mere end 20 bøger med kriminalhistorier, skrev han historiske, satiriske og romantiske romaner, foruden noveller, skuespil, hørespil, film, journalistik og populærhistoriske værker. Han var uden sammenligning en af dansk litteraturs mest produktive forfattere. Kriminalromanerne udgjorde blot en mindre del af hans enorme produktion, men det er den del, der huskes og i et vist omfang stadig læses. Og det er den del, der har sikret, at han ikke helt er forsvundet ud af litteraturhistorien, hvilket ellers er hændt for samtlige andre danske kriminalforfattere fra første halvdel af det 20. århundrede.⁴ Tværtimod helliges hans forfatterskab hele åbningskapitlet i Harald Mogensens *Mord og mysterier - den danske krimis historie* (Centrum 1983).

Det er sjældent, at man kan stadfæste en genres eller kunststarts begyndelse til ét enkelt værk eller én bestemt kunstner. Ny-skabelser dukker ikke op ud af den blå luft, men er som regel blot kulminationen på en længere udvikling. Det er også tilfældet med kriminalromanen i Danmark. Forfattere som St. St. Blicher og Henrik Hertz skrev i første halvdel af 1800-tallet om forbrydelser og deres opklaring. Men deres noveller er enkeltstående tilfælde og bærer ikke andet end en tvivlsom lighed med det, vi i dag vil forstå ved en kriminalhistorie.

Rosenkrantz ér den første, og kimen til hans forfatterskab blev lagt på Lolland.

Den ringeste blandt fæller

Palle Rosenkrantz blev født i Helsingør og tilhørte en af landets ældste adelsfamilier, der kan føres tilbage til 1300-tallet. Men andet end bevidstheden om den stolte fortid arvede han ikke. Hans gren af familien besad ikke gods og jord, og aldelsnavnet var snarere en tyngende fordring, end en adgangsbillet til det gode selskab.

Allerede som fireårig kunne Rosenkrantz læse, skrive og regne. Læsningen i barn- og ungdom var klassiske underholdningsforfattere som Carit Etlar og B. S. Ingemann, og hele tidens etablerede spændings- og eventyrlitteratur. Han havde også læst Edward Lytton Bulwer (1803-73), hvilket er interessant, fordi denne skrev nogle tidlige forbryderromaner baseret på autentiske sager, bl.a. *Pelham* (1828) og *Eugene Aram* (1832), der allerede kom på dansk i henholdsvis 1834 og 1833.⁵ Rosenkrantz læste grådigt, og kunne som voksen hævde, at inden han var fyldt 18, havde han ”gennempløjet omtrent hele den klassiske danske Literatur, en stor Del af den franske og engelske og erhvervet mig et solidt Kendskab til den tyske.”⁶

Hans skolegang og uddannelse var på intet tidspunkt en større succes. Han var nok intelligent, men også træg og terpede ikke eller lærte udenad i det omfang, som tidens opfattelse af pædagogik fordrerede. En årsag til hans ringe indsats i skolen skal nok findes i den nomadetilværelse, familien levede, som førte til at han hyppigt skiftede skoler. Efter forberedelsesskole var han et år på Krebs' Skole i Nørregade i København, dernæst på Metropolitanskolen ved Frue Plads. Her terpede han i tre år blandt de øvrige elever fra overklassen og den københavnske embedsstand. Derefter kom han til Herlufsholm.

Herlufsholm var også dengang en kostskole og her trivedes han, selv om han efter eget udsagn hørte til "blandt de ringeste af mine Fæller." Han var på skolen 1882-84, og det var her, han stiftede bekendtskab med Georg Brandes og 1870'ernes radikale forfattere. Det skete naturligvis ikke som et led i undervisningen, der terpede klassikere og ikke ville vide af Brandes' frigjorte programlitteratur, men blandt en skare af ligesindede læselystne.

Til sidst lykkedes det ham at blive student fra Borgerdydsskolen i sommeren 1885. I løbet af skoletiden her nåede han også at opleve branden på Christiansborg Slot i oktober 1884 og deltage i redningsarbejdet, hvilket han senere skildrede i indledningen til romanen *Første Elsker* (1911). Moderen boede hyppigt i udlandet mens hjemmet på Toldbodsvej i København var udlejet. Rosenkrantz boede til leje hos forskellige familier, der tog sig af ham mens han gik i skole. Imens udfoldede han en længere korrespondance med sin bortrejste moder, der er fuld af bebrejdede ord og formaninger fra hendes side. Tilsyneladende hjalp det ikke på hans opførsel, og brevene demonstrerer først og fremmest det håbløse i forsøget på at opdrage børn pr. korrespondance.

Efter at have aftjent sin værnepligt påbegyndte Rosenkrantz i 1887 jurastudiet på Københavns Universitet. At han blev cand.jur. blot fire år senere i 1891 betyder ikke, at han havde været udpræget flittig. Tværtimod var det kun efter kraftigt pres fra familien, at det lykkedes ham at bestå sin embedseksamen i anden omgang. Det var heller ikke en videre imponerende eksamen, han aflagde, og han var den første til at indrømme, at det skyldtes "et alt for muntert Studentertiliv, Letsindighed og Smag for ikke altid lige uskyldige Adspredelser."

I hele sin ungdom og tidlige manddom havde Rosenkrantz problemer med at

håndtere de "junkerdrømme", han var opvokset med. Bevidstheden om at tilhøre en slægt, hvis medlemmer kan spores flere hundrede år tilbage, som har været en del af Danmarks historie på afgørende punkter, tyngede og prægede Rosenkrantz fundamentalt. Det var en kilde til stolthed, slægtsfølelse og historisk interesse. Men det var også en byrde, der kun forstærkedes af hans viden om, at adelen ikke længere spillede nogen rolle. Han hørte til en stadigt mere overflødiggjort rest af et gammelt samfundssystem. Det ambivalente forhold til slægten og adelen medførte, at han bestandigt flirtede med aristokratiske idealer. En junker er en ung adelsmand, og Rosenkrantz' junkerdrømme handlede om at bruge penge og tage livet som det kommer uden efter- eller omtanke. En aristokrat for hvem livet skal nydes og regningen betales af andre. Sådant lød historierne om adelens flamboyante forgængere, og sådan levede sikkert flere af hans studiekammerater. Og nok var Rosenkrantz adelig, men de penge, han udlevede sine junkerdrømme for, var ikke hans egne. I virkelighedens verden var han fattig, gældsat og i besiddelse af en halvdårlig uddannelse, han ikke for alvor var interesseret i at udnytte. I en senere roman præsenterede han en meget selvbiografisk hovedperson således:

"Søn af en Embedsmand med et fint Navn og ingen Penge, faderløs før han forstod, hvad Tabet af en Fader betød, moderløs fordi hans Moder aldrig fandt sig hjemme i hans Fødeland, der ikke var hendes, var han gennem mange Skoler tumlet til Hovedstadens Almamater og blevet juridisk Kandidat med anden Karakter, uden at han selv forstod, hvorledes det var gaaet til. I fire Aar havde han arbejdet saa lidt og brugt saa mange Penge, at det kun var Skæbnens retfærdige Gengældelse, naar formaende Slægtninge straks efter hans

En yngre Palle Rosenkrantz med sine "junkerdrømme" i behold.

absolverede Eksamen havde unddraget ham enhver Støtte og henvist ham til at bjerge sig selv.”” Der skulle dog gå lang tid før Rosenkrantz var i stand til at klare sig selv økonomisk.

Degraderet til provinsen

Foreløbig fandt Palle Rosenkrantz som nyuddannet jurist ansættelse på et sagfører-kontor i København. Lønnen var beskeden, hvilket ikke satte en stopper for studietidens udskjelser. Og udgifterne blev ikke mindre af, at han den 11. november 1892 giftede sig med Edle Christiane Nielsen (1869-1954), der var datter af en købmand fra Nørresundby. Den voksende gæld måtte før eller siden ende med en forskrækkelse. Som en foreløbig løsning fik velmenende venner i 1893 skaffet ham ansættelse som 2. byfogedfuldmægtig i Rødby i det lønlige håb, at det afdæmpede liv på landet kunne holde økonomien i ro.

I tiden før den store retsreform i 1919 var politi- og domsmyndighed udenfor København samlet hos én person. Hvis jurisdiktionen var et landdistrikt, var herredsfogeden øverste myndighed, mens det i købstæderne var byfogeden, der ofte efter en årrække også blev udpeget til byens borgmester. Disse retsbetjente (hvilket altså dengang ikke betegnede underordnet personale) var på én gang dommer og politimester, og i deres person kunne dermed både den udøvende, dømmende og politiske magt forenes. En magtkoncentration vi i dag ville opfatte som aldeles uønsket.

Til at løse de civile retlige sager havde by- og herredsfogeden fuldmægtige ansat. Disse var juridisk uddannede og var ikke embedsmænd, men ansat privat af retsbetjenten og lønnet af kontorholdskassen så vidt det var muligt. For at spare på udgifterne tillod staten, at disse fuldmægtige privat udførte alle slags juridiske forretninger i området mod betaling. Det kunne være be-

handling af privatskiftede dødsboer, udfærdigelse af dokumenter ved ejendomshandel, testamente, juridisk vejledning. Paradoksalt nok var disse sidejobs ofte så vel-lønnede, at fuldmægtigene tit havde større indtægter end deres arbejdsgiver. Det medførte det problematiske system, at de ofte enten afstod fra at blive lønnet for deres arbejde for retsbetjenten, eller ligefrem under bordet betalte for at få den lukrative stilling.

1. fuldmægtigen var stedfortræder for byfogeden og som regel den, der varetog de daglige opgaver. 2. fuldmægtigen, som Rosenkrantz, førte protokollerne ved mindre retssager og fungerede i høj grad som skriver for byfogeden. Men de kunne også komme på reelt markarbejde og f. eks. afholde brandforhør, afhøre vidner og udføre decideret politiarbejde. Eftersom der ikke var en selvstændig anklagemyndighed eller et specialuddannet kriminalpoliti, var det de lokale dommere eller retsbetjente, der stod for efterforskningen af kriminalsager.

At gå fra det muntre og udsvævende studentertiliv i København til en beskeden kontorplads i en lille provinsby blandt bønder og fiskere på det sydlige Lolland, der økonomisk stadig led under skaderne fra den katastrofale stormflod i 1872, må til en begyndelse have været oplevet som noget af en degradering og en mindre landsforvisning. Men med vanlig sans for at tilpasse sig en ny situation faldt Rosenkrantz hurtigt godt til i området. Hans foresatte var en ældre retsbetjent, der mere behandlede ham som en søn end som en underordnet. Takket være sit gode efternavn blev han hurtigt en hyppig gæst hos den lollandske adel, hvis selskabelighed forsødede tilværelsen betydeligt. En lokal avis skrev ved Rosenkrantz' død, at nok tog han ikke sin stilling synderligt alvorligt, men til gengæld var han vellidt blandt de lokale og

en ironisk, spottende gæst på herregårdene. Junkerdrømmene havde han endnu ikke lært at lægge af sig.

Tiden i Rødby skildrede han senere i den stærkt selvbiografiske roman *Den røde Hane*, der udkom på Gyldendal i november 1908. Romanen ligger på grænsen af kriminalgenren, og hovedpersonen Kaj Seydewitz har udpræget selvbiografiske træk. I et privat notat omtaler Rosenkrantz ligefrem bogen som "Erindringer fra Rødby." Kaj Seydewitz er en ung herredsfuldægtig, der stor i slaget ankommer fra København til et lille herredskontor i provinsen. Han er af gammel adelsslægt og omgås fra første færd egnens grever og baroner. Politisk set er han radikal og hans provokerende forsvar for tidens frihedsideer gør ham til en underholdende og lidt ufrivilligt komisk gæst hos de stærkt konservative jordbesiddere.⁹ Denne stikpille er Rosenkrantz' tilbagedatering af sin egen politiske udvikling, men ellers giver romanen et troværdigt billede af livet og arbejdsgangen i en lille lollandsk provinsby, samt ikke mindst mødet med den enevældige dommertype, der kom til at indtage så stor en rolle i Rosenkrantz' senere kritik af tidens retssystem.

Egnen er plaget af ildebrande. Den ene gård efter den anden brænder ned til grunden, og blandt de lokale tales der om, at det er de fine herrer, der selv sætter ild på, når de ikke længere kan få det til at løbe rundt. Efter den sjette uopklarede ildebrand ankommer ildebrandskommissionen fra Københavns Politi, der er nedsat for at forhindre forsikringssvindler i forbindelse med brandstiftelse. Kommissionen er kendt for at slå hårdt ned. Taktikken er at arrestere ægteparret på en gård, der er brændt ned, og fængsle dem til de tilstår, at de selv har påsat ilden. Lederen af kommissionen er den københavnske assessor Richter, der fortæller om sin metode: "Naar jeg arresterer en Mand, saa gaar

Tæppet ned, og det gaar ikke op, før han vandrer i Forbedringshuset."¹⁰ Denne dommertype, der ikke har meget til fælles med en senere tids opfattelse af retfærdig retspleje, er gang på gang i centrum af Rosenkrantz' kritiske skildringer i kriminalromaner. Det var en type, han havde rig lejlighed til at observere.

En begrænsning ved Rosenkrantz som forfatter er, at han ikke var god til at skrive om andet end det, han havde førstehåndskendskab til. Han var bedst til at skabe fiktive personer og handlinger, som havde rod i noget han enten havde været vidne til eller havde læst om. Derfor er hans samtidsromaner ofte baseret på egne oplevelser. Derfor udgør de historiske romaner baseret på grundige kildestudier en væsentlig del af det samlede forfatterskab. Derfor er kriminalromanerne ofte baseret på virkelige sager. Og derfor er romanernes hovedpersoner i de fleste tilfælde kun slet camouflerede selvportrætter. Det havde Frederik Hegel også et godt øje til, når han om Rosenkrantz skrev:

"En skabende Aand var han ikke, men en god iagttaget af Livet og Menneskene, selv om man aldrig havde Indtrykket af, at han lyttede til andre. I sine Romaner havde han den Svaghed altid selv at ville snakke med. Kendte man ham personligt og læste en af hans Bøger, var det pludselig slet ikke Bogens Figur, der talte, men Palle selv, der ivrigt sagde sin Mening om et eller andet, der maaske laa Bogens Tanke, Person eller Tone saare fjernt. Dette skadede hans Bøger."¹¹

Rosenkrantz var en skarp kritiker af andres handlingmåder, men han var ikke mindst en nådesløs iagttaget af sig selv. I portrættet af Kaj Seydewitz kommer han således med en skildring af sin egen person, der forklarer, hvorfor han nok var afholdt, men lige så ofte frastødte de mennesker, der ellers holdt af ham:

“Kaj Seydewitz var et meget elskværdigt ungt Menneske, og de fleste Mennesker kunde derfor godt lide ham. Men paa den anden Side kunde han irritere sine Medmennesker med sin Mangel paa Evne til at indse, at hans fortræffelige Meninger ikke altid opfattedes som lige fortræffelige af andre. Saa ansaa han disse andre for “Idioter”, et Ord, der fødtes meget let i hans Hjerne og altfor let kom paa hans Læber i Omtale. Og saa blev Folk gnistrende vrede. Da Seydewitz, som før bemærket, ikke var uangribelig, blev den Vrede stærk ved at suge Næring af hans Fejl; han selv derimod kunde nok blive hidsig, men ikke egentlig vred paa Folk, og han trak derfor i Længden det korteste Straa. Han kunde godt se, at han selv havde baaret sig galt ad, kunde ogsaa nok prøve paa at glatte efter, man han savnede saa afgjort Evner til at staa fast i Uret og derved vinde Overtag. Han selv tilgav, men andre tilgav ikke ham, gjorde det saa meget mindre, som han selv udleverede sig ved at tilstaa sine Fejl.”¹²

Købstadens fristelser

Efter to år i Rødby lykkedes det Rosenkrantz i 1895 med hjælp fra sine indflydesrige bekendte på de lollandske godser at avancere til den betydeligt mere lukrative stilling som 1. herredsfuldmægtig i Lollands Nørre Herred med kontor i Nakskov. Vestlolland var dengang delt i to retskredse, Nørre- og Sønderherred, der som egens anden øvrighed havde hovedsæde i Nakskov. Tingstuerne for begge herreder havde til huse i rådhuset på Axeltorv, der i sin nye bygning fra 1876 også havde arresthus med plads til 18 fanger.

Mens Rødby var en lille flække, var Nakskov en rigtig købstad på næsten 7.000 indbyggere, Lollands største by med borgerskab, teater og hotel. På Hotel Skandinavien havde således Herman Bang boet

nogle måneder seks år tidligere for at skrive romanen *Tine* (1889) færdig. Dertil kom at indtægterne for fuldmægtigens privatpraksis var tilsvarende større, hvilket kom til at få en afgørende indflydelse på Rosenkrantz' senere valg af livsbane.

Det var i Nakskov, at grundlaget til Rosenkrantz' forfatterskab blev lagt. Det var på denne tid, han begyndte at skrive, og han debuterede med en koncertanmeldelse i *Nakskov Tidende*. Senere skrev han satiriske artikler og endog en lokalrevy, som dog ikke blev nogen større succes:

”I 1896 debuterede jeg endvidere i Nakskov som Dramatiker. Mit første Opus var en Revy, kaldet ”Trelholm”, der opirrede og forargede Byens Borgmester og ærbare Borgerskab i den Grad, at jeg selv maatte spille alle Rollerne i den, da Forestillingen blev gentaget. De andre Dilettanter strejkede...”¹³

Det var i Nakskov, han endelig kom til at sætte sig i en så umulig økonomisk situation, at der ikke var nogen vej tilbage. Og ikke mindst var det her, han fik en praktisk erfaring som efterforsker af kriminalsager. Amerikaneren Dashiell Hammett, der i 1920'erne revolutionerede kriminalgenren ved at gøre den mere realistisk i sine hårdkogte historier, havde en fortid som detektiv for det berømte Pinkerton-bureau. Tilsvarende havde Palle Rosenkrantz, der indvarslede kriminalgenrens moderne udformning i Danmark, ikke bare en teoretisk viden i kraft af sin uddannelse som jurist, men også en praktisk erfaring som opdager. Egentlig var det ikke fordi den slags spændende opgaver i marken i noget større omfang indgik i jobbet. Som fuldmægtig på et herredskontor brugte han nogenlunde sin tid som før, dvs. med fagedforretninger, auktioner, registreringer og inddrivelse af skat. Men forholdene var små, ved Nakskovs kommunale politi var der i 1890'erne kun 2-3 politibetjente ansat for-

Sprøjteøvelse foran Nakskov Rådhus i 1906. Foto: Nakskov Lokalhistoriske Arkiv

uden vægtene, så det juridiske personale udførte ikke kun kontorarbejde.¹⁴ Og efter herredsfoged Niels Nielsens afgang blev Rosenkrantz konstitueret i april 1897, indtil rigsarkivar V. A. Secher tiltrådte et par måneder senere. Secher forblev i stillingen indtil 1903, og det var ham, der i april 1898 måtte afskedige Rosenkrantz.

Livet som en af provinsbyens spidser beskrev Rosenkrantz senere i en anden stærkt selvbiografisk roman, *Retsbetjente*, der udkom på Gyldendal i efteråret 1901. Romanen handler om den unge jurist Henrik Holst, der må søge fra København, fordi han har brugt for mange penge, og ved hjælp af protektion lykkes det ham at blive

ansat i provinsen. Byens navn nævnes ikke, men det er en nøgleroman fra hans tid i Nakskov. Officielt udtalte Rosenkrantz, at bogen ikke havde noget med byen at gøre, men i private optegnelser noterede han, at bogen havde motiver fra Nakskov og var en "Uhyggelig naturtro Skildring af Forhold paa Retsbetjentkontoret." I et senere interview til en lokal journalist kunne han da også berette om romanen:

"Det var jo Tilstandene som jeg oplevede dem i Nakskov, der inspirerede mig til Bogen. Jeg var ca. 30 Aar, da jeg var dér, og gik aldrig i Seng, før det sidste Lys var slukket i Byen. Det var en herlig By, prægtige, gæstfrie og glade Mennesker... det var inden Hr. Bresemann kom til."¹⁵

På Det Kongelige Bibliotek findes en enestående udgave af romanen, der er grundigt kommenteret af V. A. Secher. I en privat indbinding af bogen, hvori er medindbundet samtidige avisomtaler og anmeldelser, har Secher på stort set hver eneste af romanens sider redegjort for, hvem de enkelte personer svarer til i virkeligheden. I margenen bekræfter han, at han selv havde hørt personerne sige de replikker, Rosenkrantz lagde dem i munden, eller noterer, hvor han mente, at Rosenkrantz overdrev.

Da romanen udkom så anmelderen i Nakskov Tidende 12. oktober 1901 straks, at romanen handlede om Lolland, selv om der ikke forekommer autentiske stednavne. Det krævede heller ikke den store indsigt at opdage for den litterære medarbejder ved den lejlighed, da det var Preben Hoskier, borgmester og byfoged i Nakskov 1895-1903. Under navnet Svanenskjold spiller han en stor rolle i Retsbetjente. Hoskiers anmeldelse var velvillig, men affødte en længere debat i avisens spalter om hvorvidt romanen refererede til lokale forhold. Rosenkrantz blandede sig også med et indlæg, hvor han i åbenlys, men strate-

gisk korrekt, modstrid med sandheden benægtede, at romanen skulle have noget med hans tid i byen at gøre. Hvis der var nogen, der mente at genkende sig selv eller andre, kunne Rosenkrantz fortælle, at det i så fald skyldtes tilfældigheder, idet "Alle de Ord, der tales Verden over, alle de Handlinger, der øves Verden over, er de samme."¹⁶

Barnemordet i Kastager

Retsbetjente er slet komponeret og fører ingen vegne. Den lever stedvis i kraft af sine troværdige detaljer fra livet i embedsstanden i en lille provinsby. Men Rosenkrantz mente åbenbart ikke, at disse skildringer kunne stå alene, og indføjede derfor en operetteagtig utroskabshistorie i handlingen, hvori Holsts kone har en affære med den lokale Don Juan, løjtnant Sedorff. Som helhed fungerer romanen ikke, men det gør til gengæld kapitel 11 og 12, der står helt for sig selv. De to kapitler fremstår som en afrundet novelle, der er romanens bedst skrevne og strammest disponerede. De handler om en drabssag, som Holst skal opklare og også denne sag er selvoplevet. Det er nemlig en dramatiseret udgave af Rosenkrantz' første store sag som opdager, mens han var konstitueret som herredsfoged. I foråret 1897 blev der i en mergelgrav ved Kastager på det nordlige Lolland fundet liget af et spædbarn, der var blevet kvalt. Rosenkrantz ledede efterforskningen og afhørte vidner, hvilket sammen med distriktslæge Myginds undersøgelser ledte frem til at en ung pige ved navn Tea Adamsen, der tjente på en nærliggende gård, blev tiltalt og dømt for at have dræbt sit nyfødte barn. Sagens forløb kan følges i de lokale aviser:

Vestlollands Avis 26. maj 1897

"Barnemord? En Tjenestekarl, der i Gaar var ude at harve paa en Gaardejer Hans

Larsen Slot tilhørende Mark i Kastager, blev opmærksom paa noget hvidt, der flød i Vandskorpen i en Mærgelgrav, der støder op til Marken. Ved nøjere Undersøgelse viste det sig at være Liget af en fuldbaaren Dreng, som formentlig har ligget en tre Ugers Tid i Vandet. Mærgelgraven er beliggende hen ved hundrede Alen fra Vejen fra Nøbbølle til Utterslev. Det lille Lig er afleveret til Nørre Herreds Politi, som vil søge at faa klarhed i den Forbrydelse, der aabenbart er begaaet.”

Nakskov Tidende 29. maj 1897

”Tilstaaet Barnemord. Moderen til det i en Mærgelgrav i Kastager d. 24. ds. fundne Barnelig har i Gaar for den konstituerede Herredsfoged i Nørreherred tilstaaet sig skyldig i Fødsel i Dølgmaal og Barnemord. Hun er en ugift, 21-aarig Pige ved Navn Dorthe A., der tjente paa den Gaard, paa hvis Mark Liget fandtes.

Pigen, hvis Kjæreste er en paa hendes Egn arbejdende Smedesvend, havde ikke meddelt Nogen, at hun var frugtsommelig. Den 2. Oktober i Fjor blev hun syg ved Middagstid og fik Lov til at gaa til Sengs, og uden at Nogen mærkede det, fødte hun Kl. 3 Barnet, som hun strax kvalte ved at snøre sit Strømpebaand stramt om dets Hals.

Næste Dag stod hun op og passede sin Gjærning, og da hun havde haft Liget hos sig nogle Dage, saa hun Lejlighed til at kaste det i Mærgelgraven, i hvilket det først nu blev fundet, og af hendes egen Broder.

Pigen, der endnu tjente paa samme Gaard, er meget angerfuld over Gjærningen.”

Nakskov Tidende 9. juni 1897

”Barnemordet i Kastager. I Dag bliver den Mærgelgrav i Kastager, i hvilken der d. 24. Maj fandtes et Barnelig, tømt paa Politiets Foranstaltning.

Forsiden til "Barber-Kniven" fra 1907, tegnet af A. Rosenkrantz.

Grunden hertil er, at Distriktslægens Erklæring og Pogens Tilstaaelse ikke stemmer overens, idet Pigen paastaar, at hun har kvalt sit Barn strax efter Fødslen, medens Distriktslægens Erklæring gaar ud paa, at det Barn, af hvilket liget er fundet, har levet et par Dage.

Der er saaledes en Mulighed for, at det fundne Lig ikke er af Arrestantindens Barn, og man vil nu ved at tømme Mærgelgraven undersøge, om denne skulde indeholde endnu et Barnelig, saaledes der kom til at foreligge to Barnemord.”

I sine kommentarer står Secher inde for den version af hændelseme, der kom med i romanen, "Hele Sagen er altsaa selvoplevet af

Rosenkrantz [...] Hvad der her er fortalt ud over det der findes i Forhørsprotokollen, er oplevet af Rosenkrantz selv under Sagen.”¹⁷ I romanens version bliver Holst efter fundet af liget hurtigt klar over, at det må være en ung pige, der har dræbt sit eget barn. Han synes, det er en forfærdende rå handling, men den lokale distriktslæge svarer ham overraskende frisindet:

“Det er fordi De aldrig selv har ligget i en Lo med alle Deres Indvolde knyttede i Klump, som var det Slinger, der huggede Gifttænder i Deres Bug, for saa at føde en vrælende Unge til Verden, som betød ti-dobbelt Arbejde, Skam og Skændsel, 8 Kr. om Maaneden i Pleje og en Chance mindre for at faa en Mand til at forsørge Dem.”¹⁸

Barnet anslås til en begyndelse til at være tre uger gammelt. En husholderske, der er løbet af gårde, mistænkes, men da hun opspores, viser det sig at hun er jomfru. I stedet retter Holst sin opmærksomhed mod gårdejerens datter, Karen Andersen, der er en tiltrækkende ung pige, som flirter med ham uden at ane sagens alvor.¹⁹ Ved en lægeundersøgelse kommer det frem, at hun har født om efteråret og at barnet derfor er hendes. Eftersom mergelgraven har været frosset vinteren over, har de fejlbedømt ligets alder. Det er Holsts første større sag, som han trods sin nervøsitet opklarer tilfredsstillende. De to kapitler skildrer troværdigt, hvordan en ung kancellijurist for første gang kommer i forbindelse med sit embedes brutale realiteter, hvordan han lader sig følelsesmæssigt berøre til at ynke den unge kvinde, men til sidst tvinger sig selv til at indtage en distanceret holdning og udføre sin pligt. Lovens bogstav tillader ikke følelsesmæssig irrationalisme.

Ikke overraskende var det også denne episode i romanen, som forfatteren Erik Skram fremhævede i sin forholdsvis velvillige anmeldelse i *Politiken* 18. november 1901:

“Optrinet er fortalt med stor Simpeltid og Styrke, det er det, der ved denne Lejlighed sker inde i Menneskene, som har interesseret Forfatteren. Naar man erindrer, hvordan engelsk, fransk og tysk Literatur vilde svælge i en Kriminalhistorie af saa malerisk en Art som denne, er man i forhøjet Grad Forfatteren taknemlig for den beherskede Maade, hvorpaa Beretningen er fortalt.”²⁰

Retssystemet set indefra

I foråret 1898 havde Palle Rosenkrantz ingen planer om at påbegynde en karriere som forfatter. Der var helt andre og betydeligt mere presserende problemer at trækkes med. Han befandt sig nemlig i en helt usædvanligt alvorlig økonomisk krise. I størsteparten af sit liv havde Rosenkrantz været uden midler. Han manglede aldrig penge til dagen og vejen, men det skyldtes udelukkende stadige lån som efterhånden faldt mindre og mindre velvilligt. Da Rosenkrantz skulle stå på egne ben i København, kastede han sig med en selvfølgelighed, der passede til hans stolte navn, ud i livet i hovedstaden og nægtede sig ikke nogen af de glæder, byen kunne tilbyde dem med penge. Hvad glæde har man af at være adelig, hvis man ikke kan tillade sig at leve som en adelig, syntes han at have tænkt i disse år.

Slægt og venner stod ham til en begyndelse bi med økonomisk hjælp, men det hjalp ham ikke fra en bundløs gældssætning. Da han kom til Lolland opretholdt han sin ekstravagante levestil i omgangen med egnens adel, der gerne skrev under på vekslere, som muliggjorde at han kunne forbruge for meget mere end han tjente. I Nakskov boede han i Vejlegade, men for at bo standsmæssigt lod han for enden af Svingelsvej opføre en prangende villa med tårn, der stadig findes og i daglig tale kaldes for “slottet”. Selv sagde Rosenkrantz,

Den besynderlige villa på Svingels Allé i Nakskov, bygget 1897 af Palle Rosenkrantz. Foto: Nakskov Lokalhistoriske Arkiv

at han lod villaen udforme som en fæstning, så han kunne holde kreditorerne stangen. Det lykkedes dog ikke. Han kunne ikke betale for byggeriet og kom aldrig til at bebo villaen. Samtidig skulle han formodentlig også under bordet betale et årligt beløb for at have sin stilling. Senere blev der gættet på, at det var omkring 3.000 kr. om året.²¹

Rosenkrantz var konstant i pengehød. Da Secher blev hans overordnede i foråret 1897 opdagede han hurtigt, hvordan situationen var fat. Han mente, at Rosenkrantz var upålidelig i sin omgang med herredskontorets betroede midler og nægtede konsekvent at underskrive sager, Rosenkrantz

havde behandlet, før han selv havde kontrolleret, at de stemte. Det førte i sidste ende til at Secher lod Rosenkrantz afskede i april 1898.

Som en umiddelbar konsekvens af fyringen gik Rosenkrantz fallit, da han nu hverken havde stabile indtægter eller muligheder for at forny sine veksler. I sine erindringer skrev han om situationen, at han i Nakskov "tog Revanche for mange Aars Fattigdom og anlagde mit Liv saa stort, at det efter tre Aars Forløb tog en Ende med en Forskrækkelse. Med en betydelig Gæld, der bl.a. skyldtes den Beredvillighed, hvormed jeg havde ydet Kredit til højre og venstre, maatte jeg trække mig tilbage, gik

Jagtparade foran Godsforvalterboligen i Knuthenborg Parks sydlige del. Yderst til venstre ses lensgreve Eggert Knuth, i midten ses hans anden hustru, lensgrevinde Grethe Wennerwald, og den unge mand til højre for grevinden er den nuværende ejers far, Frederik M. Knuth. Palle Rosenkrantz har været så heldig at få en plads lige til venstre for lensgrevinden, hvor han ses med geværet over armen. Foto: Knuthenborg Slot

Konkurs og stod med Hustru og to Børn paa helt bar Bakke [...]”²²

Sådan beskrev han situationen som 60-årig, men det er et skønmaleri, der dækker over, at han i efteråret 1898 efter sin tilbagevenden til København blev arresteret for uberettiget forbrug af betroede midler. Rosenkrantz havde som herredsfuldmægtig i Nakskov modtaget en umyndigs arv på kr. 3.050 til indsendelse til Overformynderiet, men havde i stedet forbrugt pengene til at dække over sin egen stadigt voksende

gæld.²³ Først ved afskedigelsen blev det opdaget, at pengene ikke var indbetalt, men sagen blev forhalet i et halvt år som følge af forhandlingerne omkring afviklingen af hans fallitbo.

Da kreditor endelig forlangte en afgørelse, måtte borgmester Hoskier sende en tilsigelse til Rosenkrantz om at møde i retten i Nakskov for at udrede sagen. Rosenkrantz reagerede ikke på tilsigelsen, og Hoskier måtte derfor den 13. oktober 1898 se sig nødsaget til at telegrafere til Københavns

Politi og anmode dem om at anholde Rosenkrantz, der på dette tidspunkt boede på et pensionat i Gammeltoftsgade bag Kommunehospitalet. To betjente blev sendt ud for at anholde ham, og han fulgte frivilligt med til Politikamret, hvor han kortvarigt blev sat i arresten. I følgeskab med en betjent blev han ført med toget til Nakskov, overnattede undervejs i Maribo og blev dagen efter fremstillet i retten. Da det imidlertid i mellemtiden med venners hjælp var lykkedes at skaffe det manglende beløb til veje, blev sigtelsen frafaldet og der blev ikke rejst sag mod ham. Det betød ingenlunde, at hans økonomiske problemer var klaret. Gælden efter konkursen androg efter sigende den svimlende sum af 70.000 kr.²⁴

Rosenkrantz var sluppet ud af krisen uden retssag eller straf, men han var uigenkaldeligt skandaliseret. Hele sagens forløb blev grundigt refereret i aviserne via telegrammer fra Ritzaus Bureau, der holdt både provins- og hovedstadspressen grundigt informeret. I *Politiken* konkluderede man allerede den 14. oktober, at nu var "der selvfølgelig næppe andet at gøre for Baron Rosenkrantz end at forlade Landet." Det manglende beløb var blevet betalt med det underforståede krav, at den skændsel, han havde bragt over sig selv og sit slægtsnavn, kun kunne rettes op ved at han forlod landet og lod skandalen dø ud. Men Rosenkrantz mente, at han som jurist ville have svært ved at skaffe et udkomme for sig selv og sin familie i det fremmede. En god del stædighed lå nok også bag beslutningen. Ingen skulle fortælle ham, hvordan han burde handle.

At blive forfatter

Mens sagen trak op i sommeren 1898, var Rosenkrantz af egen drift taget til Skåne i håb om at ride den værste storm af. Tæt på begivenhedernes gang i København og på Lolland, men alligevel på betryggende af-

stand i et fremmed land, tog han sin fremtid op til grundig overvejelse. Skandalen var endnu ikke begyndt at rulle, men hans konkurs og ufrivillige afsked var nok til at lade ham forstå, at han ikke havde bragt ære over sit prominente efternavn. Han måtte på én gang erkende, at hans junkerdrømme definitivt havde bragt ham derud, hvor der ikke var nogen vej tilbage, men også at den selv samme slægtsfølelse ikke var til at forvinde. Han måtte altså gøre op med sin hidtidige livsanskuelse, skaffe sig en sikker økonomisk fremtid og ikke mindst vinde sig et navn, der kunne vriste ham ud af de skandaler, hans hidtidige letsindighed havde bragt ham i. Under en spadseretur i Kungsparken i Malmø fattede han den beslutning at forsøge sig som forfatter.

Tilbage i København i efteråret 1898 sikrede han sig i første omgang job som sagførerfuldmægtig på det kontor, der behandlede hans eget fallitbo. Dernæst flyttede han med hustru og børn til et pensionat på Vesterbrogade 5, 1. sal overfor Frihedstøtten. Og så begyndte han at skrive, om aftenerne, når han var kommet hjem fra arbejde. Det kan i dag forekomme en temmelig halsløs gerning at beslutte sig til at leve som forfatter før man overhovedet har debuteret. Men dels var tiden og bogmarkedet et andet. Antallet af nye læsere steg eksplosivt og forlagenes behov for nye forfattere var en overgang tilsyneladende umætteligt. Dels siger det en del om Rosenkrantz' personlige stædighed og stolthed. Spørgsmålet var snarere, hvad han skulle skrive om?

"Jeg havde læst en Mængde, jeg vidste, at jeg kunde skrive, men om hvad, hvorledes og for hvem? Derom havde jeg ikke Skygge af Begreb."²⁵

Det var ikke et uvæsentligt spørgsmål at stille, men svaret gav sig selv: han måtte øse af sine egne erfaringer, i overensstem-

melse med tidens krav om realisme, og rettet til så mange som muligt. Hans første forsøg var dog ikke velegnet til en erobring af masselitteraturen. Det var et heroisk drama på femfodede jamber om hans slægtning af samme navn, den frisindede lensmand Palle Rosenkrantz (1587-1642) til Krenkerup ved Saksøbing. I begyndelsen af december 1898 slog lynet ned i Radsted Kirke, der ligger lidt øst for Saksøbing, og oprindeligt hørte under herregården Krenkerup. Inden i kirken ligger selv samme forfader begravet, hvilket fik hans efterkommer til at afbryde det dramatiske arbejde og skrive en artikel om ulykken til *Politiken*. Valget af avis er i sig selv bemærkelsesværdigt. *Politiken* blev stiftet 1884 af Edvard Brandes og Viggo Hørup som avis for den del af venstre, der på den anden side af århundredeskiftet stiftede det radikale venstre. Rosenkrantz skrev altså ikke til en af de konservative aviser, men var efter sin konkurs i sit selvopgør politisk begyndt at drive til venstre.

Artiklen blev bragt den 5. december og vandt Edvard Brandes' opmærksomhed. Det gav Rosenkrantz blod på tanden og han udviste for første gang et glimt af den meget pragmatiske holdning, han igennem hele sin karriere nærrede til forfattergerningen. Næmlig en tro på, at inspiration ikke er en guddommelig tilstand, man må vente på, men noget, der indtræffer, når man sætter sig ved skrivebordet.

Han lagde resolut skuespillet til side og skrev i løbet af december 1898 og januar 1899 sin første roman, *Lissy*, der var en kulørt herregårdshistorie inspireret af hans tid på de lollandske godser. Som litterær novice havde han ingen nærmere viden om forlagsbranchen, så grunden til at han indleverede sit manuskript til landets allerede dengang førende forlag, Gyldendalske Boghandels Forlag, skyldtes den tilfældighed, at han havde gået på Herlufsholm

En mere moden Palle Rosenkrantz har selv signeret dette fotografi fra 1906.

med en bror til forfatteren Peter Nansen, der var forlagets litterære direktør.

Til en begyndelse blev romanen afvist af en konsulent, men Peter Nansen besad en usædvanlig tæft for de mere kommercielle aspekter af bogbranchen og øjnede mulighed for en salgssucces i Rosenkrantz' bog. Det var nemlig en historie om herregårde, adel og romantik, der ville tiltale et konser-

vativt publikum uden at skræmme de mere demokratisk indstillede læsere. Længe før det blev et begreb, havde Peter Nansen øje for den litterære mainstream underholdning. Forfatteren Vilhelm Østergaard, der selv skrev underholdningsromaner i den historiske genre og var tilknyttet Gylden-dal, blev sat til at give historien en grundig overhaling og resultatet blev romanen *Fruen paa Havreholm*. Ganske i overensstemmelse med sin pragmatiske indstilling accepterede Rosenkrantz ændringerne ubesete, og romanen udkom i oktober 1899. Det økonomiske udbytte var ikke imponerende. Rosenkrantz' honorar lød på 373 kr. og 12 øre, efter at Østergaard havde fået 500 kr. for sin gennemskrivning. Nogen god forretningssans fik han aldrig oparbejdet.

Lidt over et år efter, han havde taget sin beslutning, var Rosenkrantz altså debuteret som forfatter. Og det var tilmed ikke en helt ubetydelig debut. Romanen var ganske vist ikke særlig god, men han kunne bryste sig af såvel Georg som Edvard Brandes' bevågenhed. Han udkom på Gyldendal, hvor alle det moderne gennembruds førende forfattere efterhånden havde deres gang. Og endelig skrev han lejlighedsvis journalistik i den nye, radikale avis *Politiken*. Han kunne regne sig som (om end yderst perifer) del af den litterære intelligentsia og avantgarde, og han begyndte at komme i Studentersamfundet, hvor politikere og studenter med tilknytning til det litterære og politiske venstre mødtes i en blanding af diskussion og resterne af det studentikose bohemeliv. Rosenkrantz havde af hustruen fået lov til at komme ud en gang om ugen for at hente inspiration og blande sig i det litterære liv. Underholdnings- og håndværksforfatteren Palle Rosenkrantz holdt til blandt efterdønningerne af det moderne gennembruds vigtige forfatter-skaber.

De tidligste litterære produkter trak som

omtalt på hans tid på Lolland. Således skrev han i vinteren 1900 lystspillet *Atten Fod Vand*, der blev købt ubeset af Dagmar-teatret, men aldrig fandt vej til scenen. Manuskriptet er senere bortkommet, men det handlede om uddybningen af Nakskov fjord og rummede ifølge Rosenkrantz "meget nærgaaende Portræstudier af Borgmester Hoskiær, Redaktørerne N. Th. Petersen og Ovesen og af Byens andre Honoratiores."²⁶

Også *Hvad Skovsøen gemte* (1903) har rødder fra hans tid på Lolland. Den første danske kriminalroman indledes således med fundet af et barnelig i en skovsø på Nordsjælland. En pige tilstår men det viser sig, at det ikke kan være hendes barn, hvorfor skovsøen må tømmes. Der finder man det kvindeligt, der sætter romanens egentlige handling i gang. Det er den ulykkelige historie fra Kastager, som Rosenkrantz fandt anvendelse for endnu engang. Romanen blev den første af hans kriminalromaner, og det er for den del af hans omfangsrige forfatterskab, at han vil blive husket og i et vist omfang stadig læst. Han var ikke bare den første i Danmark til at dyrke denne genre i sin moderne udformning, men han brugte også krimierne til et vigtigt engagement i tidens debat om en modernisering og demokratisering af strafferetten. Debatten ledte til den tiltrængte Retsreform i 1919, og Palle Rosenkrantz kendte både udefra og indefra alt til det daværende systems svagheder fra sin tid på Lolland.

Benni Bødker er født 1975. Cand. mag. i dansk og filosofi fra Roskilde Universitetscenter. Har skrevet flere artikler om Palle Rosenkrantz og arbejder på en bog om forfatterskabet. Hvis læseren har flere oplysninger om Palle Rosenkrantz kan forfatteren kontaktes på benni.n@jubiiipost.dk

Noter

- 1 Palle Rosenkrantz: Hvad Skovsøen gemte. Detektivroman. Kbh.: Gyldendal, 1903.
- 2 Fr. Hegel: Erindringer, bd. 1. Kbh., 1946, side 144.
- 3 "40 Aar ved den litterære Læst", i Lollands Tidende, ca. 1939.
- 4 Palle Rosenkrantz er eks. den eneste, der medtages i større gennemgange som Gyldendals Dansk litteraturhistorie (1984), Samlerens Dansk mediehistorie (1997) og han får som den eneste et opslag i Rosinantes nye Dansk Forfatterleksikon (2001).
- 5 Edward Lytton Bulwer: Bulwers samlede Skrifter 1-69. Kbh., 1835-65.
- 6 Palle Rosenkrantz: Junkerdrømme. Kbh.: Gyldendal, 1918, side 87.
- 7 Palle Rosenkrantz: Tre Aar på Herlufsholm. Kbh.: Gyldendal, 1927, side 7.
- 8 Palle Rosenkrantz: Den røde Hane. En gammeldags Roman. Gyldendal 1908, side 21.
- 9 Den lokale godsejer angriber tidens usædelige litteratur ved at kritisere Peter Nansens roman Julies Dagbog (1893), altså Rosenkrantz' egen redaktør på Gyldendal.
- 10 Rosenkrantz 1908, side 185.
- 11 Hegel 1946, side 145.
- 12 Rosenkrantz 1908, side 91.
- 13 Lollands Tidende, ca. 1939.
- 14 Thorbjørn Skotte Hammer m.fl.: Nakskov politis historie. Retsudvikling og politiets historie på Vestlolland. Nakskov, 1996.
- 15 Lollands Tidende, ca. 1939.
- 16 Palle Rosenkrantz i Nakskov Tidende 17. november 1901.
- 17 Det Kongelige Bibliotek, Nks. 1326.8°
- 18 Palle Rosenkrantz: Retsbetjente. Roman. Gyldendal 1901, side 110.
- 19 Secher noterer, at Rosenkrantz' øjne hvilede på hende under afhøringen!
- 20 Social-Demokratens anmelder C. E. Jensen var også positiv, da han 20. oktober 1901 anmeldte romanen, "Forfatteren kender de Forhold og Mennesker, han skriver om: han lægger Fingeren paa et raadent Punkt, og den skarpe Tendens i hans Indlæg vil vække Opmærksomhed." Citeret efter Preben Hansen og John Chr. Jørgensen: C. E. Kritikerens C. E. Jensen. Liv og værk. Kbh.: Fremad, 1998, side 126.
- 21 Politiken 14. oktober 1898.
- 22 Palle Rosenkrantz: 30 Aar paa det danske Parnas. Kbh.: Steen Hasselbalchs Forlag, 1927, side 7f.
- 23 Et lignende motiv skildres i romanen Baldrian (1913).
- 24 L. Larsen-Ledet: Mit Livs Karrusel, bd. 1. Kbh.: Gyldendal, 1945, side 84.
- 25 Rosenkrantz 1927, side 14.
- 26 Rosenkrantz 1927, side 45.

Isolation af børn på Nykøbing Sygehus i 1920'erne og 1930'erne

Af Margot Hansen og Jørn Møller

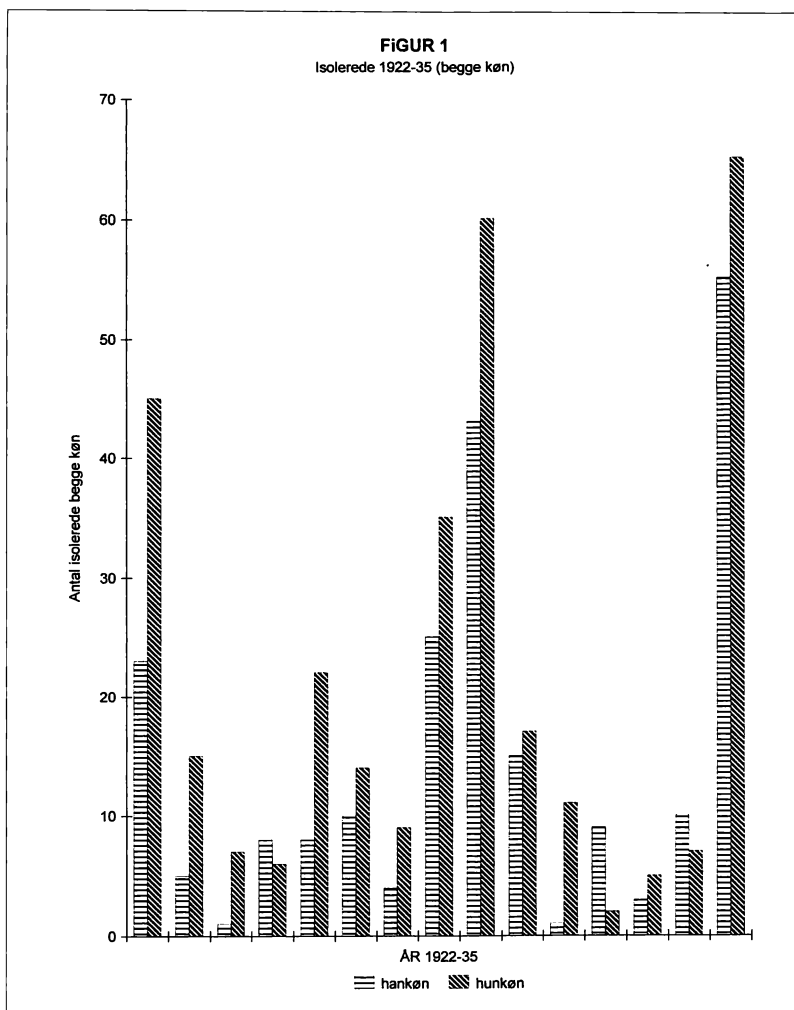
Isolation på grund af smittefare er ikke noget nyt. I Bibelen omtales isolation af patienter med mistænkt spedalskhed i III Mosebog kapitel 13 - 14. Fra Frankrig kendes regler om isolation af spedalske fra år 583 og 644. I 1100-tallet bragtes spedalskheden til Danmark og den bekæmpedes ved isolation på de såkaldte Sankt Jørgensgårde. 1442 lovgav Christoffer III om, hvorledes spedalske patienter kunne isoleres livsvarigt på de da 35 Sankt Jørgensgårde. Bestemmelserne var så succesrige at man 100 år senere kunne betragte spedalskheden som udryddet i Danmark. Denne erfaring blev en del af basis for regler og love om isolation af smittefarlige patienter med pest, kopper og kolera.¹ Isolation af børn alene uden følge af samtidigt isolerede forældre eller slægtninge er af nyere dato og stammer i Danmark fra 1800 tallets lovgivning.²

Fra 1800-tallets slutning ønskede man i flere europæiske lande at begrænse udbredelsen af skarlagensfeber. Eneste, desværre kun moderat effektive metode hertil, var isolation af patienter med sygdommen, den skønnedes det bedst at lade foregå på epidemiafdelingerne ved Danmarks lokalsygehuse. Vaccination var ikke mulig og antibiotika ukendte. Skarlagensfeber optræder i særdeleshed blandt børn og unge og en del

mindreårige børn måtte isoleres. Sygdommen var formentlig kendt fra gammel tid, men blev først beskrevet som en genkendelig enhed af den engelske læge Thomas Sydenham i 1600-tallet³ (3). Isolationen kunne vare omkring 6 uger, fordi patienterne smittede under hele rekonvalescensen. Børnene måtte derfor undvære den direkte kontakt med deres familier så længe. Efterfølgende beretning belyser, hvordan en isolation for skarlagensfeber i Nykøbing Falster huskes mange år efter. Beretningen illustreres med oplysninger om omfanget af isolationer for skarlagensfeber i en 14-årig periode. Oplysningerne er hentet i journalerne fra epidemiafdelingen ved Sygehuset i Nykøbing Falster.⁴

En historie fra en lille pige på 4 år

”Jeg hed Margot Romme dengang for 71 år siden. Det hele begyndte hjemme i Herrikslev hos min mor og far, hvor de havde et par gæster til at spille kort og det var nytårsaften. Jeg husker det hele så tydeligt, jeg var meget urimelig og ville bare sidde på min mors skød hele tiden, så det endte hurtigt med at jeg blev puttet i seng. Næste dag var jeg meget syg og blev indlagt på ”Epidemien” i Nykøbing på Søvej, jeg havde lungebetændelse, jeg kan huske stuen, hvor jeg lå sammen med andre børn.

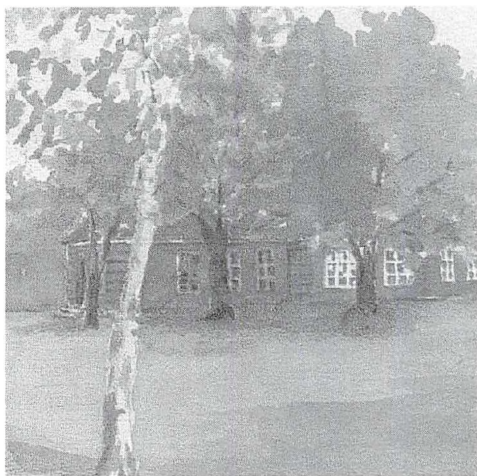

Figur 1 viser antallet af isolerede patienter af begge køn på epidemifdelingen på Nykøbing Sygehus i årene 1922-1935.

Der måtte ikke komme besøgende på grund af smittefaren, og jeg kan huske at min mor kom hver dag og stod uden for vinduet og kikkede ind på mig, og jeg kunne se mors hat, det eneste lyspunkt. Den gang var der ikke penicillin, men der var noget der hed en krise, det var nogle dage af en lungebetændelse, så enten gik det godt eller galt. Min mor og far havde ingen bil dengang, så mor boede ovre på “Syge-

klostret” hos en gammel faster, indtil krisen var overstået efter 9 dage. Mor har selv fortalt at hun var så nervøs hver dag, hun gik op ad trappen fra sygehuset, at hun tisede i sine bukser (stakkels mor). Jeg lå på sygehuset i 2 måneder, fra nytårsdag til tredje marts 1931.

Da jeg blev oppegående, stod jeg ved vinduet og så, hvad mor havde haft med til mig: chokolade fra naboerne. Men forin-

*Epidemiafdelingen i Nykøbing set fra sygehushaven.
Tegning: Jørn Møller*

den var der sket noget andet. En ung pige som var indlagt for mæslinger blev uvenner med oversygeplejersken og blev jaget op af sengen og ind på stuerne for at vaske gulv, så hun smittede os andre, hun sagde til os: "Ved I hvad de kalder sygeplejersken?" Så blev der lukket for vinduerne: "De kalder hende for Mutter Miks". Hun var sød og legede med os som lå i sengen. Dernæst fik jeg skoldkopper, nogle store nogle, som jeg har ar af endnu, for jeg pillede roerne af. Sygeplejerskerne var meget søde ved mig. Jeg kan huske at de havde lyseblå kjoler og hvide forklæder på. Så til sidst, da jeg lå derude, kunne jeg mærke at jeg ikke kunne ligge på den ene side af hovedet, det gjorde ondt, og det viste sig at jeg havde en stor byld omme bag øret, inde i hovedet. Men nu syntes man vist at det kunne være nok, så jeg kom hjem, men forinden var jeg blevet "steriliseret" og lukket ind på et badeværelse, hvor jeg var i halvanden time, på grund af en forkert aftale, indtil mor og far kom og hentede mig i en lånt bil. Men nu var det bylden, det

drejede sig om, og doktor Thyssen fra Nysted opererede mig hjemme i Herritslev, men jeg var bange for at den gaze, som var puttet i såret, skulle skiftes hver dag, men doktor Thyssen gik over i Brugsen overfor og købte bananer hver dag til mig, og jeg blev også helbredt for det. Men jeg kan godt se at to måneder for en fireårig er lang tid at undvære mor og far. Jeg var blevet klippet skaldet og en lille dreng sagde til min mor: "Hun må da være en han med det hår". Da jeg kom hjem sov jeg hos min mor om natten - dengang havde man ikke eget værelse som barn, men jeg ved og kan huske at jeg holdt så fast om min mors hals, at hun dårligt kunne røre sig, jeg ville passe på at min mor var hos mig. I dag er jeg 75 år og har det glimrende."

Journalmaterialet på Nykøbing Sygehus

I årene fra og med 1922 til og med 1935 blev 521 personer isolerede på epidemiafsnittet ved Nykøbing Sygehus på grund af udbrud af skarlagensfeber. Kriterierne for at en patient kunne anses for at have skarlagensfeber var ved journalgennemgangen, at der optrådte feber, karakteristisk udslæt, rødme af tunge og svælg, belægninger på slimhinderne og senere hudafskalning, særdeles afgørende for valg af diagnosen har det naturligvis været, at udskrivende læge har anført skarlagensfeber som udskrivningsdiagnose.

Det årlige antal isolationer var ikke jævnt fordelt over perioden således, som det fremgår af figur 1. Det omfattede mellem 8 og 121 indlæggelser per år. I begyndelsen, midten og slutningen af perioden ses ophobning af sygdommen, det må betragtes som tilløb til epidemier. Sammenlagt var patienter med skarlagensfeber i de 14 år indlagt i 23.080 dage, det svarer til 44,3 indlæggelsesdage per patient. Patienter med komplikationer i form af bylder og

smitte med andre sygdomme måtte være indlagt meget længere, omkring 70 dage. Fordelingen mellem kønnene ses ligeledes af figur 1. Kvindekønnet var i flertal. Fordelingen på aldersgrupper i hele perioden ses på figur 2. Omkring 80 børn under 5 år, den mest følsomme aldersgruppe, blev isolerede.

Epidemiafdelingen var placeret i en særskilt stadig eksisterende bygning bag det daværende sygehus i Bispegade, se billedet side 78. Huset var opført i 1915 og afløste en ældre mindre bygning. Da lokalerne blev taget i brug var der 20 senge fordelt på tre afsnit med hver sin indgang, de kunne fungere uafhængigt af hinanden, med selvstændige toilet og skyllerumsfaciliteter, som vist på figur 3.

I opgørelsesperioden isoleredes 1.579 personer for andet end skarlagensfeber. De fleste på grund af erkendt eller mistænkt difteri. 39 patienter udviklede skarlagensfeber efter mere end en og en halv uges indlæggelse for en anden sygdom, alle disse er talt med blandt patienter indlagt på grund af skarlagensfeber. Tallet svarer til at knap 8% af skarlagensfebertilfældene kunne skyldes smitte i selve epidemiafdelingen. Som beskrevet i patientberetningen kunne skarlagensfeberpatienterne blive smittede med både mæslinger, skoldkopper eller noget helt tredje. Muligheden for en sådan smitte var stor, fordi en del patienter indlagt under mistanke om begyndende skarlagensfeber i virkeligheden kunne fejle noget andet. Symptomerne ved mæslinger, skoldkopper, lette tilfælde af difteri og en del forkølelser er meget tidligt i forløbet feber, rødme af mandler og slimhinder i svælget, som ved begyndende skarlagensfeber, af denne grund er der gode muligheder for at få andre smitsomme sygdomme ind på epidemiafdelingen. Der er også gode muligheder for at et symptomfattigt forløb af skarlagensfeber

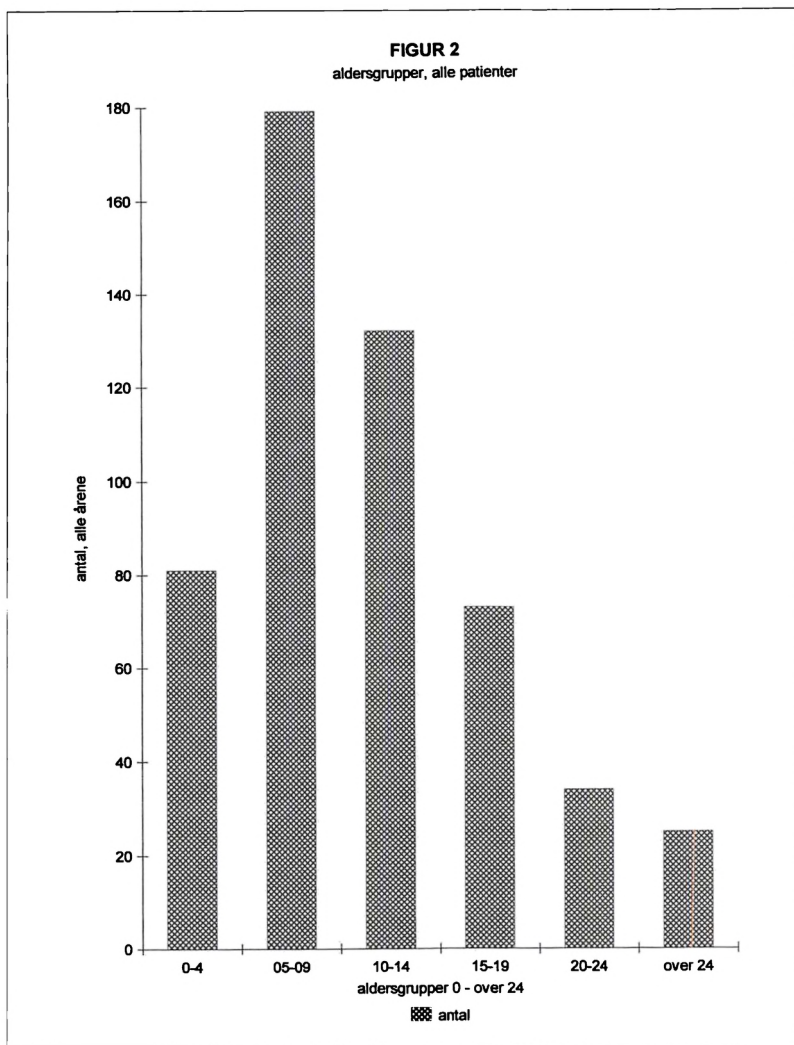
ikke diagnosticeres som sådant og derved bidrager til smitte af andre. Isolationerne er derfor, som ovenfor antydnet, ikke en ubetinget succes.

Isolering af børn på sygehuse

Isolation af et barn uden ledsagelse af et familiemedlem undgås i dag. Der er siden 1940'erne kommet en stadigt mere og mere omfattende dokumentation for uheldig, eventuelt langvarig, psykisk påvirkning, af mindreårige børn som isoleres eller evakueres fra forældrene. Den engelske børnepsykiater John Bowlby har samlet erfaring og viden herom.⁵

Selv om medindlagte forældre således ikke var tilstræbt i 1920'erne eller 1930'erne, hverken i Nykøbing eller andre steder i den såkaldt vestlige verden, forekom det dog ikke helt sjældent, at én af forældrene til et indlagt barn havde samme sygdom og dermed samme isolationsbehov. Det har formentlig beskyttet barnet godt mod udvikling af psykiske følger. Også familiens demonstration af engagement, når de så ind af vinduet til det syge barn kan have mildnet følgerne. Særlig vigtigt og formentlig også i dette tilfælde har det været, at man talte med barnet om den belastende oplevelse efter hjemkomsten, det hjemvendte barn har formentlig mærket, hvorledes adskillelsen også påvirkede forældrene. En vigtig rolle har plejegruppen spillet med hensyn til at mildne isolationens følger ved moderlig omsorg for de små indlagte.

Skarlagensfeber ses meget sjældent i dag. I midten af 1930'erne fremkom sulfonamiderne som var effektiv medicin mod de bakterier (streptokokker), som fremkalder skarlagensfeber. Der var alligevel stor betænkelighed ved at behandle med de nye lægemidler eftersom de fleste blev raske af sig selv, og fordi bivirkningerne alt andet lige næppe kunne formodes at være ideelt

Figur 2 viser fordelingen på aldersgrupper af de isolerede patienter på Epidemifdelingen på Nykøbing Sygehus.

belyste, specielt blandt børn. Den første skarlagensfeberpatient, der blev behandlet med et sulfonamidpræparat i Nykøbing Falster fik det i december 1938 selvom midlet (Prontosil) var fremkommet i 1932. I løbet af 1940'erne kom penicillin, ved fremkomsten af dette stof i Danmark ved slutningen af den anden verdenskrig, var dets meget beskedne bivirkninger sikkert

fastslåede. Det blev fra starten anvendt mod skarlagensfeber og sygdommen reduceredes til en uskyldig og let behandlelig lidelse. Hvorfor indførte man isolation af skarlagensfeberpatienter, hvorfor ønskede man at begrænse tilfældene? For det første var dødeligheden højere end ved andre børnesygdomme. I nærværende journalmateriale døde 1,3 procent af de børn, som

fik sygdommen. Nyrelidelse fulgte hos 5 procent af patienterne og hos ca. en tredjedel af disse var nyresygdommen af mere kronisk karakter. Hjerneskrader kunne ses, men det optrådte kun to gange i den periode, som opgørelsen omfatter. Også gigtfeber var en velkendt følge ved skarlagensfeber, men hyppigheden var det ikke muligt at belyse ud fra det foreliggende journalmateriale. Epidemiafdelingerne eksisterede, med veluddannet personale og gode lokaliteter, samtidigt med at man vidste at isolation oftest var vanskelig at gennemføre i normale hjem. Den eventuelle skadelige virkning af isolation var ukendt.

Skarlagensfeber var en af og til livsfarlig sygdom indtil midten af 1900-tallet, hvor penicillin bedrede udsigterne. Forud for penicillin-æraen indførtes fra slutningen af

1800-tallet isolation af de angrebne for at reducere smitten, og dermed dødsfald og komplikationer så meget som muligt. Isolationen var ofte langvarig og skete på specielt byggede epidemiafsnit ved lokalsygehuse. Isolationen på Nykøbing Sygehus er her illustreret med en beretning om hvordan den huskedes af et den gang 4-årigt barn. Det er i 1940'erne og senere vist at den langvarige isolation kan være en psykisk belastning med langvarige følger specielt for børn under den skolepligtige alder.

Margot Hansen er pensioneret landmandskone fra Vantore. Jørn Møller er pensioneret overlæge fra sygehuset i Nykøbing F.

Noter

¹ Gotfredsen, E.: Medicinens Historie, 2'nden udgave, Nyt Nordisk Forlag, København 1964.

² Hansen, S.: Håndbog i Medicinallovgivningen, 1'ste udgave, G.E.C.Gads Forlag, København 1898.

³ Sydenham, Th.: The Entire Works. made English by John Swan, London 1749.

⁴ Journalarkivet. Nykøbing Sygehus.

⁵ Bowlby, J.: Child Care and the Growth of Love, second edition, Pelican Books, London 1965.

En skabet kæltringeby!

Af Charlotte S. H. Jensen

Hvad der videre skete med Maria er ikke umiddelbart til at afgøre. Hun findes ikke i folketællingen 1787 for Ønslev, så hun er formodentlig virkelig blevet jaget ud af byen. Det var Kristi Himmelfartsdag og bymændene i Ønslev var forsamlede i en kedelig anledning. Formodentlig var i hvert fald nogle af dem temmelig oprørte. For nu skulle hun altså smides ud af byen, hende Maria. NU havde de fået nok!

Sagen var efterhånden nærmest gået op i en spids. Det startede med noget så uskyldigt som en bagedag. Maria Johansdatter, som også blev kaldt Maria Bøttø, havde åbenbart fået fat i noget mel og skulle bage. Men hun havde et problem, fordi hun åbenbart ikke havde sit eget hus i byen, men sad som indsidder hos Rasmus Lollilke og hans kone Birte, som var husfolk dér i byen. Måske var hun ikke engang rigtigt fastboende i Ønslev? Så er det svært at få bagt, et problem som bøndernes koner formodentlig ikke tænkte meget over, de havde jo deres egne ovne. Men Maria var henvist til at låne. Det mest oplagte var naturligtvis at låne Rasmus Lollikes bageovn, men det kunne ikke lade sig gøre, hun fik nej. Og så var det – vistnok – at Maria truede med at stikke hul på Rasmus' bageovn. Marias egen udlægning var, at hun ved juletid havde hørt, at bageovnen var blevet kasseret, hvorpå hun hav-

de sagt, at så var den da heller ikke bedre værd, end at man kunne slå hul på den eller rive den ned. Og i øvrigt var det jo mest for sjov, at hun havde sagt sådan....

Langagtig mælk

Bymændene havde åbenbart en helt anden opfattelse af, hvad humor var. Senere blev der holdt forhør om sagen i sognefogeden Jørgen Bellings gård, og her forklarede husmand Abraham Hansen om Marias udtalelser på en måde, så man ikke er i tvivl om, at han anså det for blodig alvor. Kristi Himmelfartsdag havde Abraham selv været tilstede i Rasmus Lollikes hus, og dér havde han hørt Maria fortælle, at hun samme dag om morgenen havde købt mælk hos gårmand Peder Humle og hans kone. Men mælken var ikke som den burde være. Den havde været "langagtig", hvilket efter Marias mening var tegn på kvægsyge. Nu burde hun jo straks gå hen og anmelde, at der var kvægsyge i Ønslev by. Så havde hun bandet og sagt, at byen heller ikke var bedre værd.

Ingen synd at gøre en ulykke på byen

Det var nok især truslen om at sprede rygtet om kvægsyge, der fik Abraham og byens andre mænd til at reagere. Kvægsyge var en alvorlig affære, der kunne rive både

Løgstikke har fundet udbredt anvendelse i i behandling af kvægets sygdomme. Illustration: Folk og Flora.

hele og halve besætninger bort, og dermed lægge staldene øde. Ifølge forordningen af 30. november 1778, som jo kun var få år gammel på daværende tidspunkt, skulle sognefogederne straks melde det, hvis der var tegn til sygdom, dvs. epidemier, blandt mennesker og dyr. Og netop kvægsyge blev nævnt eksplicit. Det skulle også "straks" meldes, hvis denne sygdom ytrede sig.

Det var altså en alvorlig anklage, og Abraham sørgede for at få bymændene sammenkaldt. Samme aften havde han åbenbart været henne ved Maria, for her var det, at han hørte hende bande Ønslev by og dens beboere langt væk. Angiveligt havde hun udtalt, at *"det var ingen Synd at gøre en Ulykke paa Byen, fordi at de icke*

vilde hielpe et fattig Menniske der icke kunde faae et Brød baget hos dem og det er en skabet Kiæltringe Bye."

Grove beskyldninger

At kalde Ønslev for en "skabet kæltringeby" var grove skældsord. Kæltringer, dvs. omrejsende folk som rakkere og glarmestre, var personer ingen ville slås i hartkorn med. Den slags blev regnet for "uærlige" og skyggen af kriminalitet klistrede til dem. Ikke altid med urette, da mange i denne socialt udstødte gruppe levede fra hånden og i munden, og ofte kunne have svært ved at holde fingrene fra andres ejendele. En sådan beskyldning kunne sagten have været grund nok for de gode bymænd til at fare i flint. I reglen var ordent-

En svagelig kalv køres hjem fra marken.
Illustration: Folk og Flora.

lige folk ret ømme om deres ære, og fx i de ældre tingbøger støder man ret ofte på retssager, der netop handler om æreskrænkelser, hvor to stridende parter har kaldt hinanden for "skælme", "kæltringer" og lignende. Men Maria var ikke færdig med at lade munden løbe, for bagefter truede hun atter med kvægsygen. Hun ville bevise, at kvægsygen var i byen, og at folk havde givet deres køer terpentint. Flere andre havde også hørt disse udtalelser, bl.a. Abraham Hansens kone Birthe Kirstine, Niels Boesen der var mensalbonde i By-skov og Elisabeth Sommerfeldt, som var præstens tjenestepige. Også andre af Ønslev bymænd blev fremkaldt for at give forklaring for retten. Gårdmændne Ole Dreyer, Jens Brøgger, Peder Humle, Rasmus Hiulmand, Johan Hansen, Hans Skiøtte, Hans Mouritsen og Hans Brøgger støttede i et og alt Abrahams oplysninger.

Vidundermidlet løvstikke

De havde været forsamlede på gadestævnen og ved det hus Maria logerede i, fordi præsten, konsistorialråd Humble, havde bedt dem om at være tilstede når hun skul-

le sættes ud. Hvem der havde taget beslutningen om at smide hende ud er lidt uklart, men det virker som om det var præsten selv. I hvertfald var alle mændene mødt op for at overvære "hendes Goedses Udfløtning af Huuset" og for "i Anledning af hendes Trussels Ord at faae hende ud af Byen". Da de havde fået hende ud af huset og ud på gaden, råbte hun, at "De skulle ske en Ulykke for dette Arbeide", men hvem eller hvad hun mente med blev ikke forklaret nærmere. Faktisk skete der en "ulykke" for én af de bymænd, der deltog i udsmidningen, idet den kun 34-årige Ole Dreyer døde blot 2 år senere. Den vrede kvinde hævdede også stadigvæk sit synspunkt omkring kvægsygen, som hun mente var stærkere end forrige år, fordi besæt-

Løvstikke.

ningerne bestod af fremmed kvæg, der ikke kunne tåle græsningen "og enhver raadte for sit: at give det Terpentint eller lovsticke Urt, som staar i Haugerne".

I folkelig veterinærmedicin var løvstikke noget nær et vidundermiddel, som man i hvert fald på Sjælland gav kvæget for mange forskellige dårligdomme. Man brugte såvel rod som blade. Midlet kunne

gives mod appetitløshed, lungesygdomme, mund- og klovsyge, diarré, yverbetændelse samt "svaghed" i almindelighed.

En social mekanisme

Retten spurgte derefter bymændene om de havde set symptomer på sygdommen, men alle svarede "Ney". Hvad skete der så? Pastoratsarkivet indeholder ikke dokumenter, der går tilbage til 1781 hvor begivenhederne fandt sted. Det samme gælder politiprotokollerne. Justitsprotokollerne oplyser heller ikke afgørende nyt om, hvad der foregik i Ønslev i foråret 1781. Bortset fra at pastor Humble var involveret i en meget langstrakt sag om ejerforholdet til en ko.

Hvad der videre skete med Maria er således ikke umiddelbart til at afgøre. Hun findes ikke i folketællingen 1787 for Ønslev, så hun er formodentlig virkelig blevet jaget ud af byen. Den lille sag illustrerer med al tydelighed nogle af de mekanismer, som man ofte forbinder med sager om trolddom. De agerende er personer fra meget forskellige miljøer. På den ene side bymændene og præsten, på den anden side Maria Johansdatter "Bøttø", der tydeligvis er underhunden i episoden. Præst og bymænd kan sætte magt bag deres ord – det

kan Maria ikke, hun kan kun skælde ud og true.

Netop vendingen at "få en ulykke" er en udtalelse, som ses gang på gang i trolddomssager. Selv efter flere år kunne implicerede erindre, at en person for en årrække siden var lovet en ulykke, og når ulykken kom, kunne så (hekse)hammeren risikere at falde. I sagen om Maria Bøttø og hendes trusler nævnes trolddom overhovedet ikke, selvom troen på troldfolk utvivlsomt stadig har været levende. Langt ned i mod vor tid kendes sager om heksemishandling og – rygter. Men den lille sag viser ganske glimrende, hvordan en situation kan starte og eskalere, hvordan den sociale mekanisme udvikler sig. Blot 100 år tidligere kunne det – måske - have endt ganske anderledes for Maria.

Charlotte S. H. Jensen, folkemindeforsker, mag.art. Ansat i Statens Arkiver, webredaktør og redaktør af historiemagasinet SIDEN SAXO. Har bl.a. beskæftiget sig med årsfester og sagntradition, herunder forholdet mellem sagn og virkelighed i overleveringer om kriminelle.

Litteratur bl.a.:

V.J. Brøndegaard: Folk og flora, 1987

Utrykte kilder:

Falsters birk: politidokumenter 1741 – 84

Falsters birk: Justitsprotokol 1779 – 1787

Klokkestolen i Hunseby Kirke

af Peter Bering

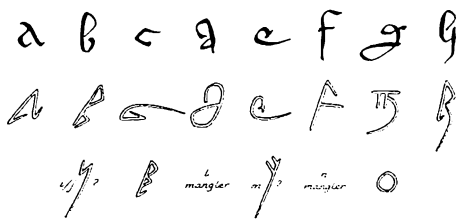
I forbindelse med restaureringer, hvor der bliver "taget hul" på gamle bygninger, gælder det om at have øjnene med sig. Når man ser godt efter, har bygningerne altid noget at fortælle. For en halv snes år siden blev klokkestolen i Hunseby restaureret. Det gav flere nye oplysninger og dateringer af flere af de store middelalderlige bygningsarbejder. Nedenstående artikel, som primært handler om klokkestolen, har i en kortere form været bragt i "En Broget Buket til Erik Hansen".

Hunseby Kirke antages at være blandt de ældste kirker på sydhavsøerne¹. Den romanske kirke er usædvanligt stor og bygget af granitkvadre, i modsætning til de fleste kirker på Lolland og Falster, som er senromanske teglstenskirker. Hunsebys kor og skib dateres til midten af 1100-tallet². Tagværkerne er middelalderlige af svært egetømmer. Tagværket over skibet, som formodes at være ligeså gammelt som murene, er forsynet med tømmermærker af form som middelalderlige bogstaver. Den normale tømmermærkning var med huller, streger eller evt. romertal. Tømreren i Hunseby har nok været af en særlig kali-

ber, siden han kendte de latinske bogstaver. På et af spærene har han lavet et helt lille kunstværk: En tegning af det projekt, han var i gang med at opføre, en kirke med kor, skib og tårn. Det sidste kom han nu ikke til at opleve. I 1100-tallet hang klokkerne i en fritstående, tømret klokkestabel eller i et tømret klokkehus. Det var først i gotisk tid, kirken fik tilføjet et tårn, som siden har båret klokkerne; men i 1992 var det slut med klokkeringning. På grund af klokkestolens skrøbelighed var den lille klokke taget ud af brug i 1991 og sommeren efter turde man heller ikke benytte den store klokke.

Klokkestolen

Kirkens to klokker hænger i "en smuk, dobbelt klokkestol af meget svær eg³." Den østre klokke er fra 1465 og den vestre fra 1571. Om klokkestolens alder anfører kirkeværket intet; men restaureringen gav svaret på stolens alder og mere end det. Før restaureringen blev klokkestolen målt op: Det stod hurtigt klart, at skaderne var for omfattende til at kunne repareres på stedet. Det var nødvendigt at adskille sto-

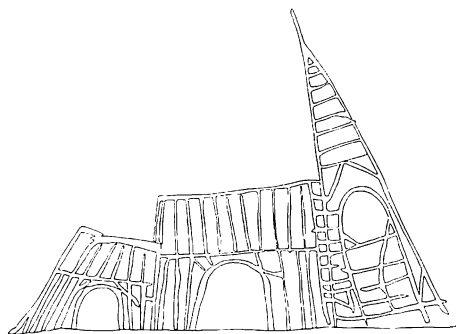

Prøve på tidliggotisk skrift. Tømmermærker fra skibets tagværk, 13 fag i blandet orden.

Hunseby Kirke. Kor og skib fra midten af 1100-tallet. Tårn opført omkring 1450 og Knuthenborgs begravelseskapel fra 1880.

len, hvorfor det besluttedes at udføre reparationerne på tømrermester Lindy Fynholms værksted i Maribo. Klokkestolen blev færdig og genopstillet, så der kunne ringes i julen 1992.

Tømrerens rids af en kirke (Hunseby): 2. spær i syd-siden over skibet.

Klokkestol og bjælkelag er udført af svært egetømmer. Bjælkelaget består af fem bjælker med murremme på nord- og syd-muren. Under bjælkerne ligger tre øst-vestgående dragere, hvoraf den ene i nyere tid er erstattet med fyrretømmer. Over bjælkerne er kæmmet to remme, som styrer klokkestolens tre ens B-bukke. Bukkenes søjler har korte, enkelte skrånstivere til remmene og lange, dobbelte skrånstivere til de tre midterste bjælker. Bukkene er nummereret fra vest, dels med faner og dels med romertal eller streger.

Klokkestokværket er på et senere tidspunkt blevet understøttet af tre nord-sydgående bjælker af fyr. Desuden er der midt under den midterste af disse opstillet en stolpe, som hviler på mellemstokværkets bjælkelag. De mange reparationer vidner

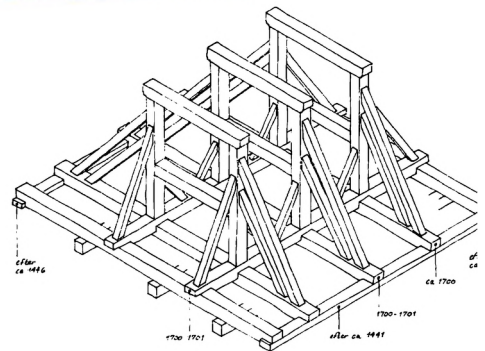
Klokkestolen fra 1701. Den vestlige buk efter restaureringen. Sporene af de fjernede jernbeslag ses tydeligt.

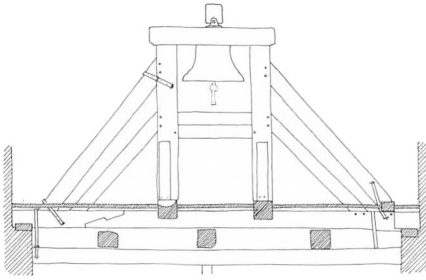
Hunseby Kirkes tårn blev opført omkring 1450.

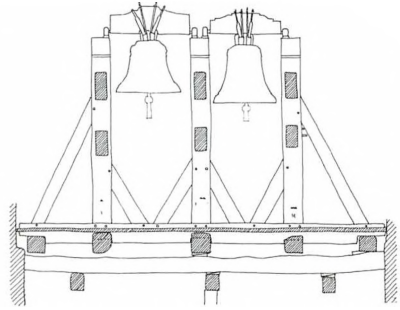
En af de lange skrånstiveres tapforbindelse ved remmen var blevet sikret med cement. En meget uholdbar løsning, fordi remmen fortsat rådner omkring cementfyldingen, som hurtigt bliver en løs protese.

Isometri af klokkestolens tre bukke (nord opad til venstre). Årstallene angiver den dendrokronologiske datering af tømmeret.

Opmåling af klokkestolens sydside. De to yderste bjælker, der er snittet igennem, viste sig at stamme fra den ældre klokkestol.

Opmåling af klokkestolens buk nr. II, opstalt af østtiden. Bukkens lighed med det græske bogstav pi, har givet konstruktionen navn.

om, at nedbrydningen har været i gang i lang tid - antagelig flere hundrede år. Skavankerne fandtes ikke alene på selve klokkestolen men også i de underliggende bjælker. I takt med rådskadernes svækkel-

se af stolpernes og skråstivernes tapforbindelse til remme og bjælker, har man forsynet klokkestolen med jernbeslag for at hindre den i at rokke ved ringningen. Disse beslag var stærkt forrustede. Der var des-

Jern har en stor styrke og var også brugt til sikring ved klokkestolens sammenhæng; men på langt sigt har jern den skavank, at det rustet og derved udvider sig kraftigt. Ved restaurering blev alle jernbeslag fjernet. De oprindelige tømrede samlinger blev atter gjort funktionsduelige.

Igenennem trehundrede år var klokkestolens tømmer blevet beskadiget af råd. Her ses skråstivernes tappe, som ikke længere står i et præcist udstemt taphul, med et stort krater.

uden indlagt en ekstra rem af fyrretømmer mellem bjælkelaget og de nordlige skråstivere.

Der er ikke tvivl om, at det i perioder med utæt tag eller manglende luger i glamhullerne har regnet ind i tårnet og vandet har fundet vej ned i tapsamlingerne i remme og bjælker. Man har blandt andet forsøgt at erstatte tapforbindelserne med skråsømning med håndsmedede søm. Så godt som alle bjælkeender var rådne og bjælkerne havde desuden haft besøg af rådborebiller.

Restaureringen

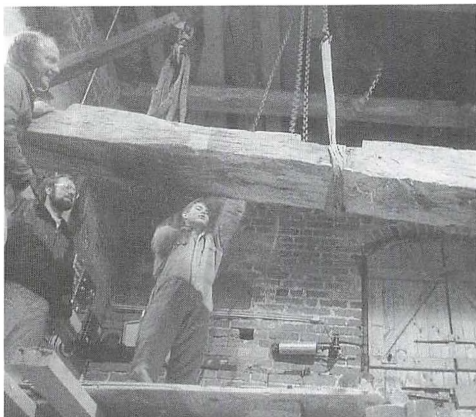
På klokkestolen blev udført omfattende reparationer: Såvel den nordre som den søndre rem blev fornyet. En stor del af skråstiverne blev forsynet med nye ender

eller tappe. De nye ender og tappe blev skåret af de brugbare stumper af det kasse-rede egetømmer. De mange rustne jernbeslag blev ikke genmonteret, idet stolens tømmeramlinger nu er intakte.

Klokkestokværkets bjælkelag havde omfattende råds-kader og flere gamle reparationer, i alt blev fire bjælker og begge murremmene udskiftet. To af de tre dragere og to af bjælkerne i det nedre bjælkelag blev udskiftet.

Undersøgelser og dateringer

I forbindelse med nedtagningen af klokkestolen og optagningen af gulvet på klokkestokværket viste det sig at gavlbjælkerne var genbrugte: I den side af bjælkerne der vendte ind mod muren var udskæringer for seks hageblade til lange skråstivere. Der

Klokkestolen og bjælkelagene blev løftet ud med kran.

blev udtaget prøver af tømmeret til dendrokronologisk datering⁴. Dateringerne falder i to grupper: Det ældste tømmer kom fra træer, som var fældet i midten af 1400-tallet og den anden gruppe var fældet i vinteren 1700-1701. De tre daterede stykker tømmer fra 1700-1701 er den ene klokkestolsrem og to af stolens bjælker. Klokkestolen er hermed dateret: Den må være rejst i 1701, hvor den har erstattet en ældre klokkestol.

Tre tømmerstykker i klokkestokværkets bjælkelag (de to murremme og den østlige gavlbjælke) er dateret til efter ca. 1441-46. Den pågældende bjælke med seks udskæringer for hageblade har, ligesom den vestlige gavlbjælke, tidligere indgået i en tømret konstruktion; som kun kan være den oprindelige klokkestol. Da klokkestolen blev fornyet i 1701 har man genanvendt to af de gamle klokkestolsbjælker som bindbjælker ved gavlene.

Rekonstruktion

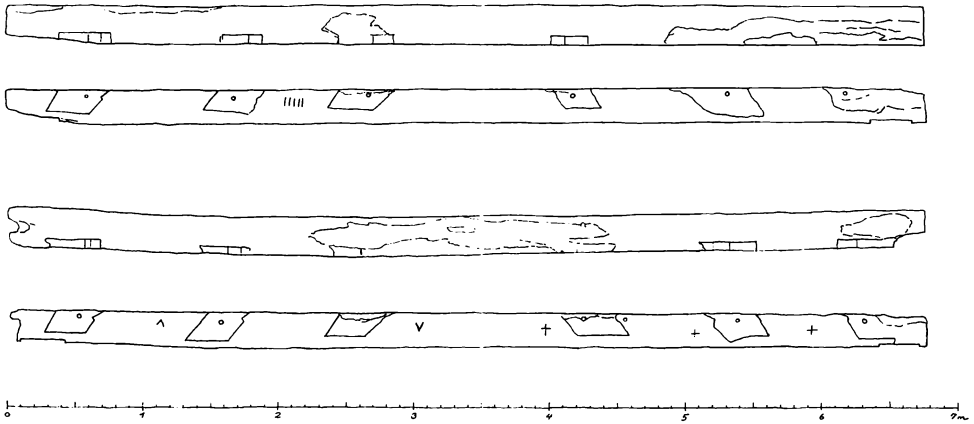
Den middelalderlige klokkestol, hvori de to bjælker oprindeligt har indgået, er rejst omkring 1450. Den har været af en for-

holdsvis almindelig type med tre skråstivere på hver side af stolpen, som kaldes en A-buk. Murremmene har aldrig været flyttet. De daterer dermed ikke alene klokkestolen men tillige det gotiske tårn til midten af 1400-tallet. Da vi skulle sende tømmerstiver til datering, var det oplagt også at skære et par skiver af på to spærsko fra koret, hvoraf den ene blev dateret til efter ca. 1438. Et tidspunkt der passer godt med indbygningen af hvælv i koret.

Konklusioner

Efter de dendrokronologiske dateringer kan vi nu forsyne kirkens middelalderlige bygningshistorie med nogle forholdsvis præcise årstal og vor viden om Hunseby Kirkes historie blev hermed forøget: Fra midten af 1100-tallet til o.1450 stod kirken kun med kor og skib, som så mange andre lollandske kirker. I midten af 1400-tallet

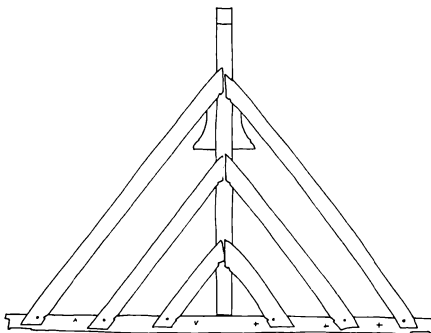

Opmåling af de to gavbjælker fra klokkestokværket, plan og opstalt.

blev der slået hvælv over koret og opført et tårn med to klokker i en stor egetræsklokkestol med A-bukke. Den største klokke, hvis alder vi ikke kender, blev afleveret ved Frederik den 1.s klokkekonskation i 1528; men i 1571 anskaffedes en ny klokke fra Lübeck. I 1700 var klokkestolen i en sådan tilstand at den måtte fornys; men heldigvis genbrugtes noget af det middel-

alderlige tømmer, så vi, mere end et halvt årtusind senere, kan afæske kirken oplysninger om dens tidlige historie.

Peter Bering, født 1953. Arkitekt fra Kunstakademiets Arkitektskole 1979 med speciale i restaurering. Partner i arkitektfirmaet Varmings Tegnestue. Har udført mange restaureringsarbejder på Sydsjælland, Falster og Lolland fra tegnestuen i Kragevig ved Præstø.

Rekonstruktion af den middelalderlige klokkestol, opstalt rejst på bjælke fra o. 1450.

Noter

- ¹ Danmarks Kirker, Maribo Amt, 1951, s.1502.
- ² 750 år i Sankt Mikael's kirke i Toreby, 1995, s.18.
- ³ Danmarks Kirker, Maribo Amt, 1951, s.910.
- ⁴ Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Hunseby Kirke af Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 14 - 1993.

2001 “Alle tiders vand”

- eller det var lige vand på Falsters Minders mølle

Af Liselotte Mygh

År 2001 stod i “vandets” tegn, idet amtets kulturhistoriske museer havde besluttet at lade dette omfattende tema være fællesnævner for årets formidling og aktiviteter under titlen “Alle tiders vand”. Temaet blev behandlet individuelt på museerne, men markedsført regionalt med udgivelse af et omfattende fælles program samt post-

kort med vandmotiver inspireret af de forskellige aktiviteter. Programmet var også tilgængeligt i elektronisk form på Internet. Vandet kom således til at sætte sit præg på museets aktiviteter lige fra den permanente udstilling, særudstillinger, flere guidede ture, til foredragsrækken, der afholdes med Kulturmindeforeningen.

Arkæolog Birgitte Borby Hansen præsenterer arkæologien på Fritidsmessen i Nørre Alslev med Bengt Johansson og Gunver Andersen.

Kulturmindeforeningen og museet satte også “Vandet” på dagsordenen for den årlige udflugt, som fandt sted på Nakskov fjord med besøg på Slotø, Albuen og Enehøje. Motivet her er fra kong Hans skibsværft på Slotø.

Anna-Elisabeth Jensen havde orlov for at varetage det regionale projekt "Venner og fjender omkring Østersøen - De dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder". I tilknytning hertil har museet i samarbejde med Nykøbing F. Katedralskole udtaget fosfatprøver ved Sdr. Alslev Gammelby.

Vand i formidlingen

Den permanente udstilling kunne fra 6. april og året ud under titlen "Vand og mundheld" opleves fra en "vandet" indfaldsvinkel, idet der blev sat fokus på 61 udvalgte genstande, der kunne knyttes sammen med "vandede" mundheld. Her henvises til Anne Elmers særskilte artikel herom.

Særudstillinger

"Det er lige vand på Knudstrup Mølle" Knud Vægters imponerende modelarbejde af en vandmølle malede perfekt igennem

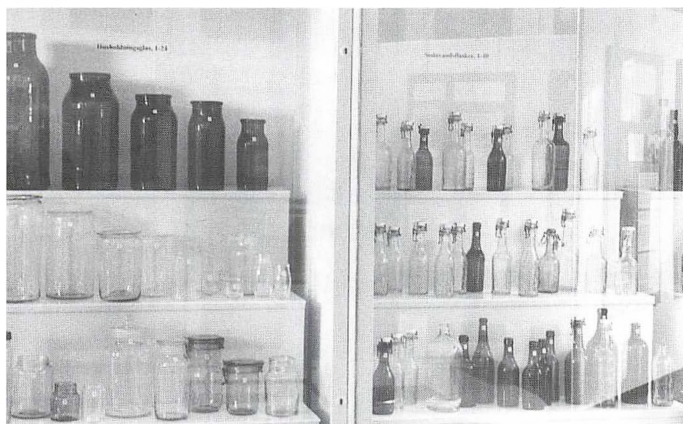

Fra åbningen af særudstillingen "Det vand, der var", der satte fokus på vandforsyningen i Nykøbing og Stubbekøbing før vandværkerne. Birgitte Borby Hansen, der stod for udstillingen, introducerer den her. I baggrunden anes Flaskeudstillingen.

hele vandåret og var genstand for stor beundring.

"Vand på mundblæste flasker og husholdningsglas gennem 200 år" var titlen på den særudstilling, Birger Juul kunne åbne den 8. januar, hvor han præsenterede 266 eksemplarer fra sin private flaskesamling. Ideen her var at vise beholdere, der de sidste par hundrede år har været benyttet til at opbevare vand og væsker. Udstillingen, der var meget velbesøgt og måtte forlænges til 31. oktober, kompletteredes undervejs med, at Juul på udvalgte dage stillede sin ekspertise til rådighed for publikum.

"Det vand, der var - om købstædernes forudms vandforsyning" var særudstillingen, der fra sommerferien og resten af året på grundlag af arkæologiske

Et udsnit af den lokale flaskesamler og ditto ekspert Birger Juuls samling, som var udstillet på Falsters Minder fra januar til oktober.

og historiske kilder præsenterede fakta om vandforsyningen i Nykøbing og Stubbekøbing før vandværkernes indtog. Udstillingens tekster og illustrationer præsenteres i en lettere redigeret version her i årbogen under titlen: De falsterske købstæders vandforsyning i ældre tid.

“Sikken voldsom trængsel... - Jul i købstaden” var årets juleudstilling, der med udgangspunkt i lokale butikkers karakteriske skikke satte fokus på købstadsjul i 1900-tallet. I Gjerdings stue stod juletræet pyntet med den gamle historiske julestads.

Fra “Sikken voldsom trængsel... - Jul i Købstaden” vises her eksempler på gaver, der af kaffefirmaet J.P. Jeppesen udleveredes til kunderne i december måned mod aflevering af indsamlede taloner. I baggrunden Th. Skeel Ankersens stemningsfulde akvarel af Bjerregaards Konditori ved juletid.

I vinterferien blev der skrevet flaskepost, som afsendes med Scandlines til dropning midt i Østersøen. Museumsformidleren Anne Elmer er behjælpelig.

Aktiviteter for børn

Til skoleferierne havde museumsformidleren udtænkt aktiviteter med vand som tema, der også havde tilknytning til muse-

Efterårsferien bød på mange vand-aktiviteter. Her er formidleren i færd med at instruere i bygning af ønskebrønde.

ets varierende udstillinger. Flere aktiviteter blev afviklet i samarbejde med Nykøbing kommunes "Aktiv sommer" og "Aktivt efterår". Således blev der i vinterferien afsendt flaskepost og bygget flaskeskibe. I sommerferien var tilbuddet vandede eventyr og fabler, jagt på "vandvæsener" i museets udstillinger, papirklip og "vandkamp" i haven. Efterårsferien var forbeholdt ønskebrøndbyggeri, og man kunne få fortalt "Sodavandens historie" ved B. Juul.

Birger Juul fortæller sodavandens spændende historie – jo, der blev også fortalt om sodavandsflasken !

Som afslutning på flaskeudstillingen blev der i efterårsferien mulighed for at lære at bygge et flaskeskib under museumsformidlerens kyndige vejledning.

Det kræver koncentration, når Klan-medlemmerne fremstiller gammeldags slik, som på novembermødet der blev afholdt i Nørre Skole skolekøkken.

Lindorme-Klanen

Museets børneklub Lindorme-Klanen har 30 engagerede medlemmer, der til de månedlige aktivitetsdage møder talstærkt op og får gradbøjet historien og kulturhistorien af Anne Elmer og hendes inspirerende stab. Naturligvis har "Vand"-temaet også præget Klanens program:

Februar – Flaskeposter sendt ud fra Frederik den IX's bro.

Marts – På sporet af det ældste Nykøbing Slot og omgivelser.

April – Arkæologirekognoscering af fårefolden på Fuglsang.

Maj – Nykøbings vandforsyning.

September – Herremand, bonde og daglejer. Slottet og det arbejdende folk.

Oktober – Brandmuseet, brandslukning, store brande i Nykøbing.

November – Slik under krigen, da bedstemor var ung.

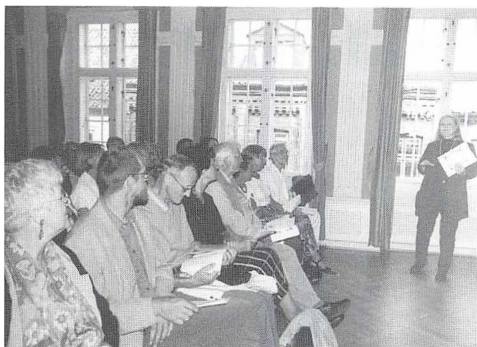
December – Julehistorier – nytårsskikke og løjer – (med mulighed

for at spille Gnavspil, fremstille svensk julepynt og julestads af genbrugsmaterialer).

Klanens medlemmer kommer vidt omkring i tema, tid og rum, og der er rift om medlemskab.

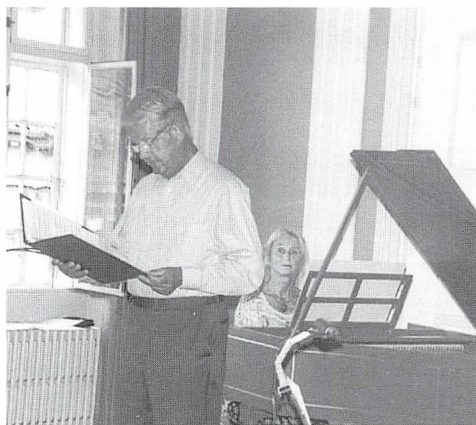
Lindorme-Klanens julemøde var helliget gamle traditioner som spil og fremstilling af julestads.

Fra Kulturhøst-arrangementet, "En aften ved Prins Christians hof", hvor det musikalske indslag med toner fra Nykøbing Slot var henlagt til salen i Hincheldeys palæ (i dag Nykøbing F. Politigård).

På Fritidsmessen i Nørre Alslev blev der på museets stand sat fokus på de netop afsluttede arkæologiske undersøgelser i Ravnse og Bøstrup.

Endvidere har museet deltaget i flere ekstraordinære aktiviteter bl.a. i Nykøbing F. Festuge, samt i Kulturhøst, hvor der blev sat fokus på traditioner, musik og mad ved Prins Christians hof i 1600-tallet på Nykøbing Slot.

Ulla Kappel (cembalo) og Ole Alsøe (baryton) musicerer.

Vender projektet – Museets arkæolog Anne-Elisabeth Jensen på voldstedet "Gammelholm" ved Fuglsang sammen med lektorerne Per Werge og Mikko Østergård fra Nykøbing Katedralskole. Besøget gjaldt metodeudvikling til ekskursionsvejledninger i et undervisningsmateriale under projektet "Venner og fjender".

Foto: Anne-Mette Bach, Nykøbing Katedralskole.

Kilder til visdom, moral og fornuft

Af Anne Elmer

I forbindelse med "Vandåret 2001" arrangerede Museet Falsters Minder en særudstilling over temaet "vandede ordsprog og mundheld", det vil sige ordsprog og mundheld, der tager udgangspunkt i vand. Udstillingen knyttede sig til museets permanente udstillinger.

Efter at have samlet de enkelte ordsprog i grupper, der havde samme tema, udvalgte enkeltgenstande med relation til temaerne i den permanente udstilling, og ordsprogene blev præsenteret for publikum ved siden af genstandene i form af en lille pjece.

Ordsprog og mundheld går langt tilbage i tiden og findes i alle lande. Museet valgte derfor som afgrænsning kun at beskæftige sig med ordsprog, der indgår eller har indgået som et naturligt element i det danske sprog. Den første danske ordsprogssamling er Peder Låles ordsprogssamling fra ca. 1350. Selve Peder Låle kender man intet til med sikkerhed. Hans samling består af ca. 1200 ordsprog, der præsenteres på både dansk og latin. I dag tolkes samlingen som et undervisningsmateriale, hvor de latinske tekstlinier har været anvendt i sprogundervisningen, mens de danske har kunnet anvendes som støtte. De tidligste trykte udgaver, der kendes, er fra 1506, 1508 og 1515. Mange af de ordsprog, der findes i samlingen, kendes stadig i dag af de fleste, enten i

deres oprindelige form, eller som reminiscenser heraf.

Ud over Peder Låles ordsprogssamling findes flere samlinger fra 1500- og 1600-tallet, hvoraf den mest kendte er "Almindelige Danske Ordsprog", som præsten og sprogforskeren Peder Syv udgav i to bind i henholdsvis 1682 og 1688. Peder Syv definerer ordsprog som "de forstandiges fyndige tale", - en definition, der fint beskriver hvad ordsprog står for og hvordan de anvendes:

Ordsprogene beskriver viden opsamlet gennem generationer, som eksempelvis de mange, der har med vejrlig og landbrug at gøre. De rummer også fornuftige anvisninger på, hvordan man omgås hinanden, sikrer sig imod at begå fejltagelser og på god moral. Langt de fleste ordsprog knytter sig ikke til bestemte samfundsgrupper, men er så almene, at de kan bruges af alle. Hvor der tages afsæt i en bestemt livsform, er det som regel livet på landet, hvad der er naturligt, når man husker, at dette var den fremherskende livsform frem til det 20. århundrede. Det samfund, der beskrives gennem ordsprogene, er et statisk samfund. Der er herremænd og bønder, rige og fattige, voksne og børn, mænd og kvinder, men ingen revolutioner.

Mange ordsprog er både barske og bramfrie i deres udtryk, og den gruppe, det går hårdest ud over er kvinderne, hvor-

imod mændene oftest optræder i positiv omtale. Dette kunne tyde på, at mange af ordsprogene er opstået i mændenes verden. I det følgende inviteres læseren på en lille rundtur i udvalgte temaer af særudstillingen ”Gå vandvejen på museet”:

*En lille rebus, - løsningen må selvfølgelig være ”at vande høns”. Det gælder for dette, som for mange af de andre gamle ordsprog, der stadig er i brug i dag, at de fleste af os bedre kender den overførte betydning, som i dette tilfælde at græde, end den konkrete praktiske verden, som ordsprogene er opstået i. Hvor mange har i dag prøvet at vande hønsene?
Museet Falsters Minder.*

Om følelser:

Bonden får ej hønsekød, uden de drukne først.

Hidsig gråd tørkes snart.

For megen latter ender med gråd.

”Jeg er lige glad,” sagde drengen, han gik og græd.

Suk gaar til himlen, om end taarene falde paa jorden.

Der er to slags graad i kvindeøjne.

Naar hjertet græder er taarene ægte.

Gammel graad skal ej vækkes ved ny graad.

Hidsig graad tørkes snart.

Arvings graad er halv latter.

Kærlighed er som mimmerdug (sommerdug), den falder så snart på en hybentom, som på en rosenblommer.

Kærlighed og kildevand holder ikke længe stand.

Unge enker er som grønt træ, det brænder i den ene ende, medens vandet drypper af den anden.

Blodet er aldrig så tyndt, det er dog tykkere end vand.

Slaa koldt vand i blodet.

Hoo fondhen hawer tijl skænckeræ han faar brwdnæ kar.

(Hvem der har fanden til skænker, han får brudne (ituslåede) drikkekar).

Kellidhe gaanghen kanne kommer offthe brødhen hiem.

(Kildegangen kande kommer ofte sønderbrudt hjem - ”Krukken går så længe til vands, at den kommer hankeløs hjem”).

I dag løber badevandet direkte fra bruseren ud gennem afløbet. Faren for at smide barnet ud med badevandet er derfor meget lille i dag.

Museet Falsters Minder.

Om renlighed:

Vask og sladder formerer sig altid.
Der er ingen fare ved den plet, den kan to
(vaske) af.

Kraaghen ær eij tijlhwidher at hwn tijt
twor seg.

(Kragen bliver ikke hvidere, fordi den tit
vasker sig).

Sved efter bad og angergråd efter syndefald er sundt.

Bedst at bade i gamle kar, thi da stikker
man ej splinter i rumpen.

Der er mennesker, der tror, de kan vaske
sig rene i andres rendestene.

Renlighed det er den bedste pynt.

Det er ingen sag med det snavs, man kan
feje sig fra og vaske af sig.

”Renlighed er en god ting,” sagde manden,
”det lader jeg min kone om”.

Man skal ikke hælde barnet ud med badevandet.

Kast ikke barnet ud med vandet.

Et skident vand kan og (også) slukke en
brand.

Man scal eik slaa thet skidnæ watn wd fore
æn man faar thet reenæ indh.

(Man skal ej slå det skidne (urene) vand
ud, førend man får det rene ind).

Toffwet barn ær maadh i waanæ.

(Vasket barn har mad i vente).

Meth lidhet watn maa reen man segh thoo.

(Med lidet vand kan ren mand vaske sig).

Haand scal andhen two eller baade vreenæ
wæræ.

(Den ene hånd skal vaske den anden, ellers
vil begge (vedblive at) være urene).

En skal tage den frie hånd og vaske den
anden med.

Om havet:

Eee kommer watn som wæreth haffwer.

(Vandet kommer altid derhen, hvor det har
været (før) (= i havet)).

Stwndom faller oc stwndom flødhder.

(Stundom er der ebbe og stundom flod).

Sejllads er i ordsprogene ofte brugt som symbol på livets små og større tildragelser; - på skæbnen. Hasesøløgen fra 1400-tallet på Museet Falsters Minder

Naar stooræ skjib ligghe paa landhe tha
gaa smaa tijl strandhe.

(Når store skibe ligger på land, så går små
(skibe) til strand. (= tages små skibe i
brug)).

Man skal ikke dømmе skibet, før det har
prøvet søen.

Then wey ær ondh at widhe som skibed
gaar i haffweth.

(Den vej er vanskelig at vide, som skibet
tager i havet).

Alt vand vil til strand og pengene til den
rige mand.

Har man engang smagt saltvand, bliver
man ved med at være tørstig.

Then wey ær ondh at widhe som skibed
gaar i haffweth.

(Den vej er vanskelig at vide, som skibet
tager i havet).

Thet dwær ej at seyglæ i vgiort wædher
(Det duer ikke at sejle i usikkert vejr (eller:
under uheldige forhold)).

I stille vejr er alle gode sømænd.

Skibet går ej altid som skipperen vil, eller
hestene som kusken vil.

Man må lade folk sejle i deres egen sø.

Hvo der sejler paa vandet har ikke vejret i
sin Haand.

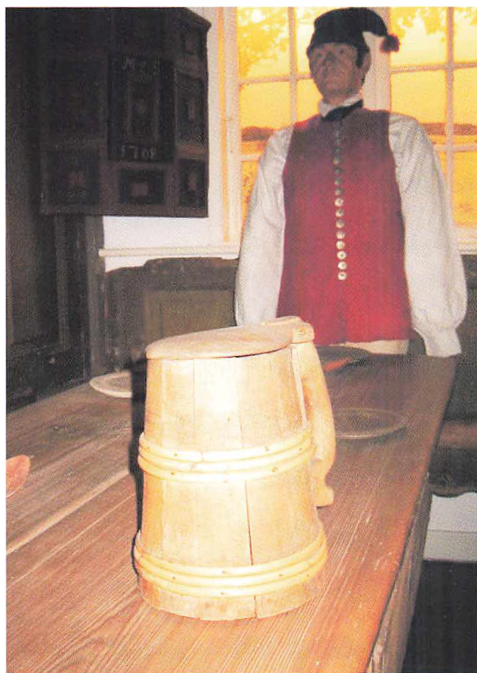
Til vands har man ikke vinden i svøben.

Raab ej vundet, før du er over Sundet.

Der er sø og salt vand imellem dem (lange
udsigter).

Then brydher skjib ther skjib haffwer.

(Den forliser skib, som skib har (= kun
den, der ejer en ting, lider tab ved dens
ødelæggelse)).

*Helt naturligt beskæftiger en stor del af ordsprogene
sig med det at drikke, og da det tidligere ikke var
vand, men øl, der var den daglige drikkevarer for
alle, fylder øllets gode og dårlige sider meget. Det
fælles ølkrus, ca. 1850, Museet Falsters Minder.*

Hvo der kommer paa søen skal enten sejle
eller synke.

Det vand inden i skibet tynger, det udenfor
letter.

Søen tærer, sagde skomageren, han trådte
over rendestenen og drak en snaps.

Om at drikke:

Bædre ær tynt øøl en tomt kar.

(Bedre er tyndt øl end tomt kar).

Drick saa black som brwn saa barme som
klart øøl.

(Drik såvel det grumsede (blakkede) som
det brune (øl). Såvel bærmæ som klart øl).

De små kommer bagefter ligesom det tyn-
de øl.

Drik vand, så beholder du din forstand.

Han wækker ijss som tørsther.

(Han vækker (opbryder) is, som tørster).

Når madmoder ej udbløder silden med
vand, bløder folkene den siden med øl.

Enten skal man drikke eller gå af kroen,
enten skal man tærse eller gå af loen.

Du kan lige så godt drikke nu som siden,
for du skal drikke lige mange tønner i dit
liv alligevel.

Thet ær søth at dricke oc swrdh at betake.

(Det er sødt at drikke og surt at betale).

Man får drikke det søde med det sure.

Flasken er en god tjener, men en skidt hus-
bond.

At drikke en dram det er ingen skam, at
drikke en pæl det er fæl, at drikke en pot
det er spot, at drikke en tønne det er synd.

Af den sidste snaps kommer den første
ørefigen.

Vanen er det halve liv og en god snaps det
andet halve.

Der drikkes mere for lyst end for tørst.

Efter regn gror græs, efter vin vokser vaas.

Øøll gørør sthoræ ordh.

(Øl fremkalder store ord).

Aff then sijsthe bøghere kommer gernæ
then førsthe pwstth.

(Af det sidste bæger kommer gerne den første lussing (= drik avler slagsmål)).

Thet sijsthe begheræ faar then førsth kijndhest.

(Det sidste bæger (= den der bliver længst ved med at drikke) får den første kindhest) Naar øllæt gaar indh thaa gaar widher vdh. (Når øllet går ind, så går viddet (forstanden) ud).

Hoo som tagher weedh bægher han tagher wedh gældh.

(Hvem der tager bæger (= slår sig til drik), tager gæld).

Ther qwæller eij som qwinner dricke.

(Det bliver ej aften, hvor kvinder drikker).

”Uden mand og drikke, duer helten ikke”, så derfor er det også muligt at finde vand i ordsprog, der fortæller om maden. Ildsted, ca. 1850. Museet Falsters Minder.

Om mad:

Thet fedhe wil gernæ oppæ være.

(Det fede vil altid flyde oven på, - den velhavende klarer sig altid, “flyder altid ovenpå”).

Skidt, det svømmer altid ovenpå.

Hvad der en gang har været ovenpå, synker ikke så let til bunds.

Magten flyder altid ovenpå, ligesom en prop på et gadekær.

Medens gryden syder og kanden gaar om, har man nok af venner.

At gijffwe madh for vdhen drijcke ær lidhen tack vært.

(At give mad uden drikke er liden tak værd).

Man spytter ofte i kålen og æder den selv ud.

Hoo som wel ædher han scal wel drijcke (Hvem der æder vel, han skal drikke vel).

Naar armen krøgher thaa gaber mwndhen.

(Når armen bøjer sig (= for at føre mad eller drikke til munden), så gaber munden).

Om vejret:

Hvad der klines på, det regner af (hvad der ikke er lært til gavns).

Driver dug, falder regn.

Naar det regner paa præsten, drypper det paa degnen.

Borte er den sne, der faldt i fjor.

Hvor er den sne, som faldt i fjor?

Morgenrøde - aftenbløde.

Naar solen gaar ned i en sæk staar den op i en bæk.

Efter byger kommer sol.

Springer eg før ask, går sommer i vask.

Springer ask før eg, bliver sommeren hed.

Når himlen strimer fra sønder til nør, skal bonden ta’ rugen, mens den er tør! Men

når den strimer fra vester til øster, kan han la’ den stå, så længe han lyster.

Thet wordher eij alt til regen ther molnær.

(Ikke alle skyer, der trækker op, bliver til regn).

Offthe kommer regen effther soolskijn oc skyn effther mwln clart wedher.

(Ofte kommer regn efter soolskin, og (ofte) skinner klart vejr efter overskyet himmel).

Sammen ligghe wædher oc vwædher.

(Godt vejr og uvejr følges ad (= følger ofte efter hinanden)).

Der regner ikke guld og perler ned.

Skal det regne på mig, da skal det regne på hannem.

Nælden vokser og (også) af regn og solskin.

Regner det ej her, så regner det andetsteds.

Den ene torden fordriver den anden.

Søndenvejr og kællingevrede giver vand.

Det er med løgn som med en snebold, jo længere den triller jo større bliver den.

Ja, hvor er sneen fra i fjor?

Unge piger og aprilsvejr ligner hinanden, de er begge ustadige.

Støvregn, kys i smug og klatgæld, det går altid for vidt.

Det slår ikke altid ned, når det tordner.

Frostvejr lig og uret får altid skiden ende.

Skre (sleske) kvindfolk og roregn (støvregn) skal en tage sig i agt for.

Det bliver gerne regnvejr, når fattigmand skal skære tørv.

Det forsvandt som dug for solen.

Rugen kan ikke fryse ihjel, men vel drukne.

En vaad udsæd giver en ond høst.

Der gror mere græs efter en solstraale, end efter ti hagelbyer.

Solskjæppen er bedre end vandskjæppen.

Naar Gud giver tørke, kan bonden ej ørke.

Den som frygter for hver sky, kommer sent til sin høst.

Mathies (24. Februar) bryder is, er der ingen, saa lægger han den.

Efter Mathies gaar ingen ræv paa is.

Sct. Peder har kastet en varm sten i vandet. (Isen smelter nedenfra).

Marts maanedes sne er saa god som halv gjødning.

"Det er et dårligt bytte at komme af regnen i tagdryppet", derfor var det også et fremskridt, da de fleste huse fik tagrender. Men i overført forstand kendes meningen med dette ordsprog i dag nok mere i denne form: "At komme fra asken i ilden".

Tagrende med dråbe, Museet Falsters Minder

Tør marts, vaad april og kold maj fylder bondens lade.

Aprilregn gi'er sæden grøde, regn i maj gi'er hesteføde.

Aprils væde er bondens glæde.

Kommer Valborgs Dag (1. maj) med regn, da forslaar ingen væde det aar.

En kold maj giver et varmt loguly.

Faar man ikke boelsmisse (17. juni) væde, da faar man smaa neg.

Naar det regner meget i januar bliver vinstokken fattig og marken bar.

I februar vil man helst se hæftig blæst og megen sne.

For april er det et herligt tegn, naar det gi'er varme og megen regn.

I juni varme og regn dertil, saaledes landmanden det have vil.

Det bliver ej alt til regn som mulmer.
En liden regn hæmmer tit en stærk blæst.
Det er gammel mands tale: der er regn i
rims hæle.
Efter regn kommer solskin.
Rim i dale har tøj i hale
Naar det regner i solskin farer en skrædder
til himmels og en skomager til helvede.
Er du vred, saa er gaden bred, stenen haard
at bide i og rendestenen blød at ligge i.
Efter tørke kommer væde, efter sorg kom-
mer glæde.

Litteratur:

Peder Låles Gammeldanske ordsprog, med side-
løbende oversættelse til nydansk. Aage Hansen, Pri-
vattryk 1966.

Ordsprog i Danmark. Iver Kjær og Bengt Holbæk.
Jørgen Paludans Forlag. Tryk: Viborg Folkeblad.

3400 Ordsprog. Talemaader og Skjæmtesprog. Fra
Vuggen til Graven. Samlede og ordnede af Emil
Thomsen. V. Pios Boghandel – Povl Branner. Køben-
havn 1919.

De falsterske købstæders vandforsyning i ældre tid

Af Birgitte Borby Hansen, Verner Grendel og Anne Elmer

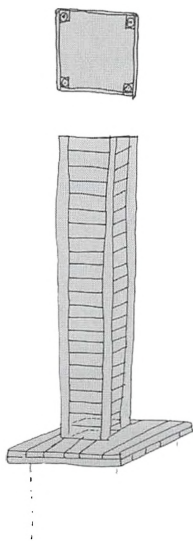
Denne artikel er en lettere redigeret version af basisteksten til udstillingen "Det vand, der var - om købstædernes fordums vandforsyning", som var en af de udstillinger, Museet Falsters Minder viste, i anledning af det regionale museums vandår i 2001, "Alle tiders vand". Udstillingen byggede dels på museets arkæologiske materiale, dels på trykte kilder. Researcharbejdet blev forestået af museumsassistent Verner Grendel og arkæolog Birgitte Borby Hansen, og sidstnævnte virkeliggjorde udstillingen.

Nykøbings vandforsyning

Nykøbing Gråbrødre Kloster

I 1960 udgravede man det område ved Klosterkirken i Nykøbing, hvor der i middelalderen har ligget et munkelov. Her fandt

man to brønde, hvor munkene har hentet deres vand. Den ene havde en plankebygget, firkantet brøndkasse, og lige uden for den nordligste mur lå den anden brønd med en brøndkasse af

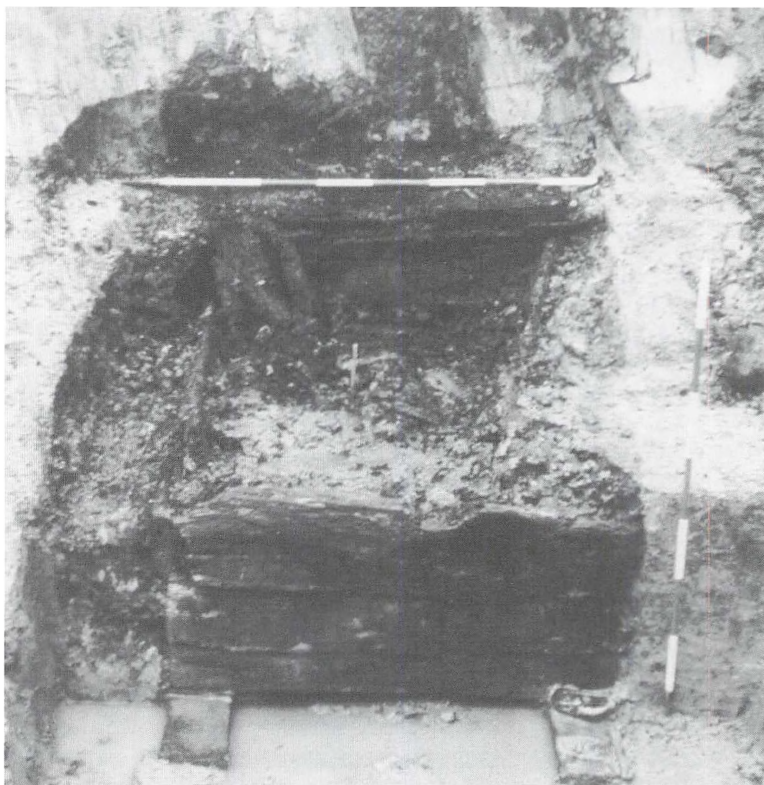
Plankebygget firkantede brøndkasser i Brogade.

Foto: Museet Falsters Minder.

kampesten. Foroven var brønden 2,5 meter i diameter, 2 meter dyb og i bunden 1 meter i diameter. I brønden fandt man blandt andet tilskårne læderrester, skosåler, et stykke af et seletøj og et lille træfad. Helt nede på bunden fandt man en kande af sortbrændt keramik. Enkelte andre potteskår blev fundet på brøndens bund, der bestod af sand. Ved brønden har stået en slæenbusk, for der lå slæenkviste i hele brøndens dybde. Kun få af brøndens randsten var faldet sammen efter at brønden var fyldt op på et tidspunkt i middelalderen.

Træbygget brønd fra 1300-tallet ved Brogade i Nykøbing

Da man i 1988 skulle grave ud til en kælder på hjørnet af Brogade og Frisegade i Nykøbing, var der en opmærksom maskinfører, der pludselig opdagede en ramme af træ i jorden. Han stoppede maskinen, og Museet Falsters Minder blev tilkaldt. Rammen, der lå ca. 3,5 meter under gaden, var ca. 80 cm høj, og det var resterne af en brøndkasse bygget af egetræ. Brøndkassen var firkantet, målte ca. 1 x 1 m og har op-

*Brønden fra 1300-tallet
på hjørnet af Brogade
og Frisegade.
Museet Falsters Min-
der.*

rindeligt nået helt op til gaden. Da man for ca. 700 år siden gravede brønden, startede man med at grave et stort kvadratisk hul på ca. 3 m. Inden i dette hul fortsatte man så med at grave endnu et hul, der var et par meter dybere. Nu satte man så en tyk brøndkasse af vandrette egetræsplanker. I hvert hjørne satte man lodrette stolper, hvor de vandrette planker blev sat fast, så brønden ikke faldt sammen. Det har været nogle meget dygtige håndværkere, der har lavet brønden, for selv efter 700 år var stolper og planker stadig fuldstændig i vatter (lige). I brønden fandt man skår af lerkar, dyreknogler, dele af lædersko, rebstumper, et halvt bæltespænde, en hestesko og flere andre ting.

Brønd fra 12-1300-tallet ved Landmandsbanken (i dag Danske Bank), Langgade, Nykøbing

Denne brønd blev fundet sammen med mindst 15 andre brønde fra middelalderen, da man gravede grunden ud til det hus, hvor Danske Bank ligger i dag. Brøndkassen var lavet af 3 tøndes, der var stablet oven på hinanden i brøndens hul. For at de ikke skulle vælte fra hinanden, havde man udvendigt lagt ler omkring tønderne, og indvendigt havde man sat små træstave på ca. 25 cm fra den ene tønne til den anden. Tønderne målte mellem 40 og 52 cm i diameter og var mellem 78 og 96 cm i højden. Hver tønne blev holdt sammen af 3 bånd af hasselgrene i hver ende. I bunden af

Vilhelm Paamejer ved udgravningen af brønden, der havde en brøndkasse lavet af gamle tøndes.

På billedet ser man de to lerkander, der blev fundet i bunden af brønden. De er enten tabt i brønden eller smidt ud engang i middelalderen.

Foto: Lolland-Falsters Venstreblade.

brønden var der lagt sten. I den øverste tønde lå mange "fæpander" - slagteaffald af kvæghoveder - og en lædersko. I de nederste 25 - 35 cm af brønden lå et hundehoved, en gedebukkeskal, to katteskeletter og allernederst to lerkander. Det var Vilhelm Paamejer, Museet Falsters Minder,

der stod for udgravningen af brønden, der var et meget besværligt arbejde. Udgravningen skred flere gange sammen for ham, og han måtte igen og igen grave jord op af hullet. Denne lille bemærkning, han har noteret i sin dagbog, fortæller, hvor besværligt det var: "*Under det anstrengende*

arbejde revnede mine bukser fra for til bag.”

Brønden som skraldespand

Når en brønd blev gammel og så forfalden, at det ikke kunne betale sig at reparere den, måtte man i gang med at grave en ny. Det samme skete, hvis vandet blev forurennet, eller hvis der pludselig ikke kom mere vand i brønden. Den gamle brønd kunne så bruges som skraldespand. Derfor finder man tit en masse ting i de brønde, som udgraves i dag. Skår fra potter og kander, udslidte sko, rester fra håndværk og knogler fra slagteaffald. Brøndene blev også brugt til at tømme de spande eller potter, man brugte som wc. Derfor finder man også tit resterne af menneskeafføring i de gamle brønde. Endelig kunne det jo også ske, at nogen tabte noget i brønden, eller at man brugte brønden som gemmested for de værdifulde ting, man ejede, hvis der var krig og ufred.

Krag-snapps Hus, Langgade - en brønd fra ca. 1250

Da man i 1985 skulle istandsætte Krag-snapps Hus, nabo til Czarens Hus i Langgade 2, fandt man i de underliggende jordlag rester af flere gamle huse. Krag-snapps Hus er fra første halvdel af 1600-tallet. Det første lag, man stødte på, var resterne af et gammelt bindingsværkshus fra midten af 1300-tallet. Under dette hus fandt man resterne af endnu et bindingsværkshus. Dette hus havde haft en kælder bygget af træ. I bunden af kælderen fandt man en nedgravning med en dybde på ca. 1,2 meter. Det kunne være den nederste del af en brønd, der var blevet ødelagt, da man lavede kælderen. I jorden i resterne af den gamle brønd fandt arkæologerne enkelte små genstande af træ, blandt andet stave fra stavbægre. Stavbægre er små drikkekar, lavet af træstave, der sættes på samme måde

som en trætønde. Stavene var lavet af nåletræ. Man fandt også et stykke af en lille skål udskåret i træ.

Nykøbings vandforsyning ca. 1500-1900

Siden middelalderen har borgerne i Nykøbing Falster hentet deres vand fra brønde rundt om i byen. Brøndene har ligget tæt ved, hvor vandet skulle bruges, - værksteder, stalde og boliger, og skulle bruges til husholdning, vask, husdyr, ølbrygning, brandslukning og meget mere. Mængden af vand og kvaliteten af vandet kunne være meget forskellig. Og det var et stort problem, at det vand, der løb i brønden oppe fra gader og gårdspladser, når det regnede, forurenede vandet. Det samme gjorde husdyrajle og afløb fra forskellige værksteder. I slutningen af 1600-tallet indførte Dronning Sophie den første egentligt organiserede vandforsyning på Nykøbing Slot. Fra Slotssøen blev der ført vandledninger af udhulede træstammer ind til slottet. Men vandet fra Slotssøen var også tit forurennet, så i 1600-tallet gik man over til at hente vandet fra kilder ved Christiansminde, nord for byen. Vandet blev pumpet op fra vandledningen med vandposte placeret forskellige steder på Slottet. Snart efter fik byens borgere også mulighed for at få ført kildevand til deres boliger, - i begyndelsen var det dog kun 32 husejere, der fik "indlagt" frisk kildevand. De fleste måtte stadig nøjes med det mere snavsede vand fra brøndene.

I løbet af 16-1700 tallet udbyggedes vandledningerne, og de blev passet og holdt ved lige af et rendelaug, - en gruppe af byens borgere, der havde til opgave at sørge for, at vandledningerne var i orden. Rendemesteren var leder af rendelaugene. Vandforsyningen tilhørte Slottet, men i slutningen af 1700-tallet, efter at slottet blev revet ned i 1767, skænkede Christian

7. hele vandforsyningsanlægget til Nykøbing by. Da var anlægget så forfaldent, at det ofte hændte, at der ikke var vand i dele af ledningsnettet, som var dyrt at vedligeholde. Til sidst var det kun den sydlige del af byen, der havde mulighed for at bruge vandledningerne indtil midten af 1800-tallet, hvorefter der kun var mulighed for at hente vand fra brøndene.

I 1853 udbrød der en alvorlig koleraepidemi i Nykøbing. Smitten blev blandt andet spredt gennem det forurenede vand fra brøndene. Dette satte diskussionen i gang om en moderne vandforsyning, men først i 1890 fik Nykøbing sit første vandværk med rensed grundvand og som følge heraf det første vandtårn (i Klosterstræde).

De offentlige og private brønde og pumper i Nykøbing

Fra jordfundene ved vi, at der fandtes mange brønde i Nykøbing i middelalderen. Disse brønde lå nær ved boligerne eller værkstederne. Brøndene kunne som anført være bygget af forskellige brøndkasser af enten træ eller kampesten. Over disse brønde var bygget en brøndkarm med en form for hejseværk, enten blot et reb, en vippestang, en vinde eller lignende, men desværre er der ikke fundet spor af disse. De er sikkert blevet fjernet og genbrugt, når brønden blev fyldt op eller ikke længere var tjenlig. Brøndene var nok private, men de har sikkert tit været fælles for flere familier, som vi kender det fra tiden efter middelalderen.

I 1671 fortælles det, at vandledningen med kildevand fra Christiansminde gav vand til en post på Torvet samt til en post ved Trollestræde. De to vandposte skulle holdes i stand af byen selv og har således som offentlige byposte kunne benyttes af alle.

På Nykøbing Slot var der også flere brønde til forsyning af Slottets store hus-

holdning, hvor de nævnes i de skriftlige kilder fra 1600-tallet. Her fortælles det, at brøndkasserne kunne være bygget af kampesten. Omkring 1720 fortæller de skriftlige kilder om brønde på Slottets grund, der fungerede som en slags drænbrønde, som skulle lede vandet væk fra grunden, så den ikke var sumpet, og Slottet således ikke skulle tage skade af det meget vand i jorden. Disse drænbrønde var dækket med planker.

I løbet af 1800-tallet nævner kilderne flere gange byens offentlige og private brønde. Det kan nu også konstateres, hvordan de så ud på de mange malerier, tegninger og fotografier, der er bevaret fra den tid. Et maleri fra ca. 1840 viser en vandpumpe af træ på den sydlige del af Torvet, kirketårnet anes i baggrunden. Pumpen og brønden kan have eksisteret samtidig med en anden brønd i torvets nordlige del, som vi kender fra flere senere fotos og kilder. Skriftlige kilder nævner netop to brønde på Torvet i 1858. I 1845 omtales det, at der fandtes tre offentlige vandposte i byen: på Torvet, Lille Torv samt ved Trollestræde. I 1853 anføres det, at det var de forurenede private brønde i den nordlige del af byen, hvor vandets kvalitet var værst, og at det var grunden til, at der var flest mennesker i denne del af byen, der blev syge af kolera ved epidemien samme år. I 1857 oplyses det, at brønden i Frisegade ved Trollestræde er udstyret med en vippe. Den type brønd kan man se i dag ved den genopbyggede brønd i Kraghave.

I 1864 var der hele 7 offentlige brønde i Nykøbing. Der fremkom tit ønsker om nye brønde. Foruden var der også private brønde, som ofte var fælles for flere familier. Der kunne være servitutter, - regler, på grunde, hvor der var brønde. Disse gav naboejerne lov til at hente vand fra brønden.

Byen kunne også overtage en privat brønd, som det skete med en brønd i Lille Kirkestræde i 1872. Det fortælles videre, at hver ejendom kunne have sin brønd med pumpe i gården, og på de offentlige brønde stod pumpeværkerne på Torvet eller midt i gadekrydsene. Her foregik en stor del af det fælles liv i byen. Man mødtes ved vandposten og udvekslede nyheder. Ofte måtte man være tidligt på færde, klokken 3 eller 4 om morgenen, for at få del i vandet. Især om sommeren kunne brøndene tørre ud.

Vippebrønd i Kraghave ca. 1900. Billedet viser en vippebrønd på Gåbensevej 75 i Kraghave. En spand for enden af den lodrette stang føres ned i brønden, og den fulde spand vippes op ved hjælp af vippestangens kontravægt. Brønden blev sandsynligvis anlagt for flere hundrede år siden. I 1989, hvor brønden var kastet til, - fyldt op med jord, satte Museet Falsters Minder i samarbejde med Kraghave Beboerforening og Nykøbing kommune selve brøndkassen og vippe-tøjet i stand. Den kan altså ses på stedet den dag i dag som et eksempel på en historisk brøndtype. Museet Falsters Minder.

Vandet blev pumpet op i spande og lignende og blev båret væk på åg over skuldrene. Tit måtte børnene hente vandet, og det kunne være hårdt for dem at trække den tunge pumpestang.

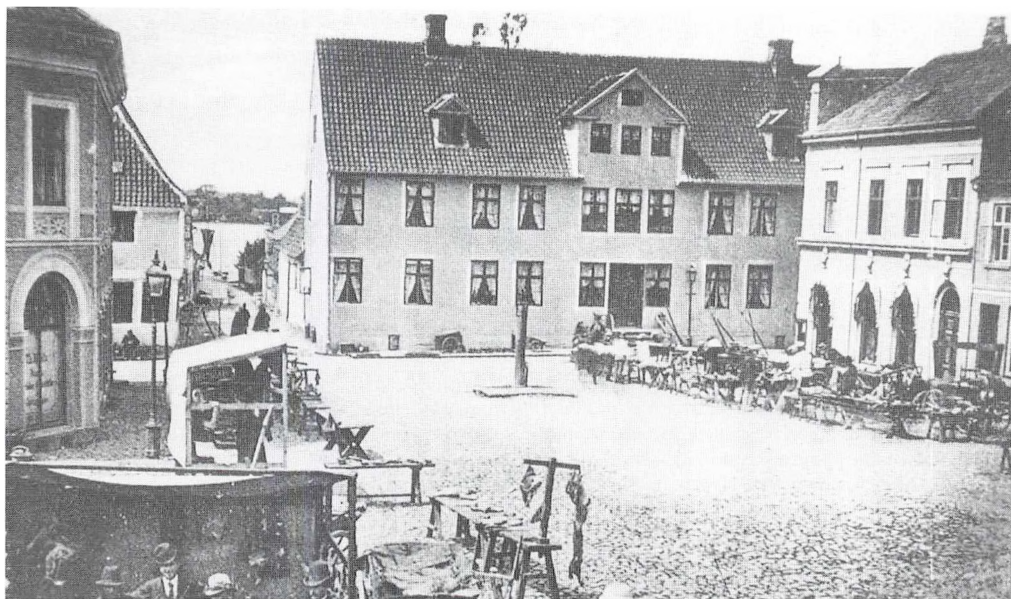
Pumperne var indtil slutningen af 1800-tallet af træ, med en pumpestang af smedjern. Billeder viser, at træpumpen på den nordlige del af Torvet havde to tude, en nederst til spande og en øverst, så man kunne fylde direkte i vogne. Pumpen blev ca. 1895 udskiftet med en støbejernspumpe, der, efter den blev taget ud af drift, blev opstillet i Museet Falsters Minders gårdhave.

Kilder til Nykøbings vandforsyning

1526: I inventarielisten fra Nykøbing Slot nævnes forskellige øser, kar, spande og tønder, som brugtes som beholdere til vand og øl.

1531: I Slottets inventarliste nævnes tre vievandskar til opbevaring af det hellige vand i Slotskirken.

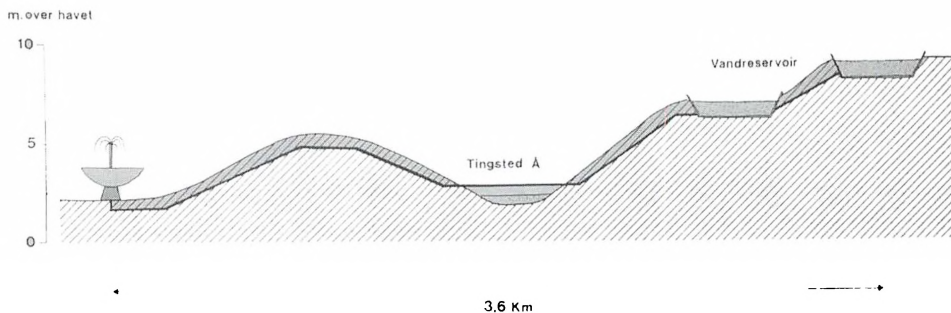
Postkort med foto af den nordlige del af Torvet i Nykøbing ca. 1880. Den offentlige pumpe af træ med smedejerns pumpestang, brøndhullet er dækket af planker. Bag pumpen ses den gamle amtmændgård. Til venstre for amtmændgården anes hjørnet af Czarens Hus. Det er torvedag, bemærk i forgrunden slagterens ophængte kødstykker. Torvet var gennem århundreder markedsplads for slagteres, fiskeres og bøndernes produkter. Museet Falsters Minder.

1582: I Slottets regnskab kan man læse, at man byggede et nyt stort bryghus på 32 fag med murstensgulve og bryggerkedel med indlagt vand fra brønden og afløb. Der skulle mange håndværkere til at bygge bryghuset, både brolæggere, savskærere og tømmerkarle. Haslinger, folk fra Hasselø, blev kaldt ind for at hjælpe med at transportere tømmeret. Også i Slottets haver var der travlhed: *“Tolv haslinger [plantede] humlespirer”* til ølbrygning, *“23 personer vandede kål i 2 dage”*, *“30 haslinger plukede humle i 4 dage”*.

1598: Der var efterhånden så mange ansatte på Slottet, at man i 1598 ikke havde vand nok i brøndene på Slottet. Derfor gav Dronning Sophie ordre til, at man skulle etablere en vandforsyning fra Slotsøen.

Der blev lagt trævandrør og rejst pumper i blandt andet køkkenet, bryggerset og slagtehuset. Vandrørerne blev fremstillet af udboede egetræer fra Ålholm. Vandet kom fra Tingsted Å, gik gennem den stillestående Slotsø, Ferske Sø, og videre ned gennem Slottets voldgrav, der også fungerede som kloak for Slottets spildevand og lokummer!

1608: Bønderne klagede over den besværlige hoveritjeneste med dagligt at køre vand til Slottets køkken og bryghus. De tilbød i stedet at grave en brønd på Slotspladsen. Enkedronning Sophie tillod dette - mod at bønderne selv betalte udgifterne! Brønden skulle endvidere ligge godt i forhold til køkken og bryghus og bygges *“...godt og ordentligt af lutter Kampesten”*.

Vandforsyningen til Nykøbing i 16-1800-tallet. Tegning der viser, hvordan vandet blev ført fra de to kilder ved Christiansminde gennem en rørledning ind til Slottet og byen. Slottet og byen lå 6 meter lavere end kilderne, så vandet har løbet af sig selv gennem rørene. Men der har sikkert ikke været kraft nok på vandet til at drive et springvand, som tegningen foreslår. De skriftlige kilder oplyser da også, at der var sat vandposte op flere steder, hvor man så har kunnet pumpe vandet op. Museet Falsters Minder:

1638: Den Udvalgte Prins Christian skrev en forordning om at føre kildevand til Slottet og om rendemestrenes opgaver. Der blev fremstillet og lagt trævandrør fra en kilde på en højtliggende mark ved Christiansminde til Slottet.

1642: Nogle få udvalgte borgere kunne koble sig på hovedvandleddningen. Opsynsmænd ledet af en rendemester skulle kontrollere, at man ikke sluttede sig til vandledningen uden tilladelse, og hvis det skete, skulle de afbryde de ulovlige vandledninger ved at hugge rørene ind til ejendommene over og idømme bøder og straffe.

1647: Der blev lagt vand ind i det kongelige lysthus i Slottets have.

1655: Der blev lagt rør fra en ny kilde i nærheden af hovedkilden, og man satte bolværk omkring den. Krongodsbonderne udførte arbejdet som hoveri.

1656: Prinsens forordning om kildevandet blev fornyet af kong Frederik 3.

1656: Nykøbings byfoged beklagede sig i et brev over, at borgerne trods flere påbud lod deres skrald ligge på Torvet og i gaderne, ja at de "...endog deres Møg og Skarn paa andres Gader og Pladser i Hobetal om Natten hemmelig bortfører...[Så at] både Østergade saavel som Gammel Kirkegaard nu en Tid lang med saa mange Skarnhobe og Møgdynger er overstrøet [at det] fast mere ligner et Morads eller Skarnhule end et Stræde...saa det ikke er muligt, at nogen med Heste eller Vogn, endsige til Fods, derigennem kan passere...saafremt der opstod Ildsvaade ved Nattetid, var det umuligt paa Grund af Skarnbunkerne at komme frem med Brandsprøjten eller Vandvogne i det Stræde, der kaldtes Gammel Kirkegaard." Forsøgte byfogden at lade skraldet fjerne på borgernes regning, fik han bare "...mange Eder og Bander..."

1671: Dronning Sophie Amalie gav en forordning om vandtilførsel til Nykøbing. Vandrenden langs hovedgaden, Slotsgade, måtte forsyne en vandpost på Torvet og en anden ved Trollestræde. Byen skulle selv

holde de to vandposte ved lige. Der måtte også føres vand ind til 32 gårde, som skulle betale afgift til rendemesteren. Borede man ekstra huller i ledningen, vankede der bøder, og hvis man flere gange afbrød vandtilførslen, blev man straffet.

1678: I en skrivelse fra dronningen sommeren 1678 skrev hun om, at rørene ved Slottet er "*mest fordærvede*", og at der må lægges nye.

1681: Amtsskriveren og husfogeden befalede at lade begge kilder rense og sætte plankeværk omkring. Ligeledes skulle der lægges nye vandrør. "*Mølleren og andre skal flittigt holdes til Arbejdet.*"

1682: Der var igen problemer med vandforsyningen. Der var lige vand nok til at forsyne Slottet, mens byens borgere fik besked om at spare på vandet. Bønderne har fået ordre til at reparere vandforsyningen, selv om de ikke selv kunne bruge den. Rendemesteren kunne vist ikke selv styre arbejdet med pasningen af vandforsyningen.

1682-84: Der blev foretaget ret store reparationer af vandledningen, hvilket ses af Amtsregnskabernes udgiftsposter: i tiden 1682-83 blev der brugt 120 rigsdaler på vandledningen; i 1683-84 100 rigsdaler.

1697: Slottets regnskab fortæller, at "*Jens Vogtmand kørte vand for folk*". Her kan man også læse, at der i Nykøbing var en del borgere, som behøvede vand for at passe deres håndværk, især ølbryggere, men også eddikebryggere og farvere. Mange levede af ølsalg – mindst 26 steder kunne man købe øl - og brændevin blev brændt mindst 9 steder!

1700-tallet: I starten af 1700-tallet bestod

brandvæsenet i Nykøbing Falster af en brandsprøjte og et transportabelt vandkar, der stod på Torvet. Byen skulle kunne stille omtrent 30 mand og flere heste i tilfælde af ildebrand samt være forsynet med 40 brandspande af læder. Fra 1760 fik hver enkelt grundejer også ordre til at have 4-6 brandspande, stiger og brandhager. Det skete samtidig med, at det blev påbudt ved lov at have brandforsikring. Fra 1764 blev der endelig udpeget et fast mandskab til at betjene sprøjterne.

1700: Enkedronning Charlotte Amalie bemærkede, at vandets afløb fra springposten foran køkkenet på Slotspladsen var tilstoppet og måtte renses. Måske har det ikke været helt nemt at rense, for afløbets rør gik under Slotsbygningen.

1704: I en skrivelse fra Slottets husfoged skriver han, at han ønsker at anskaffe en slangesprøjte med spande og alt tilbehør til 250 rigsdaler, hvilket var nødvendigt i tilfælde af ildebrand. Kongen gav lov til indkøbet den følgende sommer.

En af Slottets gamle vandsprøjter kan ses i vandtårnet i Østergade i Nykøbing. Byens tromme, der også blev brugt for at samle mandskab ved ildebrand, kan ses i Museet Falsters Minders udstilling.

1705: Der var fortsat problemer med at få fjernet Slottets spildevand. Det var nødvendigt at bryde gårdspladsen i forgården op, sænke den ca. 30 cm "*...for at Vandet kunde faa sit rette Afløb fra alle Husene gennem Porten.*" I baggården skulle der også udføres jordarbejder, så "*...Vandet kunde gaa gennem Muren og Privetet*". Kongen gav straks penge til dette arbejde.

1708: Vandvognen kunne ved ildebrand ikke komme frem, fordi det flød med skarn i gaderne!

1720-22: I disse år var der mange store reparationer på Slottet. I 1720 kan man læse, at en "*Pille ved Kongens Stol*" var sunket; den blev repareret, men sank yderligere. Kongen havde netop givet amtmanden besked om, at en brønd på Slotspladsen skulle opfyldes, men nogle gamle mænd, der kom til Slottet, havde overbevist amtmanden om, at det var en dårlig idé, da "...der skulle findes paa samme Borgergaard endnu flere sådanne Brønde og Kildevæld, i forrige Tider med Flid indrettede til Konservervation for Slottets Fundamenter". Hvis brønden var blevet fyldt op, ville der være fare for, at kildevældet ville flytte sig og skære hul ind i fundamenterne. Det var allerede et problem ved Slotskirken. Hverken amtmanden eller kongen turde lade være med at tro på de gamle mænds viden, så kongen befalede, at brønden bare skulle dækkes til med planker.

1731: Der var brug for meget tømmer til reparationer af vandledningen. I 1731 blev der givet 78 rigsdaler til "*90 Alen Egeplanke, 24 Alen Egepæle og 2 Bøgetræer til Vandværkets Istandsættelse*". Rendemesteren, som også passede vandmøllen, havde de sidste 3 somre bemærket, at hovedkilden delvist tørrede ud om sommeren, hvilket skyldtes, at en anden gammel kilde på samme mark ved Christiansminde trak vandet væk fra hovedkilden. Hovedkilden groede derfor delvist til, og vandrørene blev stoppet til med planter. Derfor sørgede man for, at der blev lagt vandrør fra den gamle kilde til hovedkilden. Det var en strækning på 100 alen, ca. 63 m. Der blev også sat et bolværk op ved hovedkilden, så der kunne opdæmme mere vand, så hovedkilden hele tiden var fyldt af vand.

1739: Plankeværket omkring kilderne blev repareret for 50 rigsdaler. Rendemesteren fik 100 rigsdaler årligt for at betale udgif-

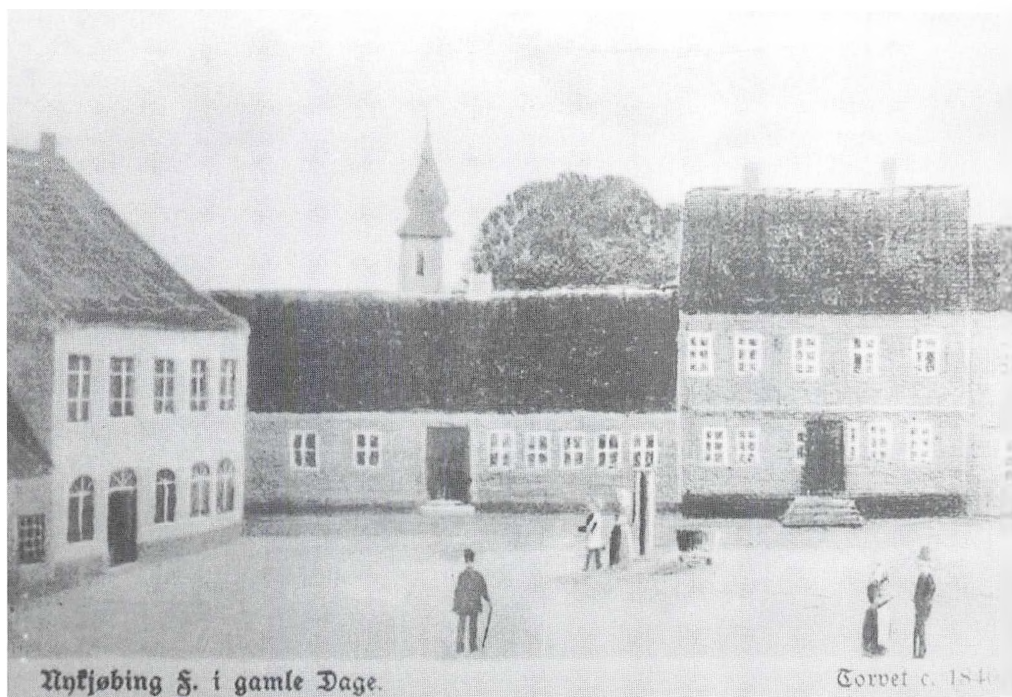
ter til at vedligeholde vandledningen. De 100 rigsdaler var dog slet ikke nok, hvilket viste sig, da man holdt eftersyn af vandledningen i 1757. Her fandt man ud af, at der ud af vandledningens 6850 1/2 alen kun var 327 alen tilbage, der var i god stand! Nye render ville koste ca. 2900 rigsdaler. Man fordelte den store udgift over 4-5 år, den blev betalt af kongen. Dog skulle borgerne i Nykøbing by også betale noget. Det nævnes at "*Rørene fra Amtshuset til Kilden er 6270 alen og fra Acciseboden over Slotsgraven til Køkkenet med 6 Opstandere og 2 Arme derpaa 420 alen*".

1767: Da Slottet var blevet solgt til nedrivning, bad borgmesteren kongen om, at byen måtte få rettigheder til det ferske kildevand.

1773: Kong Christian 7. gav i 1773 byen rettighederne til springvandet. Byen skulle dog forpligte sig til at vedligeholde anlægget.

1846: Borgerrepræsentanterne besluttede, at "*...grave Brønden paa Torvet, hvor den gamle Springvandsbrønd har stået*". Brønden på Torvet blev altså gravet op igen og fik ny brøndkasse for at forbedre vandforsyningen. Samtidig trængte byens tre offentlige vandposte på Torvet, Lille-torv samt Trollestræde til reparation.

1853: Fra juni til september 1853 var der en alvorlig kolera-epidemi i Nykøbing. 154 personer blev syge, 87 mennesker døde. Det var ca. 3% af Nykøbings befolkning. Man mente, at smitten kom med matroser på et skib fra København. Forskellige købmænds magasiner, Friskolen samt en af klostrets fløje blev brugt som lazareter for de syge. Da epidemien var voldsomst, turde folk fra landet ikke komme til byen, og handelen gik i stå. Man var klar

Torvet i Nykøbing ca. 1840. Postkort af et maleri af en ukendt kunstner. Maleriet viser den sydlige del af Torvet. I baggrunden ses kirketårnet. Rækken af huse i baggrunden ligger omtrent, hvor Teaterhotellet ligger i dag. Der er vist en vandpumpe af træ, sandsynligvis med pumpestang af støbejern; foran pumpen står en træbalje. Måske har denne brønd eksisteret samtidig med en anden brønd i Torvets nordlige del, som er kendt fra flere senere kilder og fotos. De skriftlige kilder fortæller, at der etableredes to brønde på Torvet i 1858. Museet Falsters Minder.

over, at forurennet vand kunne spille en rolle i spredningen af sygdommen. Koleraen var da også værst i den nordlige del af byen, hvor man ikke fik vand fra springkilden uden for byen, men hentede vand fra brønde med dårligt vand i et område, hvor der fandtes en "pøl, der kaldtes Staldgårdsparken".

1854: Der blev givet besked om, at den gamle vandledning fra 16-1700-tallet ikke brugtes mere. Man fortsatte dog med at hente vand ved springkilden med vandvogne, især til brug ved ølbrygning. Man hentede vand til almindeligt brug direkte fra brønde i byen.

1857: Man klagede over, at adgangen til vippebrønden ved Trollestræde i Frisegade var spærret.

1858: Det omtaltes, at der anlægges to offentlige brønde på Torvet.

1858: 12. januar 1858 kom en lov om vandafledning fra boliger i Nykøbing by. Den skulle være med til at gøre de meget uhygiejniske forhold bedre. I slutningen af 1800-tallet stod det stadigvæk slemt til med renligheden på gader og stræder.

1860: Der vedtages en sundhedsvedtægt for Nykøbing by. Området ved Staldgårds-

Torvet i Nykøbing ca. 1890. Postkort med foto af den nordlige del af Torvet. På pladsen ses en pumpe af træ med pumpestang af jern. Selve brønden er dækket af planker. Bag pumpen ligger Rasmussens Hotel, den tidligere amtmandsgård, revet ned i 1896 og erstattet af Palæet. Til venstre for hotellet kan man se hjørnet af Czarens Hus. På Torvet står slagterne i deres hvide forklæder foran boderne med kød. Museet Falsters Minder.

parken stank som en kloak, og man begyndte at fylde det op med jord. Det samme gjaldt renovationskuren ved nordenden af Strandgade. Man holdt endnu både svin og køer i byen, og det blev nu forlangt, at der skulle muges ud oftere, samt at møddinger skulle tømmes hver 14. dag. Afløb fra garverier og rensningen af de offentlige afløb var også et stort problem. Efterhånden blev flere gader brolagt, og byen tog sig af renovationen flere steder.

1860: Man bandt halm om vandpostene på torvet om vinteren, for at de ikke skulle fryse til.

1864: Der var 7 offentlige pumper i Nykøbing; disse skulle tit repareres, og man

ønskede tit nye brønde. Nogle gamle brønde fandtes på offentlig grund, men andre var nu fællesbrønde for en del familier. På den grund, hvor en brønd fandtes, var der servitutter, der gav naboer lov til at hente vand.

1872: Byen overtog en brønd i Lille Kirkestræde.

Ca. 1880-90: En avisartikel i Stiftstidende d. 17. december 1940, "Vandhanen i Nykøbing F. har i dag 50 Aars Jubilæum", fortæller om tiden lige før oprettelsen af Nykøbings vandværk. Vandet blev stadig hentet ved både offentlige og private brønde. Der var helt tydeligt store problemer med forurening af vandet og manglende vandforsyning: "... de gamle Husbrøndes

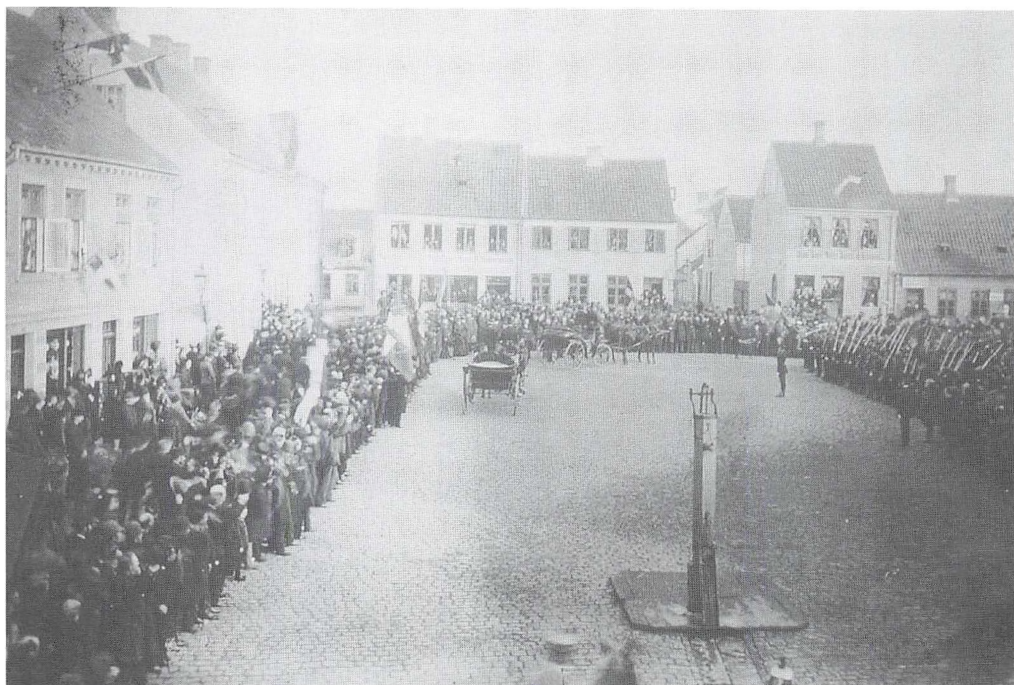

Foto fra Torvet i Nykøbing ca. 1890. Byens borgere er samlet for at hylde de fornemme gæster i de to hestevogne. Til højre leder løjtnant Sidenius Borgerbevæbnings parade med geværer og bajonetter. I Torvets østlige del ses til venstre "Gjæstgiveriet Nordstjernen B. Sørensen". Det høje hus til højre i billedet er "Julius Kochs Wiener Bageri & Konditori". I forgrunden på Torvets nordlige del ses et nærbillede af vandpumpen af træ og pumpeværk af smedejern. Pumpen har to tude, den nederste til spande, den øverste til pumpning direkte i vandvogne. Træpumpen blev skiftet ud med en støbejernpumpe ca. 1895. Museet Falsters Minder.

Tid [var] forbi. Indtil da havde hver Ejendom sin Brønd med Pumpe i Gaarden, og paa Byens aabne Pladser, saasom Torvet og Lilletorv, stod Pumpeværker midt i Gadekrydsene som en Art Heller eller Færd-selsfordelere. Her mødtes...Konerne ved Vandposten og hentede "ei Spai Vai" og fik en Passiar. Det var særlig gamle Smedemester C. Mathiesen og Overrets-sagfører Holst, der var ivrige for Vandværket. Der var jo ikke drænet eller paa anden Maade sørget for Byens Afløb. Derfor var der inde i Haverne Sump ved Sump. I den nordre Bydel var Brøndene helt umulige, saa Folk i Staldgaarden maatte hente Vand

i Posten paa Grønttorvet ved Mathiesens Smedje eller fra Posten paa Torvet. Paa de varme Sommerdage løb Brøndene tørre og Folk maatte op Kl. 4 om Morgenen for at hente Vand, hvis de ville være sikre paa at faa en Drip, og vilde Svendene have noget ordentligt at drikke, maatte de helt ud paa Prindsholm efter Øl."

1890: Man vedtog at bygge byens første moderne vandværk med vandtårnet i Klosterstræde som byens vartegn for det 20. århundrede. Forfatteren og Grønlandsfareren Peter Freuchen, født og opvokset i Nykøbing, fortæller levende i sine erindringer

Torvet i Nykøbing ca. 1896. Foto af "Gjæstgivergaarden Falster", i dag "Czarens Hus". Billedet er taget efter huset blev sat i stand i 1898. Huset blev af gode grunde også kaldt "Det Skjæve Hjørne", og det er til venstre bygget sammen med "L. Kragssnapps Uldvare & Garnforretning". På skiltet i døren står: "Total Udsalg". Kragssnapps Hus rummer i dag Museet Falsters Minders indgang og butik. Overfor ses hjørnet af manufakturhandler Emil Hansens butik. På Torvet står en vandpumpe af støbejern; pumpen af træ er nu udskiftet. Brønden er dækket af planker, og foran pumpen står en kasse til at stille spanden på ved pumpning. Museet Falsters Minder.

om, hvor stor og positiv en forandring det var at få indlagt vandværksvand:

"En anden sensationel forbedring var, at byen fik vandværk og kloak. Tidligere havde vi alle postet vand i gårdene. Vi hentedo dog vores drikkevand ovre hos snedker Jensens, på den anden side af gaden [Frisegade]. Hvorfor dette mentes at være bedre, ved jeg ikke. Men vores side af gaden var på en skråning ned mod sundet, og vandet der formodedes at være dårligt. Så vi traskede til Jomfru Larsen eller til snedker Jensen eller til toldforvalter Grejsen efter vand. Vi børn kunne naturligvis kun

bære ganske lidt, kom endog med flasker. Hos toldforvalteren var der den vanskelighed, at deres post var så stor og tung at pumpe med for os små. Så blev det besluttet i byrådet at indføre vandværk. Det var vistnok en kolera-epidemi i Hamborg, der medførte den store beslutning...Da vandtårnet var færdigt, begyndte man at grave op i gaderne. og der blev nedlagt to rør, et med drikkevand og et til kloak...Nu begyndte en fager tid, man skulle ikke hente vand længere. Det kom ud af en hane uden at trættes."

Stubbekøbings vandforsyning

Der er endnu ikke gjort arkæologiske fund, der kan belyse middelalderens vandforsyning i Stubbekøbing. Byens kirke er fra anden halvdel af 1100-tallet, og det bekræfter sammen med arkæologiske fund, at købstaden har eksisteret fra tidlig middelalder og således er ældre end Nykøbing. Stubbekøbing nævnes i de skriftlige kilder i 1282, og igen i 1289, hvor de fredløse ledet af Marsk Stig brændte byen af.

Der må uden tvivl have været mange brønde rundt omkring i byen til forsyning af husholdninger, dyrehold og erhverv. De har højst sandsynligt været bygget på samme måde som middelalderens brønde i Nykøbing: sat af kampesten eller træ. Også i Stubbekøbing har man givetvis haft tilsvarende problemer med forurening af brønde og med tørre brønde om sommeren.

Fra slutningen af 1600-tallet og frem gennem 17- og 1800-tallet nævner de skriftlige kilder spredte træk om Stubbekøbings vandforsyning. Kilderne fortæller bl.a. om offentlige og private brønde, reparationer og opfyldning af brønde, pumper, brandberedskab, brandsprøjter, ølbryggerier, husholdning, erhverv og vedligeholdelse.

Stubbekøbings brønde

Der findes efterretninger om tre offentlige brønde i Stubbekøbing: én på Torvet foran kirken, én midt i Vestergade ud for Vestergade 26 (over for Elverkroen), og én i Møllegade. Vi ved ikke præcist, hvor den sidste har været. Fra tiden lige omkring 1900 findes flere fotografier og tegninger af den ene af byens offentlige pumper, nemlig den på byens Torv.

Der er endvidere også nævnt en privat brønd bag huset Ringgårdsstræde 8, det tidligere fattighus, som blev bygget i 1858. Brønden blev sløjftet for ca. 40 år siden. Desuden fandtes der en brønd bag Ring-

gårdsstræde 13. Den er sikkert gravet ca. 1893, hvor man solgte nye byggegrunde i denne del af byen. Der fandtes brønde med vandpost bag de fleste af husene i den gamle bydel, og der var regler, eller servitutter, for flere af de private brønde. Servitutterne gav flere af naboerne lov til at hente vand ved de private brønde.

Kilder til Stubbekøbings vandforsyning

1511: Af Nykøbing Slots regnskaber fremgår det, at *“bødkeren i Stubbekøbing havde arbejdet på slotsølkar”* til Slottets bryghus.

1678: En skriftlig kilde fortæller, at i dette år betalte Stubbekøbing *“5 Mark for 5 Læs Grus for Gadebrønden “at fly””*, det vil sige at gøre i stand. Ordet gadebrønd viser, at der her er tale om en offentlig brønd, som har ligget i en af byens gader eller på Torvet. Brønden har sikkert været fyldt med slam, og man har forsøgt at rense vandet ved at hælde grus i brønden. Gruset har virket som et filter, der holdt slammet tilbage.

1697: I regnskabet for Nykøbing Slot for året 1697 hedder det, at der i Stubbekøbing blandt de handlende og håndværkere var folk, som behøvede vand for at passe deres forretning. Der var blandt andet mindst 10 ølbryggerier og tapperier, samt et enkelt udsænkingssted.

1725: I dette år var der kongeligt besøg i Stubbekøbing i juli måned. Det var Frederik 4., dronningen og prinsessen, der besøgte byen. Det var nær gået grueligt galt ved byens offentlige brønd i Vestergade! *“...her hændte en Begivenhed, som næppe har bidraget til at befæste Byen i den kongelige Naade. Brønden i Vestergade...laa midt i Kørebanen, og i andre mere velhavende Byer havde man sikkert ikke unddalt*

Torvet i Stubbekøbing ca. 1900. Julekortet viser en nisseflok, som danser omkring vandpumpen. Vandpumpen har frosset tud og smiler ad løjerne. I baggrunden kan man se det gamle rådhus, som blev bygget i 1859-60. Julekortet har et poststempel fra 1907. Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

at sætte en Karm op af Sten...et Dække af Brædder... med en Lem paa Midten til at hente Vandet op igennem, det var alt, hvad man havde kunnet overkomme. Og det havde været stærkt nok til den rolige Kørsel og de besindige Dyr, som til Daglig færdedes paa Stubbekøbing Gade. Men da det kongelige Vogntog kom raslende med Gny og Larm og vælige Gangere foran, blev Brønddækslet trampet i Stykker - heldigvis efter at de kongelige Personer var kommet over - og et Par Heste slap igennem. Om de blev i brønden eller kom op igen, vides ikke, men Kongen var meget misfornøjet."

1749: I dette år hører vi om, at der i den østlige del af byen var vandmangel, og at

man beder om og får gravet en ny gadebrønd i Møllegade. Den vigtigste grund til at etablere den nye brønd var, at byen skulle kunne have et brandberedskab. Det var vigtigt at have adgang til masser af vand i tilfælde af ildebrand. De fleste huse i byen var endnu stråttækte, og de, der havde tegltag, var ofte kun delvis forsynede med tegl. "I 1749 beder Borgerne i Møllegade, hvor der ingen Gadebrønd fandtes, hvilket kan blive til Elendighed i tilfælde af Ildebrand, om at maatte faa en Brønd. Efter gamle Folks Beretning har der været en i Fortiden; Stedet er også fundet, men Brønden er skredet sammen. Brøndsætteren forlanger 20 Rdl. for rense den op og sætte den med Stenmur, hvilken Bekostning de mener billig bør lignedes paa hele Byen.

Torvet i Stubbekøbing ca. 1900. Foto taget fra kirketårnet visende Torvets sydøstlige hjørne med vandpumpe og balje tæt ved hegnet ind til kirkegården. I baggrunden til højre ses Torvet 10, bygget som skole i 1850 og taget i brug som posthus i 1907. Til venstre for dette hus kan man se præstegården, Møllegade 2, bygget i 1862. Huset foran i billedet på hjørnet af Møllegade og Torvet blev bygget i mursten i 1812 og erstattede et ældre bindingsværkshus. Det er siden bygget om flere gange og rummede blandt andet fra 1919 en biograf. Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

Byfogden anbefaler Sagen, og det syntes, som om Brønden er bleven sat i Stand."

1750: I dette år var der igen tale om kongeligt besøg. Hvad enten kongen kom eller ej, så kan "man vidst være sikker paa, at Dækslet over Brønden [i Vestergade] har fået sig et ekstra eftersyn" for at undgå faldæsen fra besøget i 1725!

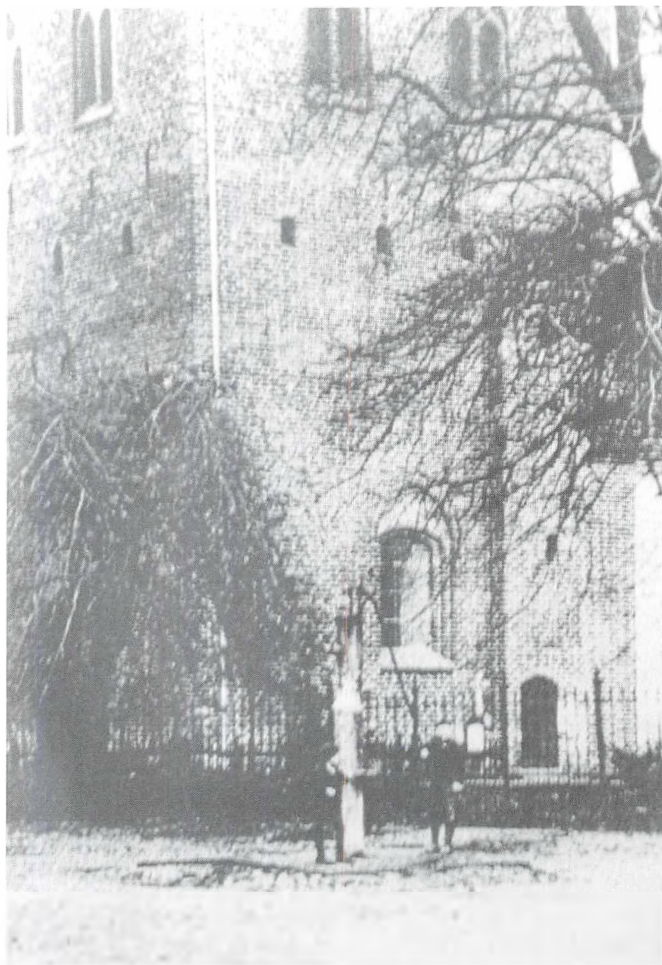
1810: I starten af 1800-tallet er der stadig problemer med brønden i Vestergade. Den trænger til reparation, ligger i vejen for trafikken - og hestene træder fortsat igennem dækslet! "...Vestergade...var ikke brolagt endnu i 1810, da...Brønd[en] skred sammen. Byfoged Rousing skrev straks til Stiftsamten, at den ikke burde opsættes mere, da den laa i vejen for Passagen. Et Par Gange har Galne Heste sprunget i den, og Vejfarende har flere Gange været udsat for at være kommet til Ulykke.

1816: Det omtales, at byen har to gadebrønde. Det er sandsynligvis brønden i Vestergade og brønden på Torvet.

1830: En forbrydelse opdages! Man aner bag ordene et trekantsdrama, der endte med to menneskers død. Det var sandsynligvis en svigtet ægtemand, der endte sine dage i en brønd, der hørte til huset Søndergade 18: "...Opsigt vakte det, at Skomager Frits Taubits en Dag i 1830 fandtes død i sin Brønd. Rygtet fik travlt med, at han var taget af Dage af sin egen Kone og Mads Nielsen, en Skarns Karl, som havde været i Slaveriet. Han blev sat i Arrest, men brød ud, dog kun for at hænge sig i sin Livrem".

1847-77: I 1847 byggede Jørgen Petersen et bryggeri på Møllegade 11. Han solgte grunden i 1873 til købmand C. W. Reimers, der dog gik konkurs, så Petersen købte den tilbage i 1877. Der blev oprettet en lejekontrakt mellem Petersen og en ny

Torvet i Stubbekøbing med bybrønden ca. 1900. Brønden står på et dæk af planker og har en vandpumpe af træ med pumpestang af jern, som en dreng står og holder i. Foroven er en tud til påfyldning af vandvogne, og forneden en tud til fyldning af spande. Bagved ses kirkegården og kirkens tårn. Stubbe-købing Lokalhistoriske Arkiv.

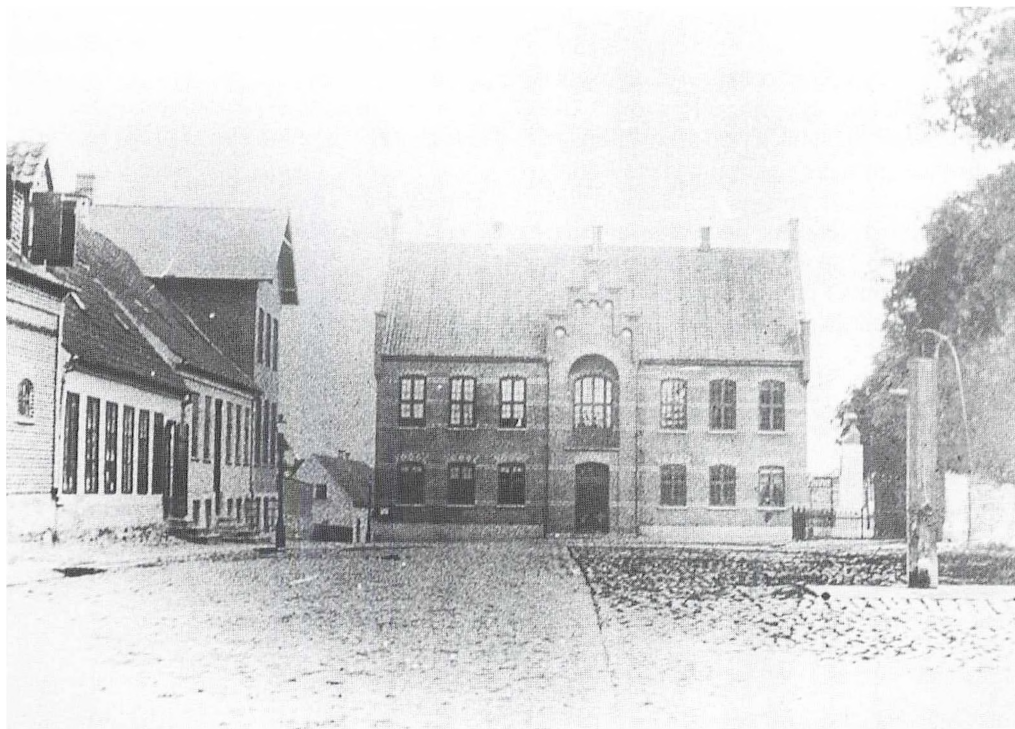

brygger, Knud Jørgensen. En servitut gav imidlertid borgmester Oxenbøll "*ret til at hente vand til vask fra brønden i pumpen*", og beboerne i naboejendommen havde også ret til at hente vand fra brønden i bryggeriet med adgang gennem en låge i skellet mellem ejendommene.

1859: Det blev i dette år anført i byens protokol, at den offentlige brønd i Vestergade blev kastet til. Fra da af har den eneste gadebrønd sandsynligvis været brønden på Torvet.

1930: Stubbekøbing fik sit første moderne vandværk på Tyreholmen. Vandværket fungerer endnu.

1934: Indtil dette år fungerede bybrønden på Torvet. En stor træpumpe med to tude, - en til at pumpe i spande og en til at pumpe i tønder på vogne, forsynede byens borgere med vand. Bybrønden lå lige op ad kirkegården. Det ville absolut ikke blive godkendt af sundhedsmyndighederne i dag, men i flere hundrede år var dette al-

Postkort fra ca. 1925 med Torvet, og i baggrunden rådhuset. Foran hegnet til kirkegården ses hydrønden dækket af planker. På brønden ses en lille kort pumpe, sandsynligvis af støbejern. Da brønden bliver kastet til i 1934, skulle der have stået en træpumpe. Måske har træpumpen været til reparation eller er ved at blive skiftet ud, da dette billede blev taget. Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

mindeligt, ikke blot i Stubbekøbing, men i mange andre danske byer.

Gustav Svensson fortalte i 1991, at han var med til at kaste den til: "Bybrønden var i brug lige til det sidste. Den havde en pumpe af træ og en pumpestang af jern. Fra den slukkede vi tørsten og ved ildebrande tog man vand fra pumpen". I 1991 lagde kommunen en cirkel af chaussésten, der hvor brønden stod.

Ca. 1960: "Først i 1960-erne kom der en klage fra Nordfalsters Bank i Vestergade over, at der trængte vand ind i deres kæl-

der. Banken mente, at det stammede fra kloakken i Vestergade, anlagt i 1942. Efter gentagne klager fra banken og lige så mange afvisninger fra byen, blev man enige om, at banken skulle grave ned ud for muren, hvor vandet kom ind. Hvis det viste sig, at vandet kom fra byens kloaknet, skulle byen betale udgifterne. Hvis vandet kom andre steder fra, skulle banken betale. Banken lod så grave i porten mod vest ind til naboen og fandt her en brønd med fine vægge af kampesten. Brønden kunne være af samme alder som gadebrøndene - og så betalte banken".

Ovenstående er en sammenskrivning af det materiale der har kunnet findes om "vand" i de to falsterske købstæder. Som det fremgår af citaterne og fortegnelsen over kilderne, er der anvendt trykte fremstillinger af såvel de primære som sekundære kilder. Det refererede arkæologiske materiale findes i Museet Falsters Minders samling. Endvidere har Lokalhistorisk Arkiv i Stubbekøbing kunnet bidrage med det gengivne billedmateriale.

Birgitte Borby Hansen er arkæolog og var vikarierende museumsinspektør ved Museet Falsters Minder 2000-2001.

Verner Grendel er museumsassistent ved Museet Falsters Minder med arkivgranskning og kildesøgning som særligt område.

Anne Elmer er museumsformidler ved Museet Falsters Minder og arbejder p.t. på at gøre dette "vand"-materiale anvendeligt til skoleundervisningen. Resultatet vil blive gjort tilgængeligt på Internet.

Trykte kilder:

Frederik IIs Enke Dronning Sophies kopibøger 1588-1617, udgivne ved Svend Thomsen, København 1937
Prins Christian (V)s Breve I og II, Kancellibreve i Uddrag 1643-1647 med et Tillæg af Prinsens egenhændige Breve 1627-1647, København 1956

Fremstillinger:

Holger Hjelholt: Falsters Historie I-II, Nykøbing F. 1934-35

Holger Hjelholt: Hvad Folk fra Kraghave, Haslinger, "Embedsfolk" bestilte paa Nykøbing Slot 1582-83, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1932

Georg Nørregård: Nykøbing på Falster gennem tiderne I og II, Nykøbing F. 1977 og 1982

Niels Chr. Rasmussen: Bidrag til Nykøbing Slots historie efter trykte kilder. Nykøbing F. 1989.

Bering Liisberg: Stubbekøbing gennem Tiderne, 1912

Sven Henningsen: Stubbekøbing 1354-1954, 1954

Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv, Årsskrift 1985

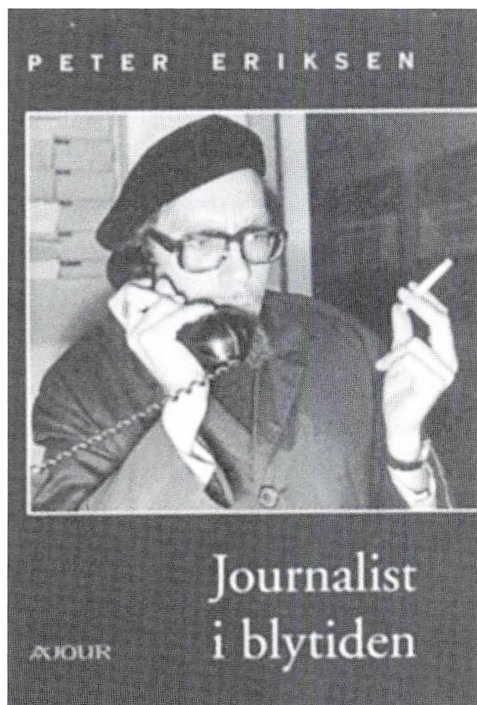
Lolland-Falsters Stiftstidende.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af K. E. Watz

Hvor skete det?

Grethe Jensen: "Danmarkshistoriens hvor skete det", nyt opslagsværk, der fokuserer på godt 200 steder (bl.a. Nykøbing Slot, Aalholm og Pederstrup), hvor der er sket noget markant i Danmarkshistorien. 352 sider, illustreret med fotos og kort, 269 kr., Politikens Forlag 2001.

Peter Eriksens erindringsbog handler om hans journalistliv i provinsen, bl.a. på Folketidende i Nykøbing F.

Journalist i provinsen

Peter Eriksen: "Journalist i blytiden", erindringsbog om et journalistliv i provinsen fra slutningen af 1940'erne til midten af -90'erne, 110 sider, 138 kr., Forlaget Ajour 2001. Side 34-38 omhandler forfatterens elevtid på Lolland-Falsters Folketidende i Nykøbing F. 1948-50.

Fodbold i 100 år

Erik Samson og Flemming Thor Madsen: "B. 1901 gennem 100 år", 160 sider, jubilæumsbog udgivet af B. 1901's Venner, Nykøbing F. 2001.

Toghistorie

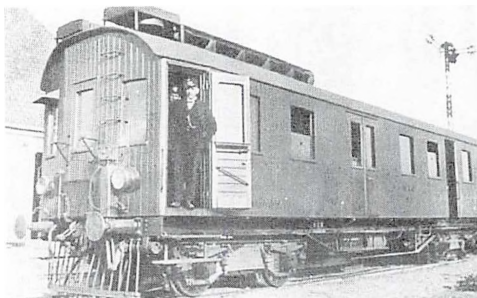
Palle Brandt: "Det er på skinner", 50 sider, udgivet af Kulturmindeforeningen i Nykøbing F. og Museet Falsters Minder december 2001. En beretning om de bredsporede og de smalsporede jernbaner på Lolland-Falster.

Oldsamlinger

Karen Løkkegaard Poulsen: "Oldsamlinger på danske herregårde", særtryk af artikel og registrant i Kuml 2001, Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab.

Jul på Falster

"Jul på Falster 2001", 7. udgave af årbogen, pris 60 kr., udgivet af DS Publishing, Nykøbing F. Artikler om bl.a. civilingeniør Knud Højgaard, Orupgaard, om Løve

Maribo-Torrig Jernbanes motorvogn, fotograferet i Nørreballe omkring 1930. Illustration fra Palle Brandts bog "Det er på skinner".

Apoteket, færgefarten på Østersøen og Nykøbing som biografby.

Barn i gamle dage

Heidi Pfeffer: "Barndomsglimt fra Storstrøms Amt", lokale, fotoillustrerede barndomsskildringer fra perioden 1870-1945,

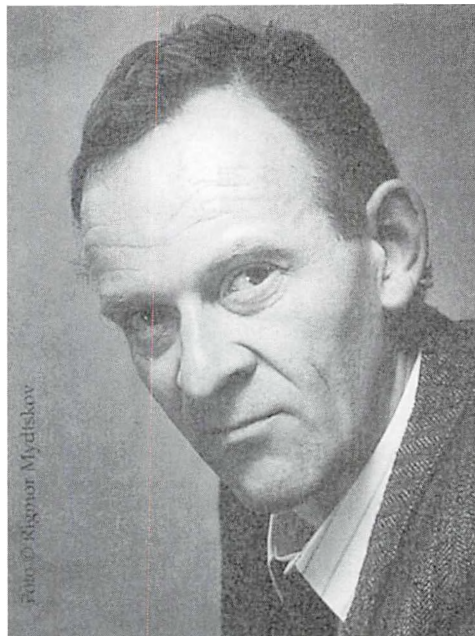

Lille Ludvig Birkedahl med sin kæl, en vinterdag omkring 1900 i Nakskov. Fra "Barndomsglimt fra Storstrøms Amt".

fundet i arkiverne, 87 sider, 99 kr., udgivet af de lokalhistoriske arkiver i amtet i anledning af deres 25 års jubilæum.

Barndom på Falster

Henrik Nordbrandt: "Døden fra Lübeck", digterens barndomserindringer fra bl.a. Nykøbing F. og Sillestrup Strand, 220 sider, 248 kr., Gyldendal.

Henrik Nordbrandts erindringsbog indeholder bl.a. barndomsminder fra Nykøbing F. og Sillestrup Strand.

Præstens sorg

Paul Zebitz Nielsen: "Når den man elsker, dør". Den tidligere tv-journalist, fortæller om, hvordan han kom over sorgen efter sin kones død, og om de år, hvor han, bosat i Nykøbing F., fungerede som "udrykningspræst", det vil sige præstevikar, i Lolland-Falsters stift, 142 sider, 158 kr., Poul Kristensens Forlag.

Dyrebar alderdom

Asger Baunsbak-Jensen: "Mod til at blive gammel - den dyrebare alderdom", essays om de stjernestunder, gamle mennesker har indenfor rækkevidde, og portrætter af personer, der har betydet noget for forfatteren, bl.a. viceforstander for Pensionisthøjskolen Marielyst Jens Larsen (1924-2002), 88 sider, 138 kr., Poul Kristensens Forlag.

Aarestrup og Heine

"Emil Aarestrup og Heinrich Heine", 24 digte af den tyske digter sammenstillet med Nysted-digterens oversættelser af dem. Indledning ved professor Heinrich Detering, 104 sider, 80 kr., udgivet af Christian Ejlers' Forlag og Foreningen Digteren Emil Aarestrups Hus i Nysted.

Skoletid - dengang

Jacob Brønnum og Claus Sylvest (red.): "Dansen gennem skoleårene". Danske forfattere fortæller om deres skoletid. Bidrag af bl.a. Kaj Munk, Gustav Wied, B. S. Ingemann og Anna Sofie Seidelin, 312 sider, 149 kr., P. Haase & Søns Forlag. (Tidligere udgivet under titlen "Læreren kommer").

Piberøg over Stubbekøbing

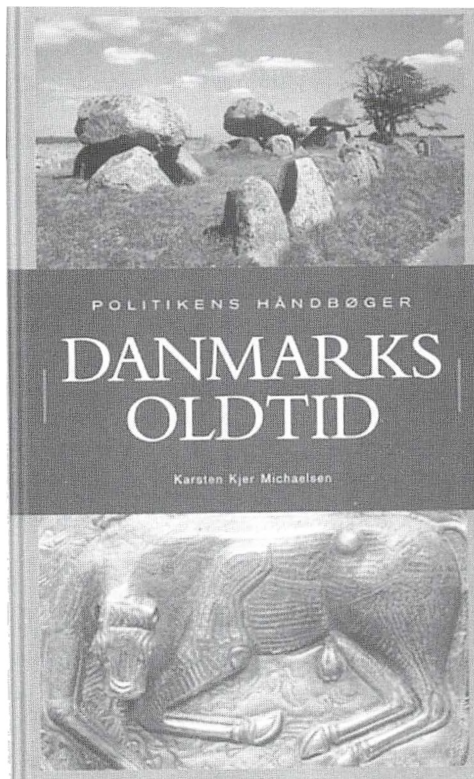
Niels Gustav Bardenfleth: "Kridtpiber og kridtpiberygning", 192 sider, 299 kr., Forlaget Sesam. Tobakshistoriker fortæller om kridtpibeproduktionen i Danmark, der i en længere årrække var koncentreret hos pibemagerfamilien Smidt i Stubbekøbing.

Debatbog om Folkeskolen

John Kåre Bjørnson: "Folkeskolen - et pædagogisk forhold", debatbog af inspektøren ved Birket Centralskole, 156 sider, 175 kr., Syddansk Universitetsforlag.

Oldtids-guide

Karsten Kjer Michaelsen: "Politikens bog om Danmarks oldtid", 312 sider, 299 kr.,

Omslaget til Politikens nye oldtidsguide.

illustreret med fotos, områdekort og oversigtsskemaer, Politikens Forlag. Nyt opslagsværk, der beskriver og viser vej til 324 oldtidslokalteter i Danmark og i de tidligere danske områder i Slesvig og Sydsverige. I afsnittet om Lolland, Falster og Møn omtales bl.a. Frejlev Skov, Halskov Vænge og Kong Svends Høj.

Naturhåndbog

Søren Olsen: "Danmarks søer og åer", 352 sider, 299 kr., gennemillustreret med fotos og kort, Politikens Forlag. Ny naturhåndbog med indgående beskrivelser af et par hundrede søer og 60 åer i landet (på Lolland-Falster bl.a. Maribosøerne, Tingsted Å, Bøtø Nor, Nakskov Indrefjord).

Den vilde natur

Martin Bjerg og Kaj Halberg: "Vild natur i Danmark", 244 sider, 199 kr., Gads Forlag. Guide til vilde, rige og oprindelige naturtyper og -lokaliteter i Danmark. Blandt de mest interessante på Lolland-Falster, nævnes Skejten, Fuglsang, Radsted Mose, Købelev og Albuen.

Kalkmaleri-registrant

Axel Bolvig: "Politikens bog om Danmarks kalkmalerier", komplet registrant af kalkmalerierne i alle landsdele i det gamle Danmark. Bogens inddeling følger de middelalderlige stifter, dvs. at Lolland og Falster er anført under Odense Stift. 360 sider, 300 farvefotos og 160 specialkort, 299 kr., Politikens Forlag.

De gamle møller

Anna Marie Lebech-Sørensen: "Vindmøller og vandmøller i Danmark", 240 sider, 298 kr., illustreret, Skib Forlag. Bog om de mest interessante møller, udvalgt ud fra mølletekniske, historiske samt bygnings- og landskabsmæssige kriterier. Forord af HKH Prins Henrik.

Smøger til Anders And

Eigil V. Knudsen: "Rejseholdet rykker ud - autentiske sager fra arkivet", 229 kr., Forlaget Egmont Lademann. Tidligere vicekriminalkommissær i Rejseholdet gennemgår en snes af de mest omtalte forbrydelser i Danmark, bl.a. den store smuglerisag fra færgerne på Rødby-Puttgarten overfarten for 25 år siden, der omtales i kapitlet "Smøger til Anders And".

40 år til søs

Thorkild Sandbeck: "40 år til søs - fortalt i ord og billeder", 160 sider, 348 kr., illustreret, Skib Forlag. Forfatteren, der er telegrafist, fortæller om de over 30 skibe, han har sejlet med gennem årene. Adskillige af dem er i sin tid blevet bygget på Nakskov Skibsværft.

National katastrofe

Kjeld Ejdorf: "Stormfloden den 13. november 1872", 112 sider, stort format, illustreret, 248 kr., Skib Forlag. Omfattende beskrivelse af orkanen, der på een dag udviklede sig til en national katastrofe, og som især ramte Lolland og Falster, hvor diger blev gennembrudt, store områder oversvømmet med det resultat, at næsten et hundrede mennesker druknede. Bogen indeholder bl.a. en komplet liste over strandinger og forlis.

Det skete i 2002

Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag

Udflugt for at se kalkmalerier Af Birthe Lippert

Ca. 40 medlemmer og gæster deltog i kirketuren lørdag d. 25. maj 2002. Det var kirkerne i Brarup, Nørre Alslev og Tingsted der besøgte, og det var især kalkmalerierne, der skulle ses og fortælles om. Deltagerne mødtes ved Brarup kirke. Her orienterede Poul Martin Hansen om middelalderens kirker. De blev bygget som stenkirker med bemaling ude og inde, og også de tidligere trækirker havde været bemalt både ude og inde. I 1060 havde Adam af Bremen lavet en opgørelse over danske landsbykirker, og i alt menes der at have været ca. 1100 kirker inklusiv kirkerne i Skåne. De havde været romanske med små runde vinduer og fladt loft. Her på øerne var kirkerne præget af nordtysk stil. Kalkmalerierne blev malet, mens pudsen endnu var våd, hvorfor de kunne holde, så længe pudsen var der.

Brarup kirke var bygget ca. 1200-1260, og havde tidligere været annexkirke til Kippinge kirke. De mange kalkmalerier på alle væggene stammede fra 3 perioder: 1360 samt 1400- og 1500-tallet. En af malerne kaldes Brarupmesteren, og har i øvrigt også lavet kalkmalerier i andre danske kirker. Hans malerier minder om Elmelundemesterens, men er ikke helt så flotte. Poul Martin Hansen gennemgik alle moti-

verne, bl.a. "den dømmende Jesus" siddende på verdens bue i kirkens korbue.

Herefter kørte alle til Nørre Alslev Kirke, hvor Frank V. Nielsen fortalte, at kirken havde rummet mange flere kalkmalerier, end de der nu kunne ses. Også her var de malet i 3 perioder. De ældste findes bag alteret, derefter motivet i korbuen og til sidst "Dødedansen". Kirken er opført i 1250-1300. Frank V. Nielsen opridsede træk fra Danmarks historie fra Valdemar Sejrs regering 1202-41, til Erik Menveds mor, enkedronning Agnes, der ligesom sin svigermor, Margrethe "Sprænghest", residerede på Nykøbing Slot. Frank V. Nielsen mente nemlig med henvisning til lignende billeder i Ringsted kirke, hvor Anges blev gravlagt i 1304, at der i apsis i Nørre Alslev kirke var billeder af Erik Plovpenning som helgen med krone, scepter og i venstre hånd et bæger med låg, evt. et terningebæger, som symbol på hans spillelidenskab og skændige død. Endvidere ses grev Gerhards skjold med det holstenske nældeblad – han var Agnes' anden mand – samt Agnes til højre for Kristus. Kalkmaleriet kunne være en gave fra grev Gerhard eller Erik Menved for at sikre Agnes' sjæls frelse. Årstallet på maleriet "1308" passer, det var 4 år efter Agnes' død (se endvidere Lolland-Falster 2001, s. 62-65). I øvrigt ses bag alteret de 12 apostle, alle med navnebånd. På korbuen ses Je-

Medlemmene fra Lolland-Falsters Historiske Samfund samlet foran Brarup kirke før kalkmalerierne beskues.

sus og de 12 apostle malet omkring 1375. Foroven på vestvæggen ser man "Dødedansen". En kædedans med kongen, biskoppen, junkeren og bonden, alle med en dødnings imellem sig. En illustration af, at vi alle er lige i døden. Det er malet af Elmelundemesteren omkring år 1500, og forbilledet findes i Maria kirke i Lübeck. Dette er dog 26 meter langt, så mesteren har her lavet en forenklet udgave. Der findes mange udgaver af dødedansbilleder rundt om i Europa. Herhjemme findes også dødedansbilleder i Jungshoved og Egtved kirker, dog ikke som kædedans.

Til sidst kørte alle til Tingsted kirke, hvor Johannes Nørgaard Petersen gjorde opmærksom på, at kirken er bygget af marksten og ombygget i flere omgange. Den har oprindeligt været en romansk kirke med fladt loft og uden tårn. Senere har

kirken fået gotiske vinduer med farvede rudeglas, så det himmelske lys reflekteredes smukt i kirkerummet, og der var bygget hvælvinger. De talrige kalkmalerier er alle af Elmelundemesteren. Den fineste plads i koret er helliget Maria med scener fra hendes liv, derfra og nedad i kirken er illustreret de mindre fine til de almindelige. Motiverne blev gennemgået, bl.a. "Skæbnehjulet" og "Smørkærnersken", hvor djæveln hjælper med, så smørret bliver bedre og får løn herfor.

Johannes Nørgaard Petersen antyede, at Elmelundemesteren og Brarupmesteren måske er den samme, idet man mener, det var omrejsende håndværkere med værktøjer og svende, der malede kalkmalerierne, og det således var et bestemt værksteds svende, der havde udført disse Elmelundemalerier. Kalkmalerierne har udover at de-

korere kirkerne, også tjent som en slags billedkatekismus, en "tegniserie" hvor kirkegængerne har kendt personerne og symbolerne.

Herefter sluttedes turen, hvor vi alle havde set meget og fået indblik i bl.a. betydningen af malerierne, så man får endnu større interesse for disse smukke dekorationer.

Dresden. En personlig beretning

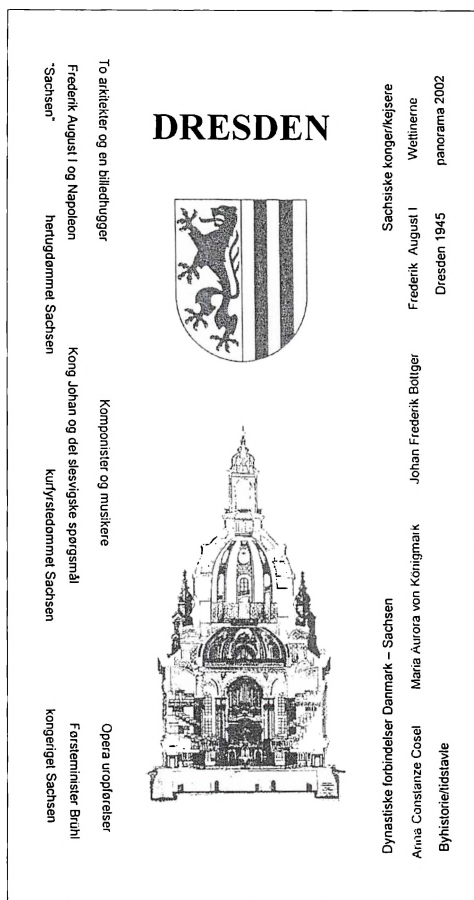
Af Birgit Sten Jensen

Årets bustur til byen Dresden i Sachsen i det østlige Tyskland i Store Bededagsferien 25.-28. april 2002 var, som sædvanligt, en kulturel oplevelse udover det sædvanlige, eminent tilrettelagt og dygtigt ledet af formanden, Johannes Nørgaard Petersen, som var i stand til at svare på snart sagt alle spørgsmål, efter at have været på en prøvetur i forvejen.

Allerede i bussen blev vi præsenteret for en folder, som i sin geniale udformning burde danne skole for mange andre arrangører af både dit og dat, er jeg blevet fortalt. Heri fik vi straks svar på de første 100 spørgsmål, faktisk var der ret stille i bussen en rum tid.

Det var forår, også i det tidligere Østtyskland blomstrede anemonerne under lysgrønt løvtag. Vejret var med os nogenlunde alle dagene, viser de 97 fotos, jeg tog undervejs. Vi blev booked ind i et dejligt, nyrenoveret hotel med alle moderne bekvemmeligheder, morgenmaden var af international standard og aftenmaden på en nærliggende hotelrestaurant var der heller ikke noget at klage over, for dem som lægger vægt på disse ting.

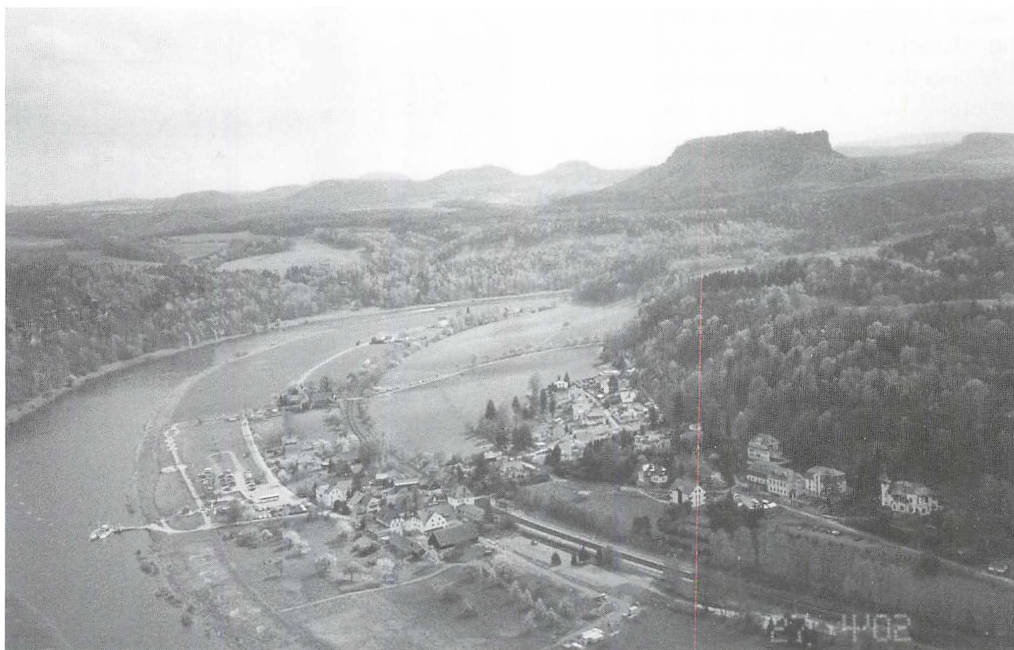
For mig var turens sublime oplevelse at se Rafaels Engle i deres rigtige sammenhæng, på maleriet Den Sixtinske Madonna, hvor de to engle til min store forbløf-

Folderen om Dresden.

felse kun er en lille del af et meget stort maleri, som 'altid' har befundet sig i Dresden. Glansbilleder med Rafaels Engle var i 1930'erne alle småpigens yndlingsmotiv, deraf måske min fejltagelse. De genoptrykkes stadig, de to engle, på glansbilleder, postkort, pilleæsker m.m. Tak til formanden for en detaljeret gennemgang af 'resten' af maleriet.

Et andet højdepunkt, som selvfølgelig burde have været nævnt først, var overra-

Udsigten fra toppen af Elbsandsteingebirge

skelsen over at finde et genopbygget Dresden, et ufatteligt stort og bekosteligt arbejde, når man tænker på, at den gamle bydel helt bogstaveligt blev jævnet med jorden i februar 1945. Sørgeligt derfor at høre fra ung tjeneren, hvor vi spiste til aften, at byens unge søger vestpå grundet arbejdsløshed, hvilket delvis forklarer de mange, store, tomme, nybyggede lejlighedskomplekser, vi så sat til salg. Det store, forventede boom ved Murens Fald udeblev.

Den sidste dag kørte vi, stadig i egen bus med egen chauffør, en pragtfuld tur gennem landskabet kaldet det sachsiske Schweiz til Elbsandsteingebirge (Elbens sandstensbjerge), hvor vi fik lejlighed til at afprøve vores fysiske formåen på stier og trapper op til et udsigtspunkt, hvor en slyngning i floden sås dybt nede, omgivet af landsbyer og grønne områder. Andet-

steds havde vi lige et kig over til Tjekkiet. Undervejs fik vi mange oplysninger om de steder vi passerede, bl.a. tårnet Stolpen, hvor en helgen var muret inde, og den aldrig indtagne fæstning på toppen af bjerget Vogelsberg ved landsbyen Königsberg, hvor 'opfinderen' af porcelænsmassen til det berømte Meissner porcelæn, Böttker, blev holdt indespærret til sin død.

Hjemturen gik tværs gennem Berlin fra Øst til Vest, med oplysninger om alle de bygninger, vi så, fra vores rejsevante, sikre chauffør, Otto Olsen. En stor tak til ham, at han fandt tid til denne afstikker fra motorvejen. Det var uventet, hvor meget af Muren der stadig stod i den østlige del, det meste dekoreret med graffiti i alle afskygninger. Mest indtryk på mig gjorde en sektion med en ørken i forgrunden, pigtråd i midten og solen i gult på orange baggrund

bagved. Det lykkedes mig at tage et foto af det gennem busruden, mens vi kørte forbi. På den vestlige side af Brandenburger Tor, som var indhylllet i gennemsigtig plast på grund af reovering, kørte vi fra Unter den Linden ind i en tydeligt rigere og velholdt verden, hvor vi selv er så heldige at høre hjemme.

For de, som var med på turen, er dette en lejlighed til at finde billeder og brochurer frem og genleve en uforglemmelig tur. For de, som ikke var med, kan jeg kun beklage, at lejligheden er forpasset.

Efter sommerens forfærdelige oversvømmelser, hvor Elben flød ind i den gamle bydel i 1.sals højde, er jeg bange for, at det varer år, før der findes midler til at restaurere genopbygningen. Således slutter mindet om Store Bededagsferien med ondt i hjertet.

Udflugt til Vordingborg

Af Ina Antonsen

Borgruinen i Vordingborg er, som den fremtræder i dag, resultatet af adskillige om- og tilbygninger gennem middelalder og nyere tid. Måske har der allerede i vikingetiden stået et varslingsårn på banken, "vording" er en omskrivning af "varde". Den første murede borg tilskrives Valdemar den Store, der i 1100-tallet stod bag den første kongeborg. I 1200-tallet udbyggede og moderniserede Valdemar Sejr borgen, og i 1300-tallet fik borgen sin blomstringstid. Det skete under Valdemar Atterdag, og befæstningen omfattede da et areal på ca. 3 ha. Hele borgbanken var omgivet af en 8 meter høj fæstningsmur, og Gåsetårnet blev opført omkring 1365 af Valdemar Atterdag som et forsvarstårn. Den nuværende gås på toppen af spiret er fra 1871, og tårnet blev åbnet for offentligheden allerede i 1822. Skydeskårene peger

mod de 4 verdenshjørner nordøst, sydøst, sydvest og nordvest, og således kunne man forsvare borgen hele horisonten rundt.

Kongeborgen i Vordingborg er i tidens løb undersøgt arkæologisk 3 gange: første gang fra 1889 til 1910, anden gang i 1920 og tredje gang under og umiddelbart efter anden verdenskrig. Efter besøget på borgterrænet var der rundvisning i museet, der i sine udstillinger beskriver middelalderens kongeborg, handel og håndværk med bl.a. fine værktøjssamlinger. Dagen sluttedes af med et besøg i den botaniske have, indviet i 1921.

Temadagen 2002

Af Johannes Nørgaard Petersen

Som emne for årets temadag var valgt vind- og vandmøller, og som fysiske rammer tjente Torkilstrup Forsamlingshus. Her blev dagen indledt kl. 9.30 med velkomst ved formanden og Frank V. Nielsen, Nr. Alslev, der var dagens ankermand. Han stod også for dagens første programpunkt, en tur til og rundvisning på den lokale stubmølle med tilhørende beskrivelse af det prisværdige initiativ til og arbejde med at bevare denne.

Efter turen til møllen returnerede man til forsamlingshuset, hvortil Anders Myrtue fra Odense Bys Museer i mellemtiden var ankommet og havde gjort klar til at holde foredrag om "Danske vandmøller". På forhånd kunne man være en smule bange for, at et sådant foredrag ville fortabe sig i lange redegørelser for forskellige typer af vandhjul, aksler gearinger, kværne osv., men det blev man forskånet for. Tingene blev nævnt, men også sat ind i en historisk og kulturhistorisk sammenhæng, så man fik et godt overblik over vandmøllernes historie og rolle i Danmark fra tidlig middelalder til ca. 1900. Foredraget blev fulgt af

dias med eksempler fra især fynske vandmøller.

Til slut kom Anders Myrtue med et hjertesuk: der mangler penge til bevarelse af de få tilbageværende vandmøller, og ikke nok med det, miljøerne omkring dem er truet af de stadigt tiltagende initiativer for at bevare fiskebestanden i vore vandløb. Mølledamme, dæmninger, stemmeværker osv. betragtes som hindringer for fiskenes vandring til gydepladserne, og man har mange steder lavet de særeste ting, for at "redde" fiskene. Flere steder har de gamle mølleanlæg herved lidt stor skade og er næsten blevet ødelagt. Lystfiskerinteresserne er stærke, og man glemmer, at møllerne også var der, dengang der var rigeligt med fisk!

Efter dette var det tid til at sunde sig ved en frokost og efterfølgende kaffe før dagens tredje indslag og andet foredrag: "Træk af dansk mølleris historie" ved Lise Andersen fra Hadsund Museum.

Første punkt var en general oversigt over mølleriet i Danmark og omhandlede såvel vand- som vindmøller. Herved kom der et par gentagelser, men de var ingen skade til, da de to foredragsholderes udgangspunkt og måde at tale på var meget forskellige. Herefter fik man en gennemgang af udviklingen af vindmøllerne i Danmark fra middelalderen til ca. 1945. Det var således stubmøller og hollændermøller, der blev behandlet, de moderne vindmøller blev ikke berørt.

Næsten forudsigeligt sluttede også Lise Andersen med et hjertesuk over den manglende forståelse blandt politikere og andre for arbejdet med at bevare de gamle vindmøller, der dog har været et væsentligt indslag i vort kulturlandskab i flere hundrede år. Alt i alt blev det en god temadag, synd at kun en halv snes medlemmer havde fundet vej til Torkilstrup!

Årsberetning 2002

*til årsmødet 10. april 2003
på Hotel Falster, Nykøbing F.*

Af Johannes Nørgaard Petersen

I 2002 var årsmødet henlagt til Bangs Have i Maribo og var særdeles godt besøgt. Det skyldes nok ikke mindst, at der blev indledt med et foredrag af arkæolog Henrik Schilling, der fortalte om de senere års udgravninger og fund på Lolland-Falster. Et interessant indslag, der gav anledning til en del spørgsmål. Det samme kan man ikke sige om den efterfølgende generalforsamling, der ikke gav anledning til megen dramatik. Beretning og regnskab blev vedtaget uden indvendinger, og valgene blev genvalg: Ina Antonsen, Ole Munksgaard, Palle Sørensen og Johannes Nørgaard Petersen til bestyrelsen, Bjarne Madsen til suppleant, Henning Bjørn til revisor og Sonja Linder til revisorsuppleant. Efter årsmødet konstituerede bestyrelsen sig, som det fremgår af oversigten på næste side.

Årets øvrige arrangementer, der hver især omtales nøjere andet steds, har alle haft god opslutning, dog må man være lidt betænkelig ved, at temadagen kun trak en snes deltagere. Det er ingen katastrofe, men lidt i underkanten af, hvad man kunne ønske sig. Det kan selvfølgelig skyldes en tilfældighed, men gennem de seneste år har der været en nedadgående tendens. Mon formen med et arrangement, der tager det meste af en dag, har overlevet sig selv? Hvad kan vi gøre i stedet?

For at få brudt de senere års tendens med udelukkende lokale foredragsholdere, for en stor del hentet fra egne rækker, var

der denne gang i samarbejde med den lokale folkeuniversitetskomite i Nørre Alslev, hentet folk ude fra til at fortælle om møller og mølleri. Som nævnt gav det ikke øget deltagelse, men alligevel er det nok en model, vi vil arbejde videre med fremover.

De øvrige arrangementer giver ikke i sig selv anledning til større kommentarer, udover at det fortsat er et stort problem at komme på ideer, der ikke allerede er brugt af de talrige andre, der arrangerer ture og foredrag. Ideer efterlyses fortsat!

Udover ovenstående er der dog et par bemærkninger af mindre morsom slags. Vi har et par gange været ude for, at folk ikke har betalt det ellers beskudne beløb, det koster at deltage i et arrangement. Det er for dårligt! Nogle vil hævde, at der jo betales kontingent, men det kan ikke dække alle udgifter i forbindelse med arrangementerne, de skal økonomisk helst hvile i sig selv. Ikke mindst fordi det på det seneste er blevet sværere at få folk til at medvirke uden vederlag, ligesom f.eks. museerne i stigende grad forlanger god betaling for rundvisninger etc. Af den grund kan det også fremover i højere grad blive nødvendigt at have tilmelding til de forskellige aktiviteter. Det sidste også fordi det i højere grad bliver nødvendigt at træffe skriftlige aftaler om arrangementerne. Vi har desværre måttet konstatere, at man et par gange har glemt vore aftaler, og kun en ihærdig indsats i sidste øjeblik har reddet programmet.

Økonomien har de seneste år været drøftet en del, men i år må vi sige, at der er kommet nogenlunde styr på den.

De, der har læst omtalerne af årets arrangementer, vil have bemærket, at disse ikke længere udelukkende er skrevet af Birthe Lippert, hun ser sig desværre fremover ikke længere i stand til at påtage sig opgaven, men der skal lyde en tak for de år, hun har beskrevet vore ture m.v.

Af ovenstående fremgår, at det ikke altid er helt problemfrit at være med i bestyrelsen, og ikke mindst af den grund skal der til sidst atter siges en stor tak til bestyrelsesmedlemmerne og kassereren for deres utrættelige medvirken til afviklingen af endnu et godt år for Lolland-Falsters Historiske Samfund.

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Hfv. redaktør Verner Hansen, Maribo

BESTYRELSEN

Formand: Johannes Nørgaard Petersen,
Maribovej 268, 4920 Søllested,
tlf. 54 93 93 11.

Næstformand: Ole Munksgaard,
Mågevej 8, Langø, 4900 Nakskov,
tlf. 54 94 81 43.

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kir-
keby, 4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.

Hans Christian Bentsen, Kløvervænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.

Heidi Pfeffer, Dronningensgade 27 A,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 80 35.

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev,
4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.

Rainer Rübenach, Knud Olsens Gade 18,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 45 16.

Kasserer (udpeget uden for bestyrelsen):
Elisabeth Schjerning, Lupinvej 64,
4873 Væggerløse, tlf. 54 13 63 53.

Bestyrelsessuppleanter:

Frank V. Nielsen, Nørre Alslev Langgade
51, 4840 Nørre Alslev.

Bjarne Madsen, Storemosevej 109,
4944 Fejø.

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14,
4990 Sakskøbing.

Hans Larsen, Sakskøbingvej 97,
St. Musse, 4880 Nysted

Revisorsuppleant

Gerda Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev

Redaktionsudvalg

Heidi Pfeffer, Ole Munksgaard,
Johannes Nørgaard Petersen.

Arrangementsudvalg

Johannes Nørgaard Petersen,
Rainer Rübenach, Ole Munksgaard,
Palle Sørensen, Ina Antonsen.

PR-udvalg

Rainer Rübenach, Hans Christian Bentsen,
Ina Antonsen.

Tilsyn med mindesten

Johannes Nørgaard Petersen,
Rainer Rübenach.

*Repræsentantskabet for institutionen Stats-
minister C. D. Reventlows Minde,*
Hans Christian Bentsen.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters

Stiftsmuseum,
Ole Munksgaard.

Se også Lolland-Falsters Historiske Samfunds hjemmeside:

www.lollandfalstershistorie.dk

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og fremdrage den stedlige historie. Dets hjemsted er Maribo.

§ 2.

Formålet søges opnået ved udgivelse af en årbog og andre historiske skrifter samt, forsåvidt midlerne strækker til, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt om i stiftet, udflugter m.v.

Det er endvidere et formål at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.

Samfundet søger et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Medlemsbidraget fastsættes på generalforsamlingen. Man er stemmeberettiget 1 måned efter indmeldelsen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 indgår de lige årstal og 3 de ulige årstal. De vælges ved simpel stemmeflertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 suppleanter, hvor 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer og 2 suppleanter ved skiftevis afgang.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør et forretningsudvalg. Bestyrelsen udpeger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrel-

sen kan i givet fald udpege interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, må være bestyrelsen i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den ordentlige generalforsamling afholdes i april. På denne aflægges bestyrelsen beretning om samfundets virksomhed i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere foretages valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen forelægges den fremtidige virksomhed, over hvilken en plan udsendes til medlemmerne.

En overordentlig generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund hertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftlig forlangende derom, senest 1 måned efter at påkrav er fremsat.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpel stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer i lovene og om samfundets opløsning skal dog, for at være gyldig, ske på 2 umiddelbart på hinanden med mindst 14 dages mellemrum afholdte generalforsamlinger efter særlig derom udgået bekendtgørelse.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den sidste generalforsamling, hvorledes der skal forholdes med de midler, samfundet til den tid måtte være i besiddelse af.

— — —

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj, den 2. juni 1986 og senest den 22. april 1993.

Person- og stednavneregister

A		D	
Adam af Bremen,	131	Dankirke,	24
Adamsen, Tea,	67	Danmark,	6. 8. 20. 22. 24. 76. 80. 135ff.
Agnes, enkedronning,	131	Detering, Heinrich,	129
Albuen,	94, 130	Dresden,	133
Alstrup,	43	Dreyer, Ole,	84
Alsøe, Ole,	99	Døllefjelde Langet,	50
Andersen, Gunver,	94		
Andersen, Lise,	136	E	
Andersen, Svend Aage,	33ff.	Egtved,	132
Andersen, Taras Johannes Andreas,	18	Ejldorf, Kjeld,	130
Andreasen, politibetjent,	13, 16	Ejlersen,	51
Ankersen, Th. Skeel,	96	Elbsandsteingebirge,	134
Antonsen, Ina,	135	Elmer, Anne,	95ff., 100, 107
Augustus, kejser,	22	Enehøje,	94
Aurelius, Marcus,	25	Eriksen, Peter,	127
		Erikstrup,	24
B		Etlar, Carit,	60
Bang, Herman,	65		
Bardenfelth, Niels Gustav,	129	F	
Baunsbak-Jensen, Asger,	129	Falster,	5ff., 24, 86, 129, 130
Belling, Jørgen,	82	Flaminius, C.,	24
Bering, Peter,	86	Frankrig,	36, 76
Berlin,	134	Frederik d.,	3, 114
Bindeballe,	39, 54, 57	Frederik d.,	4, 121
Birkedahl, Ludvig,	128	Frederikshavn,	56
Birket,	129	Frejlev Skov,	129
Bjerg, Martin,	130	Freuchen, Peter,	119
Bjørnson, John Kåre,	129	Fuglsang,	98, 99, 130
Blicher, St. St.,	60	Fyn,	56
Blom, Marie,	43	Fynholm, Lindy,	87
Boesen, Niels,	84		
Bolvig, Axel,	130	G	
Bornholm,	25	Gammelholm,	99
Bowlby, John,	79	Gedesby,	13
Brandes, Edvard,	73	Gedser,	5ff.,
Brandes, Georg,	61	Gerhard, greve,	131
Brandt, Palle,	127	Ginderup,	24
Brarup,	57, 131	Grejsen, toldforvalter,	120
Brix, politifuldmægtig,	17	Grendel, Verner,	107
Brøgger, Hans,	84	Gudme,	25
Brøgger, Jens,	84	Guldborg F.,	38
Brønnum, Jacob,	129	Guldborg L.,	51
Buck, oberst,	10	Guldhøj, lærer,	33ff.
Bulwer, Edward Lytton,	60	Gørtz, generalmajor,	6ff.
Byskov,	84		
Bødker, Benni,	59	H	
Børkop,	54	Haarbøllebatteriet,	5
Bøstrup,	94	Hagemann, Helge,	5
Bøtø Nor,	129	Halberg, Kaj,	130
		Halskov Vænge,	129
C		Halsted,	22
Charlotte Amalie, enkedronning,	115	Hammett, Dashiell,	65
Christian d. 7.,	110, 116	Hamsfort, Cornelius,	29
Christiansborg Slot,	61	Hansen, Abraham,	82, 84
Christiansminde,	110ff.	Hansen, Birgitte Borby,	94, 95, 107
Christianssæde,	37	Hansen, Birthe Kirstine,	84
Christoffer III,	76	Hansen, frk.,	44ff.
Clausen, frk.,	45	Hansen, Johan,	84
		Hansen, Margot,	76

Hansen, Poul Martin	131
Hansen, uddeler	51
Harrel, oberst	6
Hasselø	113
Hegel, Frederik	59
Heine, Heinrich	129
Helsingør	60
Hendriksen, S. V.	11ff.
Herlufsholm	60, 73
Herritslev	78
Hertz, Henrik	60
Hitler	11
Hiulmand, Rasmus	84
Hoby	25ff.
Holeby	25
Holm, Egone	46
Holmboe, Thor	22
Holst, overretssagfører	119
Horsnæs, Helle W.	22
Hoskier, Preben	67, 71, 74
Huitfeld, Arild	29
Humble, præst	84ff.
Humle, Peder	82, 84
Hunseby	86
Høfving, pastor	48, 54
Højgaard, Knud	127
Hørup, Viggo	73

I	
Ingemann, B. S.	60, 129

J	
Jacobsen, overbetjent	18
Jakobsen, Frederik	48
Jensen, Anna-Elisabeth	95, 99
Jensen, Birgit Sten	133
Jensen, Charlotte S. H.	82
Jensen, Grete	127
Jensen, snedker	120
Johan den Milde	29
Johansdatter, Maria	82
Johansen, overbetjent	18
Johansson, Bengt	94
Jørgensen, Aage H., politimester	17
Jørgensen, Knud	124
Juellinge	25
Jungshoved	132
Juul, Birger	95
Jylland	7, 36ff., 47, 55, 57

K	
Kappel, Ulla	99
Kastager	67ff., 74
Kastellet	7
Kippinge	131
Klampenborg	7ff.
Knudsen, Eigil V.	130
Knudsen, postkontrollør	17ff.
Knuth, Eggert	71
Knuth, Frederik M.	71
Knuthenborg	71
Kohave	22ff.
Korsør	7ff.
Kraghave	111ff.

Krenkerup	73
Kristus	131
Kronika, Jacob	7
Krusaa	8.
Købelev	130
København	7ff., 60ff., 72, 116
Königsberg	134

L	
Larsen, Jens	129
Larsen, jomfru	120
Larsen, toldassistent	15
Lebech-Sørensen, Anna Marie	130
Lippert, Birthe	131
Lolland	8, 24, 30, 59, 63ff., 86, 129, 130
Lolland-Falster	5 ff., 22, 25, 127, 129, 130
Lollike, Birthe	82
Lollike, Rasmus	82
Lund, kriminalbetjent	16
Lübeck	93, 128, 132
Lyngby	37
Låle, Peder	100

M	
Madsen, Flemming Thor	127
Malmø	71
Mandrup-Poulsen, Erik	29
Maribo	72, 87, 137
Maribosøerne	129
Masnedø	10
Masnedøfortet	5, 18
Masned Sundbroen	6ff.
Mathiesen, C.	119
Medved, Erik	131
Michaelsen, Karsten Kjer	129
Mogensen, Harald	60
Mouritsen, Hans	84
Munk, Kaj	129
Munkeby	25
Munkehøjgård	25
Mygh, Liselotte	94
Mygind, distriktslæge	67
Myrtue, Anders	135ff.
Møller, Jørn	76
Møller, telefondirektør	18
Møn	5, 129

N	
Nakskov	22, 49, 59, 65ff., 130
Nakskov Fjord	94
Nakskov Indrefjord	129
Nansen, Peter	73, 74
Nielsen, Edle Christiane	63
Nielsen, Frank V.	131, 135
Nielsen, Mads	123
Nielsen, Niels	66
Nielsen, Paul Zebitz	128
Nordbrandt, Henrik	128
Norden	7
Nordeuropa	27
Nordfalster	19
Nordjylland	24
Nordlolland	29
Nordnorge	36

Nordvest-Falster,	33
Norge,	7
Nykøbing F., 9, 15, 16, 40, 76ff., 95ff., 107ff., 127ff.	
Nykøbing Slot,	98ff., 110ff., 127, 131
Nykøbing Sygehus,	76ff.
Nysted,	78
Næstved,	41
Nøbølle,	68
Nørre Alslev,	40, 49, 94, 99, 131
Nørre Kirkeby,	51
Nørresundby,	63

O	
Olsen, Søren,	129
Ørehoved,	18
Ørupgaard,	127
Ovesen, redaktør,	74
Oxenbøll, borgmester,	124

P	
Paamejer, Vilhelm,	109
Pederstrup,	127
Petersen, Johannes Nørgaard,	132ff., 137
Petersen, Jørgen,	124
Petersen, Karl V.,	10
Petersen, N. Th.,	74
Petersen, Sophus,	49
Petersen, stationsforstander,	17
Pfeffer, Heidi,	128
Philus, Lucius Furius,	23ff.
Philus, Marcus Furius,	23
Philus, Publius Furius,	24
Pius, Antoninus,	25
Plovpenning, Erik,	131
Polen,	24
Pompeji,	24
Poulsen, Karen Løkkegaard,	127
Prior, general,	6ff.
Pürchel, Victor,	20

R	
Rasmussen, Albert,	52
Rasmussen, Vilhelm,	41ff.
Rasted,	73
Rasted Mose,	130
Ravnsborg,	29
Reimers, C. W.,	124
Ringborg, politiassistent,	17
Ringsted,	131
Ringsted, M.,	45
Roma, gudinde,	23
Romerriget,	25
Rosenkrantz, Palle,	59ff.
Roskilde,	43
Rødby,	59, 63ff.

S	
Sachen,	133
Sakskøbing,	73
Samson, Erik,	127
Sandbeck, Thorkild,	130
Scharling, kriminalbetjent,	15ff.
Schilling, Henrik,	22
Schnipper, Preben,	36

Schou, politibetjent,	17
Secher, V. A.,	66ff.
Sich, telegrafkontrollør,	18
Sillestrup Strand,	128
Sjælland,	9, 19, 25, 29, 84
Skagen,	56
Skåne,	29, 71, 131
Skøjten,	130
Skjelby,	14
Skjøtte, Hans,	84
Skram, Erik,	69
Slesvig,	129
Slot, Hans Larsen,	68
Sløt,	94
Smålandshavet,	29
Smidt, C. M.,	29ff.
Smidt, pibemager,	129
Sommerfeldt, Elisabeth,	84
Sophie Amalie, dronning,	114
Sophie, dronning,	110, 113
Sprænghest, Margrethe,	131
Stadager,	33, 57
Steen, Hans Jensen,	24
Stevns,	25
Stig, Marsk,	121
Storstrøms Amt,	128
Storstrømsbroen,	6ff.,
Stubbekøbing,	95ff., 121ff., 129
Sundby,	25, 33, 35, 58
Svensson, Gustav,	125
Sverige,	7, 36
Sydenham, Thomas,	76
Sydfalster,	10
Syditalien,	24
Sydøstcuropa,	24
Sydøstfyn,	24, 25
Sydsjælland,	6
Sydsverige,	129
Sylvest, Claus,	129
Syv, Peder,	100
Søllested,	25
Sønder Alslev Gammelby,	95
Sønderjylland,	10, 24, 50
Sørensen, kriminalbetjent,	16

T	
Taubits, Frits,	123
Thomsen, Anne Gertrud,	38
Thomsen, Anneken,	54
Thomsen, Grethe,	33ff.
Thomsen, Hans Marius,	38ff.
Thomsen, Jens Anton,	54
Thomsen, Jens,	38
Thomsen, Karen,	38
Thyssen, doktor,	78
Tingsted,	132
Tingsted Å,	113, 129
Tjekkiet,	134
Torkildstrup,	135
Trajan,	24
Truelsen, købmand,	38
Tyskland,	6, 13, 133

U
Utterslev, 68

V
Valdemar Atterdag, 135
Valdemar den Store, 135
Valdemar Sejr, 135
Vennerslund, 46
Vespasian, 24
Vester Kippinge, 51
Vestsjælland, 6
Vognmand, Jens, 115
Vordingborg, 5ff., 29, 38, 135
Vægter, Knud, 95

W
Warnemünde, 13.
Warring, Bjørn, 43
Watz, K. E., 127
Wennerwald, Grethe, 71
Werge, Per, 99
West, overassistent, 17
Wied, Gustav, 129

Ø
Ønslev, 82
Østen, Carl, 10ff.
Øster Kippinge, 48
Østergaard, Mikko, 99
Østergaard, Vilhelm, 74
Østersøen, 8, 95, 96, 128
Østtyskland, 133

Å
Aaderup, 41
Aalholm, 30, 113, 127
Aarestrup, Emil, 129
Ålborg, 7, 49

